

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI**

**HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ADLI ESERDEKİ GAZVELERLE İLGİLİ
BİLGİLERİN TESPİTİ VE TAHLİLİ**

MERVE DOĞRUYOL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Saim YILMAZ

TEMMUZ - 2025

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**HAK DİNİ KUR'AN DİLİ ADLI ESERDEKİ GAZVELERLE
İLGİLİ BİLGİLERİN TESPİTİ VE TAHLİLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve DOĞRUYOL

**Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı : İslam Tarihi**

**“Bu tez 18/07/2025 tarihinde yüzyüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Saim YILMAZ	Başarılı
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı
Doç. Dr. M. Fatih YALÇIN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Merve DOĞRUYOL

18/07/2025

ÖNSÖZ

Bu tezi yazarken, makul düzeydeki hataların insan olmanın bir alâmeti olduğunu ve hikâyesini bilmeden insanı anlamanın mümkün olamayacağını bir kez daha öğrendim.

Allah'tan başkasına dayanan her ümidin dipsiz olduğunu söyleyen Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yaratıcı ile kurduğu bağ ve kendine has üslûbu beni derinden etkiledi.

Bazı sorularımın cevaplarını onun eserinde buldum. Hayatıma yaptığı katkının, rahmetine vesile olmasını dilerim.

Tezimi, yetişmemde çok büyük emeği olan, duasını hep hissettiğim merhume anneciğime ve sevgisini her zaman cömertçe sunan babacığıma ithaf ediyorum.

Katkılarından dolayı, başta danışmanım Prof. Dr. Saim YILMAZ olmak üzere tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Bu çalışmayı tamamlamayı nasip eden Allah'a sonsuz hamd olsun.

Merve DOĞRUYOL

18/07/2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: BEDİR GAZVESİ	12
1.1. Bedir İsmi	12
1.2. Savaşın Tarihi.....	13
1.3. Müslüman ve Müşrik Ordularının Durumu ve Sayıları.....	14
1.4. Savaşın Sebepleri ve Savaş Öncesi Yaşanan Gelişmeler	18
1.5. Hz. Peygamber'in Duası ve Allah'ın Yardımı	22
1.6. Meleklerin Yardımı	25
1.7. Savaşın Seyri	27
1.8. Ganimetlerle İlgili Hususlar	28
1.9. Müşriklerle İlgili Rivayetler	30
1.10. Müşriklerden Yemek Yedirenler	32
1.11. Müşriklerden Öldürülenler	33
1.12. Esirlerle İlgili Uygulamalar	34
1.13. Elmalılı'nın Bedir Yorumu.....	37
2. BÖLÜM: UHUD GAZVESİ.....	40
2.1. Savaş Öncesi Hazırlıklar	40
2.2. Savaş Meydanında Uygulanan Stratejiler.....	43
2.3. Münafıkların Müdahalesi ve İçsel İhtilaflar	44
2.4. Savaş Anı İle İlgili Rivayetler	46
2.5. Müslüman Ordusunun Dağılması.....	47
2.6. Uhud Muharebesinin Ardından: İlahi Müdahale.....	52
2.7. Uhud Savaşı'nda Ayrılanlar ve Sebat Edenler	53
2.8. Bedir-Uhud Karşılaştırması.....	56
2.9. Uhud Savaşıyla Bağlantılı Gazveler.....	59
2.9.1. Hamrâülesed Gazvesi.....	59
2.9.2. Bedrü'l-Mev'id Gazvesi.....	60
2.9.3. Zâtürrikâ' Gazvesi.....	61

3. BÖLÜM: HENDEK GAZVESİ	64
3.1. Savaşa Katılan Kureyş ve Müttefikleri.....	64
3.2. Savaş Hazırlıkları	66
3.3. Savaşın Seyri	69
4. BÖLÜM: HUDEYBİYE SEFERİ	73
4.1. Seferin Sebepleri ve Tarihi	73
4.2. Sefer Esnasında Yaşananlar.....	74
4.3. Kureyş'e Elçi Gönderilmesi ve Rıdvan Biatı	76
4.4. Hudeybiye Antlaşması.....	80
4.5. Hudeybiye Antlaşmasının İslam'ın Yayılışındaki Rolü.....	84
5. BÖLÜM: MEKKE'NİN FETHİ	86
5.1. Müslüman Ordunun Durumu.....	86
5.2. Fetih Öncesi Meydana Gelen Hadiseler	88
5.3. Mekke Fethi'nde Eman Verilmeyenler	90
5.4. Kadınların Biatı	91
6. BÖLÜM: HUNEYN GAZVESİ	93
6.1. Savaşa Katılanların Sayısı	93
6.2. Savaşla İlgili Bilgiler	95
6.3. Meleklerin Yardımı ve Müslümanların Zaferi	97
6.4. Esirlerin ve Ganimetlerin Durumu	100
7. BÖLÜM: TEBÜK SEFERİ	103
7.1. Tebük Seferi Öncesi Genel Durum	104
7.2. Münafıkların Faaliyetleri.....	105
7.3. Sefer Esnasında Yaşananlar.....	109
7.4. Sefere Katılmayanlarla İlgili Hususlar	110
8. BÖLÜM: YAHUDİLERE KARŞI DÜZENLENEN GAZVELER.....	112
8.1. Benî Kaynukâ Gazvesi	112
8.2. Benî Nadîr Gazvesi.....	113
8.2.1. Hz. Peygamber'e Suikast Girişimi	114
8.2.2. Savaş Esnasında Yaşananlar	116
8.2.3. Nadiroğullarının Sürülmesi	117
8.2.4. Ganimetlerin Durumu	119
8.3. Benî Kurayza Gazvesi	122

8.4. Hayberin Fethi	123
SONUÇ	125
KAYNAKÇA.....	129
ÖZGEÇMİŞ	133

ÖZET	
Başlık: Hak Dini Kur'an Dili Adlı Eserdeki Gazvelerle İlgili Bilgilerin Tespiti ve Tahlili	
Yazar: Merve DOĞRUYOL	
Danışman: Prof. Dr. Saim YILMAZ	
Kabul Tarihi: 18/07/2025	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 138 (ana kısım)
Hiz. Peygamber'in savaşları her ne kadar siyer ve megâzî alanının konusu olsa da, doğrudan Hiz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olan bu konudaki rivayetler farklı disiplinler tarafından da ele alınmıştır. Özellikle tefsir ilminde, âyetlerin nüzûl sebeplerini açıklamak için gazvelerle ilgili rivayetlerden faydalanılmıştır. Bu alanda telif edilmiş eserlerde Hiz. Peygamber'in hayatının pek çok safhasına dair bilgi bulmak mümkündür. Tez konusu olarak belirlediğimiz Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "<i>Hak Dini Kur'an Dili</i>" adlı eseri önemli Tefsir eserlerinden biri olmasının yanı sıra Cumhuriyet döneminin ilk tefsiri olma özelliğine de sahiptir. Eserde, Hiz. Peygamber'in savaşlarıyla ilgili aktarılan rivayetler müstakil bir çalışma oluşturabilecek zenginliktedir. Bu eser üzerine hazırladığımız tezde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsir eserinde yer alan gazvelerle ilgili bilgilerin tespiti, müellifin yararlandığı kaynakların belirlenmesi ve onun eserinde yer verdiği rivayetlerin siyer-megâzî literatüründeki rivayetlerle karşılaştırılarak değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. <i>Hak Dini Kur'an Dili</i>'nde yer alan gazvelerle ilgili rivayetleri belirlemek ve analiz etmek amacıyla öncelikle tarama, tespit, tasvir, ardından tahlil ve değerlendirme yöntemleri uygulanmıştır. Araştırmamızda, <i>Hak Dini Kur'an Dili</i> tefsirinde Hiz. Peygamber'in gerçekleştirmiş olduğu on dört gazveyle ilgili rivayetlere yer verilmiştir. Müellif bu rivayetlere sebep-i nüzûl ya da âyetleri açıklamak üzere yer vermiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin gazvelerle ilgili rivayetlerde nadiren kaynak belirttiğı, kaynak kullanımında çoğunlukla tefsir eserlerinden faydalandığı, siyer-megâzî eserleriyle karşılaştırılarak tahlil edilmesi neticesinde ise her iki literatürdeki bilgilerin çoğu zaman örtüştüğü, çok az bilginin farklılık arzettiğı, bu farklılıklarda Elmalılı Muhammed Hamdi'nin çoğunlukla müfessirlerin görüşünü tercih ettiğı anlaşılmaktadır.	
Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Megâzî, Gazve, Tefsir, Elmalılı Muhammed Hamdi	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Identification and Analysis of the Information on the Ghazawat in Hak Dini Kur'an Dili	
Author of Thesis: Merve DOĞRUYOL	
Supervisor: Prof. Dr. Saim YILMAZ	
Accepted Date: 18/07/2025	Number of Pages: v (pre text) + 138 (main body)
Although the battles of the Prophet are primarily considered within the scope of sîrah and maghâzî studies, the reports concerning these events-since they are directly related to the Prophet's life-have also been examined by various other disciplines. In particular, in the field of Qur'anic exegesis (tafsîr), reports concerning the battles have been utilized to explain the circumstances of revelation (asbâb al-nuzûl) of certain verses. In works composed within this area, it is possible to find information regarding many different stages of the Prophet's life. The subject of our thesis, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır's <i>Hak Dini Kur'an Dili</i>, is not only one of the significant works of Qur'anic exegesis, but also holds the distinction of being the first tafsîr of the Republican era. The narrations concerning the Prophet's battles contained in this work are rich enough to constitute an independent study on their own. In this thesis prepared on the aforementioned work, the aim is to identify the information related to the battles recorded by Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır in his tafsîr, to determine the sources he employed, and to evaluate his narrations in comparison with those found in the sîrah-maghâzî literature. In order to identify and analyze the reports concerning the battles in <i>Hak Dini Kur'an Dili</i>, the methods of scanning, identification, description, followed by analysis and evaluation have been applied. Our research shows that <i>Hak Dini Kur'an Dili</i> includes reports regarding fourteen battles that took place during the Prophet's lifetime. The author cites these narrations either as causes of revelation or in order to explain the verses. It becomes evident that, when citing reports about the battles, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır rarely specified his sources, that he mostly drew upon tafsîr works, and that, when analyzed in comparison with the sîrah-maghâzî literature, the information in both traditions generally coincides. Only a very limited number of differences are observed, and in such cases, Elmalılı is seen to prefer the opinions of the exegetes.	
Keywords: Islamic History, Maghâzî, Ghazwa, Tafsîr, Elmalılı Muhammed Hamdi	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Son dönem Osmanlı medreselerinde yetişmiş bir müderris olan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (1878-1942) Cumhuriyet döneminin ilk tefsir çalışması sayılan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserindeki Hz. Peygamber'in gazvelerine dair rivayetlerin tespiti ve tahlili bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında Elmalılı Muhammed Hamdi'nin gazvelerle ilgili rivayetlere nasıl yer verdiği ve bunları hangi kaynaklardan aktardığı incelenecektir. Bu bağlamda onun *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirinde yer bulan Bedir Gazvesi, Uhud Gazvesi ve bu gazveyle bağlantılı Hamrâülesed, Bedrû'l-Mev'id, Zatürrikâ' Gazveleri, Hendek Gazvesi, Hudeybiye Seferi, Mekke'nin Fethi, Huneyn Gazvesi, Tebük Seferi ve Yahudilere karşı düzenlediği Benî Kaynukâ', Benî Nadîr ve Benî Kurayza Gazveleri ile Hayberin Fethi konuları ele alınacaktır.

Araştırmanın Önemi

Hz. Peygamber'in gazvelerine dair rivayetler, yalnızca siyer-megâzî eserlerinde değil, başta tefsir olmak üzere çeşitli İslamî ilimlerde de yer almaktadır. Tefsir ilmi, sebeb-i nüzûl bağlamında veya ayetleri açıklamak için gazvelerle ilgili rivayetlere sıkça başvurmaktadır. Bu çerçevede *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirde yer alan gazvelerle ilgili rivayetler bir araya getirildiğinde zengin bir malzeme ortaya çıkmaktadır.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a tefsir yazma görevi verildiğinde, Diyanet İşleri Başkanlığı ile yapılan anlaşmada, âyetlerle ilgili veya bağlantılı İslam tarihi olaylarına yer vermesi şarta bağlanmıştır.¹ Bu kapsamda, *Hak Dini Kur'an Dili*'nde Hz. Peygamber'in gazvelerine dair çok sayıda rivayet aktarılmıştır. Ancak söz konusu gazvelerle ilgili rivayetleri ele alan müstakil bir tez bugüne kadar hazırlanmış değildir. Dolayısıyla böyle bir çalışmanın yapılması hem *Hak Dini Kur'an Dili*'nde yer alan gazvelerle ilgili rivayetlerin tespiti ve tahlilini gerçekleştirmesi, hem de bu rivayetlerin tefsir bağlamında nasıl kullanıldığını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde gazvelerle ilgili rivayetlerin, hangi kaynaklardan alındığı veya hangi eserlerle benzerlik gösterdiğini tespit etmesi bakımından da önemlidir.

¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/19.

Ayrıca çalışma, *Hak Dini Kur'an Dili*'nde yer alan gazvelerle ilgili rivayetlerin büyük oranda siyer-megâzî kaynaklarından doğrudan alınmadığını ortaya koyarak, eserin rivayetleri aktarımındaki yöntem ve yaklaşımlarına dair bazı tespit ve değerlendirmelere de yer verecektir. Böylece, hem tefsir-siyer ilişkisi daha net anlaşılacak hem de *Hak Dini Kur'an Dili*'ndeki gazvelerle ilgili malzemeye dair literatürdeki önemli bir boşluk doldurularak ileride yapılacak çalışmalara katkı sunulacaktır.

Bu konuda müstakil bir tez çalışması bulunmamakla birlikte, konuyla bağlantılı bir sempozyum bildirisi ve bir makale mevcuttur. Hüseyin Algül, İslam tarihinde çalışmalarıyla tanınan bir ekibin, Elmalılı'nın tefsirindeki tarihi rivayetleri derlemesi halinde ortaya güzel bir siyer kitabı çıkacağını belirtmiştir.² Hüseyin Algül'ün bu fikri, bu tez çalışmasının niyetinin oluşmasında etkili olmakla birlikte; tez, Elmalılı'nın gazvelere dair rivayetlerini olduğu şekliyle derlemekten ziyade, bu rivayetleri analiz etmeye ve kaynaklarını tespit etmeye yönelik olduğu için böyle bir uygulamaya gidilmemiştir.

Bu alanda yapılan çalışmalardan biri de *Hak Dini Kur'an Dili Özelinde Tefsir Siyer İlişkisi* başlıklı makaledir. Söz konusu çalışmada, Elmalılı'nın siyer rivayetlerini naklederken, tarihi kaynaklardan çok tefsir eserlerinin isimlerini zikrettiği ifade edilmiştir.³ Bu tez, söz konusu tespiti doğrulamakla birlikte bazı gazvelerle ilgili rivayetlerde, Elmalılı'nın ismini zikrettiği kaynakların aslında ikinci el kaynaklar olduğunu göstermektedir. Elmalılı'nın bazı rivayetlerde birinci el yerine ikinci el kaynaklara dayandığı yönündeki tespit, literatürde bilinen bir husustur.⁴ Bu tez çalışması, bu durumu, gazvelerle ilgili bazı rivayetler üzerinden teyit etmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu tez çalışmasının temel amacı, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde yer alan gazvelerle ilgili rivayetleri inceleyerek, bu rivayetlerin hangi

² Hüseyin Algül, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde İslâm Tarihi Dökümanlarının Değerlendirilişi", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 230.

³ Feyza Betül Köse, "Hak Dini Kur'an Dili Özelinde Tefsir Siyer İlişkisi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2016), 57.

⁴ Bilgin, müellifin ilmî açıdan en zayıf yönünün kaynak kullanımı konusunda yeterli titizliliği göstermemesi olduğunu, ilk el kaynak ifadesiyle aslında ikinci el kaynaklardan alıntı yaptığını belirtmiştir. İsmi zikrettiği 250'yi aşkın kaynağın yarısından fazlası, ikinci el kaynaklardan oluşmaktadır. Bk Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/154.

kaynaklara dayandığını ve müellifin bu rivayetleri aktarırken nasıl bir metod izlediğini tespit etmektir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, *Hak Dini Kur'an Dili*'nde yer alan gazvelerle ilgili rivayetleri tespit etmek ve analiz etmek amacıyla öncelikle tarama, tespit, tasvir, ardından tahlil ve değerlendirme yöntemleri uygulanmış ve bu süreç üç aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada (tespit ve tasnif), eser baştan sona taranmış, gazvelerle ilgili rivayetler belirlenmiştir. Bu rivayetler, ilgili oldukları savaflara göre kronolojik bir sıra içerisinde tasnif edilmiştir. Çalışmada, Elmalılı'nın tefsirinde yer alan gazvelerle ilgili rivayetler tespit edilirken, karşılaştırmaya elverişli nitelikte olan rivayetler tercih edilmiştir. Sadece birkaç satırla aktarılan, kaynak bağlantısı kurulamayan bilgilere ise yer yer dipnotlarda değinilmiştir. Araştırmanın ikinci aşamasında (karşılaştırma ve tahlil), *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde gazvelerle ilgili tespit edilen rivayetler; müellifin mukaddimede yararlandığını belirttiği⁵ kaynaklardan seçilen Taberî (ö. 310/923), Zemahşerî (ö. 538/1144), Râzî (ö. 606/1210), Beydâvî (ö. 685/1286), Ebû Hayyân (ö.745/1344), Ebüssuûd (ö. 982/1574) ve Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi müfessirlerin tefsirlerinden biri ya da bir kaçıyla karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda, farklı tefsirlerde yer alan benzer veya farklı rivayetler analiz edilmiş; böylece *Hak Dini Kur'an Dili*'nde yer alan gazvelerle ilgili rivayetlerin hangi kaynaklardan ne ölçüde aktarıldığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Karşılaştırmada esas alınan tefsir, Elmalı'nın aktarımına benzerlik bakımından en yakın olan tefsir olmuştur. Ancak burada zikredilen tefsirden daha fazla benzerlik gösteren başka bir eserin bulunması da ihtimal dahilindedir. Nitekim Elmalılı, eserinin mukaddimesinde İstanbul kütüphanelerinde bulunan birçok tefsirden ve diğer ilimlerle ilgili kitaplardan yararlandığını ifade etmektedir.⁶

Üçüncü aşamada (megâzî literatürüyle mukayese), elde edilen rivayetler ilk dönem siyer-megâzî kaynakları olan Zührî (ö. 124/742), İbn İshak (ö. 151/768), Vâkıdî (ö. 207/823) ve İbn Hişâm (ö. 218/833) gibi müelliflerin eserlerindeki bilgilerle karşılaştırılmıştır. Bu

⁵ Elmalılı, eserinin belirli bir Arapça tefsirin tercümesi olmadığını, birçok tefsire müracaat ettiğini ifade etmiştir. Yararlandığını belirttiği kaynaklar şunlardır: Ebüssuûd, Kâdî Beydâvî, Keşşâf, Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'i, Cessâs'ın *Ahkâmü'l Kur'an*'ı, Ebû Hayyân'ın *Bahrü'l-Muhîr*'i ve bu tefsirin özeti olan *Nehrü'l-Mâd*'ı, Taberî'nin tefsiri, Nisâbü'rî'nin ve Âlûsî'nin tefsirleri, hadis kitaplarından *Kütüb-i Sitte* ve *Nihâye*. Elmalılı, bu kaynakların sürekli yanında bulunduğunu belirtmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/20.

⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/20.

karşılaştırma sayesinde, gazvelerle ilgili rivayetlerin megâzî literatürüyle uyumu, güvenilirliği, aktarım biçimi ve özgünlüğü daha sağlıklı bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu yöntemlerle, Elmalılı'nın gazvelerle ilgili malzemeyi nasıl kullandığını anlama gayretinde olunmuştur.

Çalışmamızda, Elmalılı'nın gazvelerle ilgili rivayetleri aktarırken kaynak ismi verip vermediği dikkate alınmıştır; kaynak ismi verdiyse bu belirtilmiş, vermediyse kaynak ismi vermediği de ifade edilmiştir. Kaynak isminin zikredilmemesi bir tenkit unsuru olarak değil, müellifin hangi siyer-megâzî ya da tefsir kaynaklarından faydalanmış olabileceğini tespit etmeye yönelik bir veri olarak ele alınmıştır. Nitekim müellif, eserinin mukaddimesinde tefsirlerde meşhur olan rivayetlerde kaynak göstermeye gerek duymadığını belirtmiştir.⁷

Araştırmada, 1935-38 yıllarında yapılan ilk baskıya dayanan Eser Neşriyat tarafından yayımlanan 1979 tarihli baskı esas alınmış, tüm dipnotlar bu baskıya göre verilmiştir.⁸ Bununla birlikte eserin ilk tenkitli neşri⁹ ile sadeleştirilmiş¹⁰ versiyonundan da faydalanılmıştır. Söz konusu eserlerin daha kolay erişilebilir olması sebebiyle, özellikle başlıca rivayetlerde bu versiyonlara da dipnotlarda atıfta bulunulmuştur.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hayatı ve Eserleri

Elmalılı Muhammed Hamdi, Osmanlı medreselerinde yetişmiş, yaşadığı dönemde ilmi ve siyasî kişiliğiyle öne çıkmış son devir İslam âlimlerinden biridir. Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuştur. Aslen Burdur'un Gölhisar ilçesinin Yazır köyündendir. Babası Nûman Efendi, Elmalı Şer'iyye Mahkemesi'nde başkâtipti. Annesi Fatma Hanım, Elmalı hocalarından Sarıları Mehmet Efendi'nin kızıdır. Elmalılı, dört kuşaktan ilim ehli bir aileye mensuptur.¹¹

Elmalılı, eserinin mukaddimesinde kendisini şu ifadelerle tanıtmaktadır: “Ben hâlis Anadolulu, öz Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne Frengistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda

⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/20.

⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 9 cilt.

⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 6 cilt.

¹⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel (İstanbul: Azim Dağıtım, 2017), 10 cilt.

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/57.

öğrendim.”¹² 1934’te soyadı kanununun çıkmasıyla babasının köyü olan Yazır’ı soyadı olarak almış ancak daha çok doğduğu yere nispetle “Elmalılı” şeklinde meşhur olmuştur.¹³

Elmalılı, ilk, orta öğrenimini ve hafızlığını Elmalı’da tamamlamıştır. Dayısı Mustafa Efendi ile İstanbul’a gitmiş ve Küçük Ayasofya medresesine yerleşmiştir. Beyazıt Camii’nde derslerine katıldığı Kayserili Mahmud Hamdi Efendi’den icazet almıştır. Aynı ismi taşımaları sebebiyle Hocası Büyük Hamdi Efendi, kendisi de Küçük Hamdi Efendi olarak anılmıştır.¹⁴

Elmalılı, 1904 yılında ruûs¹⁵ imtihanını kazanmış ve bu sırada devam ettiği dönemin hukuk mektebi olan Mekteb-i Nüvvâb’ı da birincilikle bitirmiştir. Sanatçı kişiliğiyle de öne çıkan Elmalılı, Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Bakkal Arif Efendi ve Sami Efendi’den hat dersleri almış, kendi gayretiyle edebiyat, felsefe ve mûsiki öğrenmiştir.¹⁶ Yine kendi çabasıyla Fransızca’yı kırk günde öğrendiği belirtilmektedir.¹⁷

Elmalılı, mekteplerde ve medreselerde eğitimini tamamladıktan sonra, uzun yıllar farklı İslâmî ilimleri okuttuğunu bilhassa on beş yıl kadar fıkıh dersleri verdiğini ifade etmiştir.¹⁸ Şeyhülislâmlık Mektubî Kalemî’nde görev almış, Mekteb-i Nüvvâb ve Mekteb-i Kudât’ta fıkıh, Medresetü’l-mütehassısîn’de usûl-i fıkıh, Süleymaniye Medresesi’nde mantık, Mülkiye Mektebi’nde vakıf hukuku dersleri okutmuştur. 1915-1917 yılları arasında ise huzur derslerine katılmıştır.¹⁹

Elmalılı yalnızca ilmî alandaki birikimiyle değil üstlendiği siyasî ve idarî görevlerde de öne çıkmıştır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin ilmiye sınıfına üye olmuş, 1918’de şeyhülislâmlık bünyesinde kurulan Darü’l-hikmeti’l-İslâmiyye’ye²⁰ önce üye, bir süre sonra başkan olmuştur. II. Meşrutiyet’in ilk meclisinde Antalya mebusu olarak görev

¹² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/17.

¹³ Mesut Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, *Bir Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 9.

¹⁴ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11/57.

¹⁵ Osmanlı’da tayin işlerini üstlenen kalem ruûs olarak adlandırılmaktadır. Elmalılı’nın bu imtihanı 1905 yılında kazandığı, böylelikle ilim okutma iznini elde ettiği ve Beyazıt Camii’nde ders okutmaya başladığı belirtilmiştir. Bk Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, 10.

¹⁶ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11/57-58.

¹⁷ Bu konuda Ebû’lulâ Mardin’in söyledikleri için bk Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, 11.

¹⁸ Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, 13.

¹⁹ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, 11/57.

²⁰ Günümüzde bu kurumun, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki Din İşleri Yüksek Kurulu’na muadil olduğu söylenebilir. Bk Okumuş, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”, 19.

yapmış, 15 Eylül 1919'da âyan heyeti üyeliğine tayin edilmiştir. Damat Ferit Paşa'nın birinci ve ikinci hükümetlerinde Evkaf nâzırı olarak görev yapmıştır. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir.²¹

Elmalılı, Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte medreseler kapatılınca açıkta kalmıştır. Millî Mücadele yıllarında İstanbul hükümetlerinde görev yapmış olması sebebiyle İstiklâl Mahkemesi tarafından gıyabında idama mahkûm edilmiş, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürülmüş ve kırk gün tutuklu kalmıştır. Yargılama sonucunda suçsuz bulunarak serbest bırakılmıştır. Bu olayın ardından, camiye gitmek dışında evinden çıkmamıştır. Herhangi bir gelirinin bulunmadığı bu dönemde *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercüme eserini tamamlamıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Türkçe bir tefsir hazırlanmasına yönelik kararın ardından, Diyanet İşleri Başkanlığı bu görevi Elmalılı'ya teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Elmalılı, eserini vefatından önce tamamlamaya muvaffak olmuştur. 27 Mayıs 1942'de, kalp rahatsızlığı sebebiyle Erenköy'de damadının evinde vefat etmiştir. Kabri Sahrayıcedid Mezarlığı'ndadır.²²

Farklı ilim dallarında yetkinliğini ortaya koyan Elmalılı, pek çok eser kaleme almıştır. Basılmış eserleri şu şekildedir:

1. Ahkâm-ı Evkaf: İki kısımdan oluşan ders notlarıdır. İki ayrı ders notu halindeki *Ahkâm-ı Evkaf* ve *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l Evkaf* orijinaline sadık kalınarak 2021 yılında neşredilmiştir.²³

2. İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l Evkâf: Bu eser, Elmalılı'nın Mekteb-i Mülkiye'de haftada bir saat okuttuğu vakıf hukuku ders notlarından oluşmaktadır.²⁴

3. Makaleleri: Elmalılı'nın, 1908-1925 yılları arasında *Beyânülhak*, *Sebilürreşâd*, *Ceride-yi İlmiye*, *Te'sîsât*, *İkdâm* ve *Tasvîr-i Efkâr* gibi çeşitli yayın organlarında makaleleri yayımlanmıştır. Bu makalelerde dönemin siyasi atmosferini yansıtanın yanı sıra, bunu İslâmî esaslar lehine etkilemeye yönelik yazılar, çeşitli fikhî meseleler, felsefî denemeler, İslâm'ı tanıtan ve modern eleştirilere cevap veren yazılar ile Doğu ve Batı'dan yapılan çeviriler yer almaktadır.²⁵

²¹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57.

²² Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 11/57-58.

²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/22-23.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/22.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/23.

4. Metâlib ve Mezâhib : Fransız felsefe tarihçileri olan Paul Janet ve Gabriel Seailles'in birlikte kaleme aldıkları *Histoire de la philosophie* adlı felsefe tarihi eserinin ilahiyat ve metafizik bölümlerinin tercümesidir.²⁶

5. Tamamlanmamış İslâm Hukuku Kamusu: Elmalılı, Prens Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle kapsamlı bir fıkıh ıstılahları kamusu hazırlamaya başlamış ancak tefsir çalışmalarına başlamasıyla bu eser yarım kalmıştır. 341 sayfalık çalışmada 4378 madde bulunmakta, bunların 1578'i açıklama bulunmaksızın madde ismiyle kaydedilmiştir. Eksik olan maddeler Sıtkı Güllü tarafından tamamlanmış, 1997'de beş cilt halinde yayımlanmıştır. Fakat bu çalışmada hangi maddelerin Elmalılı'ya hangi maddelerin hazırlayana ait olduğu belirtilmemiştir.²⁷

6. Kanun-i Esâsî'nin 1909 Tâdiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şer'îyye ve Hükûk-ı Şer' Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası (Osmanlı Anayasasına Dair): Elmalılı, 1909 yılında Kanun-ı Esâsî'nin tâdilat gerekçelerini, 1912'de ise şer'î mahkemeler ve hâkimlerle ilgili kanunun gerekçelerini açıklayan iki rapor hazırlamıştır. Literatürde pek zikredilmeyen bu metinler, mebusluğu döneminde kaleme alınmış önemli eserlerdendir.²⁸

7. Hak Dini Kur'an Dili: Söz konusu eser bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

Elmalılı'nın yukarıda zikrettiğimiz basılmış eserlerinin yanı sıra, çeşitli alanlarda kaleme aldığı ancak yayımlanmamış eserleri de bulunmaktadır. Talebeliği sırasında yazdığı tamamı Arapça olan; *İsti'âre-i Cedîde* şerhi üzerine hâşiye, Molla Hüsrev'in *Mir'ât* isimli fıkıh usûlü eserine Tarsûsî'nin hâşiyesi üzerine tamamlanmamış bir hâşiye, mantık ve kelam alanında hâşiye ve tâlikler yer almaktadır. Diğer basılmamış eserleri arasında ise Usûl-i Fıkh'a dâir bir eser, Alexandre Bain'in *Mantık-i İstintâcî ve İstikrâî* adlı eserinin tercümesi, bir kısmı eksik olan bir divan, *Hüccetullâhî'l-Bâliga* tercümesi, tefsirdeki meâlden kısmen farklı olan Kur'an meâli bulunmaktadır.²⁹

Hak Dini Kur'an Dili İsimli Eseri

Elmalılı'ya asıl ününü kazandıran bu eser, onun ilmî mirasının en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu bölümde tefsir yazma görevinin Elmalılı'ya tevdi edilme süreci, eserin baskıları ve mevcut yazma nüshaları ele alınacaktır.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/24.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/26-27.

²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/28.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/30-31.

Söz konusu eserin telifine zemin hazırlayan şartlar, dönemin dinî ve eğitim alanındaki köklü değişimleriyle doğrudan bağlantılıdır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte medreseler kapatılmış, mekteplerde ise Arapça eğitime son verilmiştir. İslâm'ın, Türk milletinin Arapça bilmeyen yeni nesillerine kendi dillerinde öğretilmesi ihtiyacı, ayrıca yetkin olmayan kişiler tarafından yazılan Kur'an meâllerinin yol açtığı tartışmaların da etkisiyle, TBMM bir Kur'an tercümesi ve tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî* tercümesi hazırlanmasına karar vermiş ve bunun için Diyanet İşleri Başkanlığı'nı görevlendirmiştir.³⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı tefsiri yazma görevini Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a, meâl yazma görevini Mehmet Âkif Ersoy'a, *Tecrîd-i Sarîh* tercümesini ise Babanzâde Ahmed Naîm Bey'e vermiştir. İlk etapta Mehmet Âkif, Kur'an'ın tercümesi söyleminden rahatsızlık duyması ve bunun mümkün olamayacağı gerekçesiyle bu görevi kabule yanaşmamıştır. Elmalılı'nın bunun bir meâl olacağını ve Âkif'in kabul etmemesi halinde kendisinin de bu görevi üstlenmeyeceğini söylemesi üzerine Âkif görevi kabul etmiştir.³¹ Elmalılı'nın kaleme aldığı *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri, 1926-38 yılları arasında on iki yılda tamamlanmış, eserin ilk baskısı 1935-38 yılları arasında Ebuzziya Matbaası'nda Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı'nın 5. eseri olarak 10.000 adet basılmış, 2.000'i müellife verilmiş, geri kalanı ücretsiz dağıtılmıştır. 8 cildi metin, 1 cildi fihrist olmak üzere dokuz cilttir. 1960 ve 1968'de Nebioğlu Yayınları tarafından 2. ve 3. baskıları yapılmıştır. 1971'de Eser Neşriyat tarafından yapılan baskı, eserin 4. baskısıdır. Daha sonraki yıllarda Eser Neşriyat ve çeşitli yayınevleri tarafından eserin tıpkıbasımları yayımlanmaya devam etmiştir.³²

Eserin dört nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha, 1935-38 yılları arasında yapılmış olan ilk baskıdır. İkinci nüsha, Mahmud Bedrettin Yazır'ın Ahmet Hamdi Topbaş için yazmış olduğu, İLAM Kütüphanesinde muhafaza edilen rik'a hatlı el yazması nüshadır. Bu nüshanın 2015'te Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Üçüncü nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan altı ciltlik yazma nüshadır, ilk cildi eksiktir. Dördüncü nüsha, İstanbul Müftülük Kütüphanesi'nde muhafaza edilen eksik bir nüshadır. Mukaddimesi ve bazı sûreleri eksiktir.³³

³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/33.

³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/32-34.

³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/72-73.

³³ Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/74-81.

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinin ortaya çıkışı, uzun ve zahmetli bir sürecin ürünüdür. Bir eserin ortaya çıkış sürecini müellifin içinde bulunduğu sosyal, siyasî ve şahsî şartlardan tecrit ederek tam olarak anlamlandırmak mümkün değildir. Bu yüzden bu kısımda Elmalılı Hamdi Yazır'ın mektuplarına dayalı olarak eserin telif süreci ve bu süreçte karşılaştığı zorluklar ele alınacaktır.

Ömrünün yetmeyeceği endişesiyle tefsirini 12 yılda tamamlayan Elmalılı, bu sürenin yetersiz olduğunu, bu tür eserler için otuz yıllık bir çalışmanın gerektiğini ifade etmiştir. O'na göre, Kur'an her yüz yılda bir yeniden tefsir edilmeli, ilim ve fennin ulaştığı son bilgiler esas alınmalı, beşeri bilgilerin tek bir kişinin bilemeyeceği kadar genişlemesi sebebiyle 20-30 kişilik bir asistan grubunun bu bilgileri toparlayıp müellife yardımcı olması sağlanmalıdır.³⁴

Bu düşüncenin arka planında kendi tecrübeleri ve süreçte karşılaştığı zorlukların bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 25 Eylül 1927 tarihli, Ahmet Hamdi Akseki'nin Mehmet Akif'in meâl devam edip etmeyeceğine dair sorusunu yönelttiği mektubun cevabında Elmalılı, bu süreçte en çok zahmeti çeken, yalnız ve yardımcısız kalan kişinin kendisi olduğunu, böyle olacağını önceden tahmin edebilseydi ya işe hiç başlamayacağını ya tefsir-meâl çalışmasını tek başına üstleneceğini ya da yanında çalıştırabileceği bir iki yardımcı talep edeceğini belirtmiştir.³⁵ Bu sözler, onun tefsir-meâl gibi kapsamlı bir çalışmayı bireysel değil, ekip işi olarak gördüğünü göstermektedir.

Mektuplarından, tefsir çalışmalarının bazı dönemlerde kesintisiz sürdüğü, bazı dönemlerde ise sağlık sorunları sebebiyle aksadığı anlaşılmaktadır. On bir cüzü tamamladığı sıralarda Âkif'e cevaben yazdığı mektupta bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Fakirhânemde münzeviyâne oturuyor, gece gündüz tefsir yazmakla uğraşıyorum. Bu meşgale bana o kadar hoş ve zevkli geldi ki gittikçe Kur'an'ın azameti gözümde öyle büyüdü ki bilhassa Süre-i Yunus'tan beri gönlüm büsbütün başka bir âlem ve hayat yaşıyor. Fakat çok yoruldum, hele bu sene büsbütün durgunlaştım. (...) geceleri uyku uyuyamıyorum.”³⁶ Henüz düşünabiliyorsam da zihnimdekini kaleme

³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/70-71.

³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/43.

³⁶ Yeğeni, Elmalılı'nın az uyuduğunu, özellikle tefsiri yazdığı yıllarda insanların uyanma vaktinin Elmalılı'nın yatma saatine denk geldiğini belirtmiştir. Bk Fatma Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 17. Buradan Elmalılı'nın, daha çok gece çalıştığı anlaşılmaktadır.

almakta zahmet çeker oldum. Yazı yazıp dururken birdenbire kendimden habersiz kalkıp odanın içinde gezinmeye başlamış olduğumu sonradan fark ediyorum. Bunun için iş üretemiyorum.”

Aynı mektupta kayınpederinin geçen yıl vefat ettiğini, beş yetimiyle de kendisinin ilgilendiğini belirtmiştir. Yine Âkif'e yazdığı başka bir mektubunda iki buçuk ay boyunca evinin bahçesine dahi çıkmadan çalıştığını ifade etmiştir.³⁷

Akseki'nin 20 Temmuz 1937 tarihli mektubuna cevaben yazdığı mektubunda ise yıllardan beri yoğun çalışma ve yorgunluk sebebiyle sürekli başının ağrıdığını, midesinde, göğsünde ve böğürlerinde sancılar olduğunu, bu nedenle birkaç ay Erenköy'e geldiğini belirtmiştir. Bu mektubu yazdığı sırada ise tefsirinin son cüzünü tamamlamaya çalışmaktadır.³⁸ Ayrıca gurbetteki evladına bir yıldır mektup yazmayı unutacak kadar yoğun çalıştığını da mektubunda ifade etmektedir.³⁹

Tefsir sürecinde ailevi kayıplar ve hastalıklar da Elmalılı'yı etkilemiştir.⁴⁰ Babasının vefatından sonra onun ismini verdiği Numan isimli oğlu, 1931 yılında vefat etmiştir. Yeğeni Fatma Paksüt bu vefatın dayısı için “acıların acısı” olduğunu ifade eder.⁴¹ Elmalılı, 1934 yılı başlarında kalp krizi geçirmiş ve bir ay yatağa bağlı kalmıştır. Yeğeni bu dönemden sonra dayısının tefsirini tamamlayamamaktan endişe duyduğunu ve bu sebeple çalışmalarını hızlandırdığını belirtmiştir.⁴²

Yaşadığı bir diğer zorluk da maddi sıkıntılardır. 24 Şubat 1927 tarihli Ahmet Hamdi Akseki'ye yazmış olduğu mektubundan ilk iki cüzü teslim ettiği ve üçüncü cüzü de teslim etmek üzere olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Üçüncü cüzün gecikmesine dair Elmalılı mektubunda iki sebep zikretmiştir:

“ (...) Birisi gerek Sûre-i Bakara'nın nihâyetlerinde ve gerek Sûre-i Âl-i İmrân'ın bidayetlerinde o kadar derin ve o kadar mu'dil ve yüksek hakâik ve ma'ârifî ilâhiye karşısında kaldım ki, imdâd-ı ilahiyeye sığınarak geceleri gündüzlere katıp uğraştım. Anlayabildiğim kadar izah etmekten kendimi alamadım. Bu arada ise tam bir ay hastalıkla ve hastalarla uğraşmaya da mecbur kaldım. Velhâsıl ezildim, yoruldum, âdetâ bîmecâl kaldım. Bir an evvel beş on kuruş almaya ne kadar ihtiyacım vardı bir

³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/45.

³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/55.

³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/57.

⁴⁰ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 13.

⁴¹ Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 18-20.

⁴² Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, 13.

⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/39-40.

bilseniz. Kış etrafımızı çevirdi, odun kömür duman olup gitti, bakkal defterleri doldu. Zaten yok olan rengimiz soldukça soldu. Hoca renksizliğini itiraf ediyor diyecek misin bilmem? Fakat ben bununla şeffaflaştım demek istiyorum desem de olabilir. Azamet-i Kur'ân beni eritti. O benim öteden beri iman edegeldiğimden daha büyük bir mucize olduğunu her lahzada isbat ettikçe ediyor.(...)”⁴⁴

Elmalılı, mektubun devamında üçüncü cüzden sonrasının bu denli uzun olmayacağını, üç-dört cüzün toplamının ancak üçüncü cüz hacminde olacağını ve bunun da konuların önemsizliğinden değil, tefsiri tamamlama isteğinden kaynaklandığını belirtmiştir.⁴⁵

Burada şunu da belirtmek gerekir ki hastalık vb. sebeplerle tefsirini yetiştirememesi endişesi taşısa da Elmalılı, sona yaklaştıkça bitireceğine dair ümidi artmış, son ciltlerde ilk ciltlerde olduğu gibi uzun izahlarda bulunmuştur. Nitekim İhlas sûresinin tefsiri 81 sayfadır. Ayrıca müellif, eserinin mukaddimesinde bazı kısımların özet mahiyetinde olduğunu ve tefsir tamamlandıktan sonra bu kısımları yeniden gözden geçirme niyetinde olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁶

Tüm bu veriler, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin dönemin zorlu sosyal ve siyasî şartları içerisinde yazılmasının yanı sıra, müellifin kişisel hayatında da yalnızlık, sağlık sorunları, ailevi kayıplar ve maddi sıkıntılar gibi zorlukların iç içe geçtiği bir sürecin ürünü olduğunu göstermektedir. “Kalemim kırılmış, mürekkeğim tükenmişken Allah'ın yardımına sığınarak” tefsirine başladığını ifade eden müellifin,⁴⁷ camiye gitmek dışında evinden hiç çıkmadığı da dikkate alındığında, bu eser; kalan bütün gayretini ilmî bir hizmete adanmış Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın ağır mücadelesinin kalıcı bir mirasıdır.

⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/40-41.

⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/41.

⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 1/70.

⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/9.

1. BÖLÜM: BEDİR GAZVESİ

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 123-129 âyetlerinin tefsirinde Bedir Savaşı'na dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu bağlamda, savaşın gerçekleştiği yer olan Bedr isminin kökeni, savaşın zamanı, Müslümanların ve müşriklerin durumları ve sayıları hakkında bilgiler aktarırken özellikle meleklerin yardımı konusunda uzun uzadıya tahlillerde bulunmaktadır.

Enfâl sûresinin 5-13. âyetlerinin tefsiri yapılırken Bedir Savaşı öncesi yaşanan gelişmeler, savaşın sebepleri, savaş anı ve Allah'ın yardımı konuları ele alınmıştır. 17. âyetinin tefsirinde, Müslümanların Bedir savaşını kazanmalarını sağlayan ilahi yardıma geniş bir şekilde yer verilmiştir. 19. âyetin tefsirinde, müşriklerin zafer için Allah'tan yardım talep etmeleri ve bunun neticeleri üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. 36. âyetin tefsirinde, müşriklerin mallarını Allah'ın dinine karşı mücadele etmek için harcamaları konusu ele alınmıştır. 49. âyetin tefsirinde bu savaşta öldürülen müşriklere, 70. âyetin tefsirinde ise Müslümanların savaşta ele geçirdikleri esirlere yönelik uygulamalara yer verilmiştir.

1.1. Bedir İsmi

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresi 123. âyet-i kerîmede geçen “Bedr” kelimesini açıklarken Bedir savaşının yapıldığı yerin ismi hakkında açıklamalarda bulunmakta ve bu konuda iki farklı görüşe yer vermektedir. Bununla birlikte, burada verdiği bilgilerin kaynağını zikretmemektedir. Bunlardan bir görüşe göre Bedir'in, Mekke ile Medine arasında bulunan bir kuyunun adı olduğunu belirtir. Bu kuyunun isminin, kuyu sahibi Bedr b. Kelde'ye nispetle verildiğini veya söz konusu kuyunun ay gibi parlak ve yuvarlak olması dolayısıyla “bedr” ismiyle anıldığını ifade eder.⁴⁸ Elmalılı, diğer bir görüş olarak Bedir isminin bu bölgeye veya vadiye verilen bir isim olduğunu belirtir.⁴⁹ Her ne kadar bu bilgileri aldığı kaynağı zikretmese de onun eserini kaleme alırken yararlandığını belirttiği kaynaklardan Taberî (ö. 310/923), *Câmi'u'l-beyân* isimli tefsirinde Bedir'in isimlendirilmesiyle alakalı iki görüş olduğunu zikreder ve onun aktardığı rivayetler Elmalılı'nın verdiği bilgilerle uygunluk arzeder. Taberî'nin, Şa'bî'den naklettiğine göre Bedir'e bu ismin verilmesinin sebebi, Cüheyne kabilesinden Bedir isimli kişinin orada su

⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1169.

⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

kuyusunun bulunmasındandır.⁵⁰ İkinci görüş olarak Taberî, Abdullah b. Ca'fer ve Muhammed b. Salih'ten naklen Bedir isminin bir şahsa değil, doğrudan bölgeye ait bir yer ismi olduğunu belirtir.⁵¹ Yine Elmalılı'nın yararlandığını belirttiği kaynaklardan Zemahşerî (ö. 538/1144), Bedir'in Mekke ile Medine arasında bulunan bir su kuyusu olduğunu ve Bedir isimli kişiye ait olduğu için, bu kişinin ismiyle anıldığı bilgisine yer verir.⁵² Taberî ve Zemahşerî gibi klasik kaynaklarda yalnızca Bedir isimli bir şahıstan bahsedilmekteyse de, Elmalılı'nın kaydettiği gibi Bedr b. Kelde ismi açık bir şekilde zikredilmemektedir.

Bizim tespitlerimize göre Elmalılı'nın kaydettiği Bedr b. Kelde ismine açık bir şekilde, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) ve Ebüssuûd'un (ö. 982/1574) eserlerinde rastlanmaktadır.⁵³ Ebû Hayyân'ın eserinde yer verdiği rivayetlere göre Bedr, Bedr b. Kelde'nin ismidir. Başka bir rivayete göre Benî Kinâne'den Bedr b. Becîl'in adıdır. Diğer bir görüşe göre ise bu isim Gıfar kabilesine ait bir kuyudan dolayı verilmiştir. Ayrıca Safra Vadisi ya da Mekke ve Medine arasındaki bir köyün adı olduğu da rivayet edilmiştir.⁵⁴ Ebüssuûd'un verdiği bilgilere göre ise Bedr, Mekke ile Medine arasında bulunan bir suyun ismidir. Bu isim Bedir b. Kelde adındaki bir şahsa nispet edilmiştir. Ayrıca, berraklığı dolunay gibi olduğu için ya da yuvarlaklığından dolayı bu ismin verildiği de söylenmiştir. Bazılarına göre ise Bedir ismi, bir yerin ya da vadinin adıdır.⁵⁵ Bu kısımda incelediğimiz dört eserden Elmalılı'nın verdiği bilgilerle Ebüssuûd'un verdiği bilgilerin birebir aynı olduğu görülmektedir. Bu durum bize kuvvetle muhtemel Elmalılı'nın bu bilgileri Ebüssuûd'un tefsirinden naklettiğini düşündürmektedir.

1.2. Savaşın Tarihi

Bedir Savaşı'nın tarihi hakkında siyer kaynaklarında on yedi, on dokuz, yirmi bir, yirmi yedi Ramazan tarihlerinde yapıldığı şeklinde farklı rivayetler yer almaktadır.⁵⁶ Elmalılı, Âl-i İmrân sûresi 123. âyetin tefsirinde kaynağını zikretmeksizin Bedir Savaşı'nın

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 2/353.

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/353.

⁵² Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, çev. Prof. Dr. Ömer Çelik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/1059.

⁵³ Ebû Hayyân el-Endülüsî, *Bahru'l Muhît*, nşr. Muhammed Cemil el-Attar ve dğr. (Beyrut:2000), 6/111; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkadîr Ahmed Atâ (Kahire: Saade Matbaası, ts), 1/547.

⁵⁴ Ebû Hayyân, *Bahrü'l-Muhît*, 6/111.

⁵⁵ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-Selîm*, 1/547.

⁵⁶ Bilgi için bk. Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992), 5/325.

hicretin ikinci yılında Ramazan ayının yirmi yedisinde, bir cuma günü gerçekleştiğini ifade eden rivayeti aktarır.⁵⁷ Bununla birlikte Kadr sûresinin tefsirinde ise Bedir Savaşı'nın Kadir gecesinin sabahına denk geldiğini ve Ramazan'ın on yedisinde yapıldığını bildirir.⁵⁸

Elmalılı'nın yararlandığı kaynaklardan Taberî'ye göre, Bedir Savaşı Ramazan'ın on yedisinde cuma günü yapılmıştır.⁵⁹ Fakat Elmalılı, bu bilgiyi Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) eserinden naklettiğini belirtir. Âlûsî, Kadir gecesinin Ramazan'ın on yedinci gecesini olduğunu ve sabahında da Bedir Savaşı'nın gerçekleştiğini aktarır. Elmalılı ise Kadir gecesinin yalnızca Bedir gününden ibaret olmadığını; ancak Bedir gününün, Kadir gecelerinden biri olduğunu belirterek, Bedir Yılı Kadir gecesinin Ramazan'ın on yedisine rastladığı şeklinde anlamının daha doğru olacağını savunur.⁶⁰ Bedir Savaşı'nın tarihi hakkında iki farklı görüş belirten Elmalılı'nın Kadir sûresinde yaptığı uzun açıklamalara bakılırsa 17 Ramazan'ı tercih ettiğini düşünmek mümkündür. Bu, siyer âlimlerinin çoğunluğunun Bedir Savaşı'nın tarihi ile ilgili verdiği bilgilerle de uyumludur. Örneğin, Vâkıdî (ö. 207/823) ve İbn Hişâm'ın⁶¹ (ö. 218/833) verdiği bilgilere göre Bedir Savaşı, Ramazan'ın 17'sinde gerçekleşmiştir.⁶²

1.3. Müslüman ve Müşrik Ordularının Durumu ve Sayıları

Elmalılı “Allah size, zayıf ve çaresiz iken Bedir’de de yardım etmişti.”⁶³ âyetinin tefsirinde savaşa katılan Müslümanların üç yüz on küsur kişiden oluştuğunu ifade etmektedir.⁶⁴ Enfâl sûresi 5. âyetin tefsirinde orduda 313 kişi olduğunu belirtir.⁶⁵ Enfâl sûresinin 66. âyetinin tefsirinde ise müslüman ordunun sayısını üç yüz küsur kişi olarak

⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/5967.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/356.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/5967.

⁶¹ Bu tezde ele alınan gazvelere dair rivayetlerde Elmalılı, açıkça İbn Hişâm'ın ismini zikretmemiştir. Bununla birlikte Fîl, Kureyş, Kâfirûn ve Tebbet sûrelerinin tefsirlerinde İbn Hişâm'dan nakiller sıkça görülmektedir. Ancak bu nakillerin içerikleri gazvelerle ilgili olmadığından bu tezde değerlendirilmemiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6097-6268.

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, çev. Musa K. Yılmaz, (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014), 1/99; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve dğr. (Kâhire:1955), 1/626.

⁶³ Kur'an Yolu, (Erişim 15 Eylül 2024), Âl-i İmrân 3/123.

⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

aktarır.⁶⁶ Üç yerde de bilginin kaynağını zikretmemiştir.⁶⁷ Ancak onun verdiği bilgilerle kaynak olarak faydalandığı Zemahşerî'nin, verdiği bilgilerin benzerlik arzettiği görülmektedir. Zemahşerî, bir yerde Bedir'e katılan kişi sayısını üç yüz küsur kişi, başka bir yerde üç yüz on üç kişi, başka bir âyetin tefsirinde de üç yüz on küsur kişi⁶⁸ olarak verir.⁶⁹ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen, savaşa katılan kişi sayısını Muhacirlerden 83, Hazrec'ten 170, Evs'ten 61 olmak üzere toplam 314 olarak verir.⁷⁰ Vâkıdî'nin verdiği sayı 313'tür.⁷¹ Zührî ise 310 küsur kişi olarak belirtir.⁷²

Elmalılı, Muhacirlerden ve Ensardan savaşa katılanların sayısı ve kimlerin sancaktar olduğu konusunda da farklı bilgiler nakletmektedir. Elmalılı'nın verdiği bilgiye göre, 77 kişiden oluşan Muhacirlerin sancaktarı Hz. Ali, 236 kişiden oluşan Ensarın sancaktarı ise Sa'd b. Ubâde'dir.⁷³ Elmalılı, bu bilginin de kaynağını zikretmemiştir. Bununla birlikte söz konusu bilgilerin aynısı Ebû Hayyân'ın eserinde mevcuttur.⁷⁴

Bu konuda İbn Hişâm, sancaktarların Hz. Ali ve Sa'd b. Muâz olduğunu aktarır.⁷⁵ Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre ise Muhacirlerin sancaktarı Mus'ab b. Umeyr, Hazreclilerin sancaktarı Hubâb b. Münzir, Evs'in sancaktarı Sa'd b. Muâz'dır.⁷⁶ Görüldüğü üzere siyer âlimlerinin verdiği bilgilerde Sa'd b. Ubâde ismi yer almamaktadır. Sa'd b. Ubâde'nin rahatsızlığı sebebiyle Bedir Savaşı'na katılamadığı bu konudaki rivayetler arasındadır.⁷⁷ Vâkıdî, Uhud Savaşı'nda Muhacirlerin sancağının Hz. Ali'ye, Ensarın sancağının Sa'd b. Ubâde'ye verildiğini bildirir.⁷⁸ Vâkıdî'nin Uhud Savaşı sancaktarları olarak zikrettiği isimler, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde, Bedir Savaşı için zikredilmiştir.

⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2430.

⁶⁷ Günümüzdeki dipnot ve referans sistemi o dönemde yerleşmemiştir. Elmalılı, bilginin kaynağını belirttiği durumlarda da eser ya da kişi ismini metin içerisinde zikretmiştir. Bk İshak Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20, (2012), 345.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1155.

⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/775, 1/1059.

⁷⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/706.

⁷¹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/207.

⁷² İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzî*, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 62.

⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

⁷⁴ Ebû Hayyân, *Bahrü'l Muhîr*, 6/120.

⁷⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/612-13.

⁷⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/106.

⁷⁷ Mehmet Azimli, "Sa'd b. Ubâde", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/377.

⁷⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/267.

Bedir Savaşı'nın tarihi ve savaşa katılanların toplam sayısı konusunda Elmalılı, farklı âyetlerin tefsirinde farklı bilgiler zikretmekte ve bu konuda kesin bir kanaat belirtmemektedir. Öyle anlaşıyor ki Elmalılı her bir âyetin tefsirinde kullandığı kaynağın verdiği bilgileri aktarmakta, ancak bunlar arasında bir karşılaştırma yoluna gitmemektedir. Kuvvetle muhtemel bu yaklaşım aynı konu hakkında farklı farklı bilgilerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Elmalılı, kaynağını zikretmeksizin müslüman ordusunun oldukça kısıtlı imkânlarla sahip olduğunu, her bir devenin üç-beş kişi arasında dönüşümlü kullanıldığını, orduda sadece bir at olduğunu, başka bir görüşe göre bir tanesi Mikdad'a, diğeri Mersed'e ait iki at, altı zırh, sekiz kılıç ve doksan deve bulunduğu bilgisini verir. Düşmanın bin kişi olduğunu, yüz ata sahip olduklarını ve silah ve askeri kuvvetlerinin iyi durumda olduğunu belirtir.⁷⁹ Zemahşerî de düşmanın bin kişi olduğu ve yüz ata sahip oldukları, Müslümanların bir deveye beş on kişi sırayla bindikleri bilgisini verir.⁸⁰ Ebüssuûd'un verdiği bilgilere göre ise Müslüman orduda yalnızca bir at vardı, başka bir rivayete göre biri Mikdad'a diğeri Mersed'e ait iki at, doksan deve, altı zırh ve sekiz kılıç vardı. Düşman ise bin kişiydi, yüz at ve çok sayıda silah vardı.⁸¹ Elmalılı'nın verdiği bilgilerle Ebüssuûd'un verdiği bilgiler örtüşmektedir. Bu durum bize Elmalılı'nın bu kısmı Ebüssuûd'un eserinden naklettığını düşündürmektedir.

İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen Müslümanların yetmiş devesinin olduğu, develere nöbetleşe binildiğini aktarır.⁸² Ayrıca müşriklerin de yüz ata sahip oldukları bilgisini verir.⁸³ İbn Hişâm, Bedir Savaşı'nda Mikdad ve Mersed'e ait iki atın isimlerine yer vermekle beraber, Zübeyr. b. Avvam'ın da atının olduğunu kaydeder.⁸⁴ Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre ise Müslümanların yetmiş devesi bulunmaktadır ve bu develere nöbetleşe binilmektedir. Vâkıdî, Zübeyr'in de bir atının olduğunun söylendiğini zikreder fakat Mikdad'a ve Mersed'e ait olmak üzere yalnızca iki at bulunduğu bilgisini verir.⁸⁵ Elmalılı, müslüman ve müşrik ordularının sayılarını vermekle beraber "O, karşılaştığınız sırada da sizin gözünüzde onları az gösteriyordu, onların gözünde de sizi az gösteriyordu

⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1059.

⁸¹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 1/547.

⁸² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/613.

⁸³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/666.

⁸⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/666.

⁸⁵ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/72-73.

ki, Allah olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirsin.”⁸⁶ âyetinde Müslümanlara müşriklerin az görüldüğü ve bunun başarıda etkili olduğu hakkında bilgi verir.⁸⁷ Rivayete göre, Abdullah b. Mes’ûd, beraberindeki arkadaşına onları yetmiş kişi civarında görüp görmediğini sorduğunda arkadaşının onları yüz kişi olarak gördüğünü belirtmiştir.⁸⁸ Elmalılı, bu bilginin kaynağını zikretmez. Bu rivayet Taberî’nin ve Zemahşerî’nin tefsirinde yer almaktadır. Taberî ve Zemahşerî, Abdullah b. Mes’ûd’un sözlerine ek olarak, müşriklerden birini esir alıp sayılarını sorduklarını, esirin bin kişi olduklarını söylediğini aktarır.⁸⁹ *Hak Dini Kur’an Dili* tefsirinde rivayetin bu kısmı yer almamaktadır.

Elmalılı, Müslümanların müşrikleri az görmelerine karşılık müşriklerin de Müslümanları az gördüğü kanaatindedir. Savaş başlamadan önce müşriklerin Müslümanları sayıca az gördüklerini, bu durumun onların gurura kapılmalarına sebep olduğunu ifade eder. Bu görüşüne delil olarak Ebû Cehil’in “Muhammed ve ashâbı bir deve yiyimi.” şeklindeki küçümseyici sözünü aktarır. Savaş başladıktan sonra ise Allah’ın mü’minleri gözlerinde birdenbire çoğalttığını belirtir. Müşriklerin Müslümanları kendilerinin iki katı olarak gördüklerini belirten Âl-i İmrân sûresinin 13. âyetinden hareketle üç yüz on üç kişi olan Müslümanları, müşriklerin iki bin kadar gördüklerini aktarır.⁹⁰ Zemahşerî’de yer alan bilgiye göre müşrikler, Müslümanların sadece bir deve yiyebilecek kadar kalabalıktan oluştuklarını söylemişlerdir.⁹¹ Elmalılı, bu sözün Ebû Cehil’e ait olduğunu söylerken, Zemahşerî müşriklerin sözleri olarak aktarır. Elmalılı’nın faydalandığını belirttiği kaynaklardan olan Zemahşerî’nin, Abdullah b. Mes’ûd’un sözlerinin peşi sıra müşriklerin sözlerine yer vermesi, ardından Âl-i İmrân sûresine atıf yapması ve Elmalılı’nın da aynı bilgileri peş peşe vermesi, bu kısımda kaynak olarak Zemahşerî’nin eserinden yararlandığını akla getirmektedir.

⁸⁶ el-Enfâl 8/44.

⁸⁷ Elmalılı, Enfâl sûresinin 43. âyetinin tefsirinde de Hz. Peygamber’e rüyasında müşriklerin sayıca az gösterildiğinden bahsetmiştir. Allah Teâlâ Hz. Peygamber’e rüyasında, müşriklerin görünürde çokluğunu değil, hakikatteki değersizliklerini göstermiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2409.

⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2410.

⁸⁹ Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 4/225; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1149.

⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2410.

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1149.

1.4. Savaşın Sebepleri ve Savaş Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Elmalılı, Enfâl sûresi 5-6. âyetlerinin tefsirinde Hz. Muhammed'in Bedir'e olan yolculuğunu Allah'ın bir emri olarak aktarır. Elmalılı, "mü'minlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde"⁹² ifadesinde, mü'minlerin bir kısmının savaşa istekli bir vaziyette olmadıklarını, yeterli hazırlığı yapmadan yalnızca kervan için yola çıkılıyor zannederek gelişigüzel çıktıklarını ve sayılarının az olması sebebiyle düşmana karşı savaşmayı tehlikeli bulduklarını belirtir.⁹³

Elmalılı, "Allah size "iki topluluktan biri sizindir" diye vaad ediyordu, siz güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz"⁹⁴ âyetinin tefsirinde bu iki topluluktan söz eder. Elmalılı, iki gruptan birisinin; Ebû Süfyân liderliğinde ve içinde Amr b. Âs ve Amr b. Hişâm'ın da olduğu kırk atlıdan oluşan bir koruma altında büyük bir ticaret ile Şam'dan gelen Kureyş kervanı olduğunu aktarır.⁹⁵ Ancak Elmalılı'nın kervanda bulunduğunu söylediği Amr b. Hişâm, aslında Ebû Cehil'in adıdır.⁹⁶ Ebû Cehil ise, kervanda değil Müslümanlarla savaşmaya gelen müşrik ordusunun başında bulunmaktaydı.⁹⁷ Elmalılı'nın bu bilgiyi, sıkça başvurduğu kaynaklardan olan Zemahşerî'den naklettiği anlaşılmaktadır.⁹⁸ Nitekim Zemahşerî de tıpkı Elmalılı gibi asıl ismi Amr b. Hişâm olan Ebû Cehil'in kervanda olduğunu zikretmektedir. Bununla birlikte hem Elmalılı hem de Zemahşerî, metnin devamında Ebû Cehil'in kervanda değil Mekke'den gelen Kureyş ordusunun başında bulunduğunu aktarırlar.⁹⁹ Bu durum söz konusu karıştırmanın Zemahşerî tarafından yapıldığını, Elmalılı'nın ise aynı ismi tekrarladığını akla getirmektedir.

Elmalılı'nın aktardığı bilgilerin Zemahşerî'nin verdiği bilgilerle aynı olduğu bu kısımda, Zemahşerî'nin eserinde bulunan bazı rivayetleri Elmalılı'nın eserine dahil etmediği görülmektedir. Kervanı karşılamak üzere Müslümanların yola çıktıkları haberinin Mekkelilere ulaşması üzerine Ebû Cehil'in Kâbe'nin üzerine çıkıp Mekke halkını savaşa çağırması, Abbâs b. Abdulmuttalib'in kız kardeşinin, Mekkeli müşriklerin yenileceğine dair gördüğü rüya ve Ebû Cehil'e kervanın kurtulduğuna dair bilgi ulaştığında Bedir'e

⁹² el-Enfâl 8/5.

⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2368.

⁹⁴ el-Enfâl 8/7.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

⁹⁶ Mehmet Ali Kapar, "Ebû Cehil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/117.

⁹⁷ Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", 5/325.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1081.

⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

gidip Müslümanları yenmedikçe ve bu galibiyeti de orada kutlamadıkça geri dönmeyeceğine dair rivayetler,¹⁰⁰ Elmalılı'nın eserine almadığı rivayetlerdendir. Bu üç rivayete bakıldığında söz konusu anlatımların Ebû Cehil'le ilgili olduğu ve Mekke'deki müşrikler tarafında olup bitenleri aktaran rivayetler olduğu görülmektedir. Bu noktada Elmalılı'nın söz konusu rivayetleri güvenilir bulmadığı için eserine almadığını düşünmek mümkündür. Belki de daha kuvvetli ihtimal onun daha çok âyetlerden çıkarılacak derslere odaklanmasıyla alakalıdır. Nitekim genelde bu kısımda müşriklerle ilgili hususlarda kısa açıklamalarda bulunmayı tercih ederken olayları daha çok Müslümanlar açısından değerlendirmeye çalışmıştır. Özellikle de Müslümanlardan bir kısmının müşriklerle savaşma konusundaki isteksizlikleri üzerinde durmuş, buradan hareketle çıkarılması gereken dersleri vurgulamıştır. Ayrıca bu durumu Elmalılı'nın bu kısımda konuyu çok fazla dağıtmadan derli toplu bir anlatım yapma çabasıyla da ilişkilendirmek mümkündür. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre, Hz. Peygamber kervanın gelişini Müslümanlara bildirerek Medine'den hareket etmiştir.¹⁰¹ Zemahşerî ise, kervanın yola çıktığını Hz. Peygamber'e Cebrâil'in bildirdiğini ve Hz. Peygamber'in de bu haberi Müslümanlara iletildiğini aktarır.¹⁰²

Elmalılı, Hz. Peygamber'in kervanın gelişini ashabına bildirerek Medine'den hareket ettiğini, Kureyş ordusunun da Bedir'e doğru ilerlediği esnada Cebrâil'in indiğini bildirir ve Hz. Peygamber'e Allah'ın iki topluluktan birini kervanı veya Kureyş ordusunu vaad ettiğini söyler. Bu durum üzerine Hz. Peygamber yolda ashabıyla istişare eder. Ashabına ordunun Mekke'den çıktığını söyler ve kervan mı ordu mu daha iyidir diye sorar. Bunun üzerine ashab, düşmanı karşılamak yerine kervanı takip etmelerinin daha iyi olacağını bildirirler. Bu cevabı alınca Hz. Peygamber'in mübarek yüzlerinde bir burukluk hasıl olur. Ashabına kervanın deniz kenarından geçip gittiğini, Ebû Cehil'in ise gelmek üzere olduğunu söyler. Yine Hz. Peygamber'e kervana bakalım, düşmanı bırakalım derler.¹⁰³ Elmalılı'nın eserinde aktardığı bu rivayet, Hz. Peygamber'in savaşmayı istediğini ve bu konuda ashabın isteksiz olduğunu destekler mahiyettedir. Bu konuda, Zemahşerî'nin aynı bilgilere yer vermiş olması, Elmalılı'nın söz konusu bilgileri Zemahşerî'nin eserinden aktardığını düşündürmektedir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083.

¹⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

¹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083.

¹⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083.

Elmalılı'nın, Hz. Peygamber'in bu sözlere öfkelenildiğini bildirmesi, Hz. Peygamber'in ashabın bir kısmının kervan yanlısı olmasından hoşlanmadığını göstermektedir. Elmalılı, bu durum üzerine Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in söz aldığını ve güzel sözler söylediklerini kaydeder.¹⁰⁵ Fakat konuşmalarının içeriğine yer vermez. Zemahşerî'nin de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in güzel sözler söylediklerini belirterek, sözlerin içeriğine yer vermemiş olması¹⁰⁶ Elmalılı'nın bu kısmı da Zemahşerî'den naklettiğini destekler mahiyettedir.

Elmalılı, mü'minlerin bir kısmının isteksizliği sonrası söz alan sahâbîlerden Sa'd b. Ubâde ve Mikdâd b. Amr'ın Hz. Peygamber'in emrinde olduklarını belirten konuşmalarına yer verir.¹⁰⁷ Bu iki sahabinin konuşması Zemahşerî'nin eserinde de aynı içerikte yer almaktadır.¹⁰⁸ Fakat Elmalılı ve Zemahşerî, Mikdâd b. Amr'ın konuşmasında geçen ifadeyi ne tarafa istersen o tarafa gideriz şeklinde aktarırken, İbn Hişâm'da Berkülgimâd'a¹⁰⁹ yürütsen o tarafa kadar uğrunda savaşırız şeklinde geçmektedir.¹¹⁰ Vâkıdî'de geçen rivayette de Berkülgimâd¹¹¹ ifadesi yer almaktadır.¹¹² Ayrıca İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde ve Vâkıdî'nin *el-Megâzî*'sinde Sa'd b. Ubâde'nin konuşmasına dair bir bilgi yoktur. Bu açıklamalardan, bu kısımda da Elmalılı'nın siyer-megâzî kaynaklarını kullanmadığı, bu konuda verdiği bilgileri Zemahşerî'nin eserinden aktardığı anlaşılmaktadır.

Elmalılı, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Sa'd b. Ubâde ve Mikdâd b. Amr'ın konuşmalarından sonra, Hz. Peygamber'in insanların bu iki görüşten hangisine taraftar olduğunu sorduğunu, insanlardan kastının Ensar olduğunu ve Ensar adına Sa'd b. Muâz'ın söz aldığını belirtir.¹¹³ Halbuki Elmalılı'nın söz aldığını belirttiği isimlerden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Mikdâd b. Amr muhacirlerdenken; Sa'd b. Ubâde, Ensarın önde gelen isimlerindendir. Elmalılı'nın, Ensardan olan sahâbînin konuşması sonrası Hz. Peygamber'in Ensarın görüşünü merak ettiğini belirtmesi ve yine Ensardan olan Sa'd b. Muâz'ın konuşmalarına yer vermesi dikkat çekicidir. İncelediğimiz siyer kaynaklarından

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2369.

¹⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083.

¹⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2370.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1083.

¹⁰⁹ Yemen tarafında bir yerdir. Hicr'in en uzak yeri de denilmiştir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615.

¹¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615.

¹¹¹ Mekke'nin arkasında, denizden beş gece uzaklıkta bir yerdir. Mekke'den Yemen'e giderken Mekke'ye sekiz gecelik bir mesafedir. Bk. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/96.

¹¹² Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/96.

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2370.

Vâkıdî ve İbn Hişâm'ın verdiği bilgilere göre de Ensar adına konuşan kişi Sa'd b. Muâz'dır.¹¹⁴ Vâkıdî ve İbn Hişâm'ın eserlerinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Mikdâd b. Amr ve Sa'd b. Muâz'ın konuşmaları yer alırken Sa'd b. Ubâde'nin konuşmasına dair bir bilgi yoktur.¹¹⁵ Sa'd b. Ubâde'nin konuşması ise Zührî'nin (ö. 124/742) *Megâzî*'sinde¹¹⁶ Mukâtil'in (ö. 150/767) *Tefsir*'inde¹¹⁷ ve Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'inde¹¹⁸ yer almaktadır. Elmalılı'nın Sâ'd b. Ubâde ismine yer vermesi, yine bu kısmı Zemahşerî'nin eserinden naklettiğini doğrular niteliktedir.

Elmalılı, Sa'd b. Muâz'ın sözlerinin Hz. Peygamber'i çok memnun ettiğini, bunun üzerine Hz. Peygamber'in ashabına, Allah'ın iki topluluktan birini kendilerine vaad ettiğini ve sanki müşriklerin devrildiklerini görür gibi olduğunu müjdelediğini belirtir.¹¹⁹ Bu bilgi Zemahşerî'nin eserinde de yer almaktadır.¹²⁰ Fakat akabinde Zemahşerî'nin yer verdiği bir rivayeti Elmalılı eserine almamıştır. Bu rivayete göre Hz. Peygamber Bedir Savaşı'nda başarılı olunca, kendisine artık kervanı koruyacak bir şey kalmadığı ve kervanın üzerine gitmesi söylenmiştir. Bu durum üzerine müşrik esirlerin arasında olan Abbâs, bunun uygun olmayacağını, Allah'ın iki topluluktan birini Hz. Peygamber'e vaad ettiğini ve bunu yerine getirdiğini belirtmiştir.¹²¹

Netice olarak Elmalılı, bu başlık altında ele aldığımız kısmı Zemahşerî'nin¹²² eserinden nakletmiş, bazı rivayetlere ise yer vermemiştir. Ayrıca Elmalılı, ashabın kervanı karşılamak yerine müşrik ordusuyla savaş konusunda isteksizliği üzerine söylenen konuşmalar bağlamında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Sa'd b. Ubâde, Mikdâd b. Amr ve

¹¹⁴ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/96; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615.

¹¹⁵ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/95-96; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615.

¹¹⁶ Zührî, *el-Megâzî*, 63.

¹¹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, thk. Dr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 2/87. Ayrıca Mukâtil'in tefsirinde de Amr b. Hişâm ismi kervanda zikredilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk Mustafa Soyca, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tespit ve Değerlendirmesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 10. Tefsir metinlerinde, Amr b. Hişâm'ın isminin kervanda zikredilmesi, yüzyıllardır devam eden bir durum gibi görünmektedir.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1085.

¹¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2371.

¹²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1085.

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1085.

¹²² Osmanlı medreselerinde müfredatın temel amacı Kur'ân-ı Kerîm'i anlamak olduğundan tefsir dersleri en son aşamada verilmiş, öncelikle Arap dili, mantık, adab, meânî, nazârî hikmet, kelam, fıkıh ve fıkıh usulü, hadis ve hadis usulü vb dersler verilmiştir. Tefsir derslerinde ise Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i ders kitabı olarak okutulmuştur. Muhtemelen Elmalılı da bu program çerçevesinde eğitim almıştır. Bk. Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", 331. Elmalılı'nın gazvelerle ilgili rivayetleri aktarırken Zemahşerî'nin eserini sıkça tercih etmesi, bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

Sa'd b. Muâz'ın sözlerine yer vermiştir. Vâkıdî'nin ve İbn Hişâm'ın eserlerinde yer alan rivayette böyle bir bilgi yoktur. Bu sözlerin yalnızca istişare ortamında dile getirildiği görülmektedir.¹²³

Ayrıca Elmalılı, Müslümanların kervanı ele geçirmek gibi küçük hedefler peşindeyken, Allah'ın onlar hakkında, hak dinin yücelmesi gibi daha yüce gayeler takdir ettiğini belirtmiş ve bunu, Müslümanların iradeleriyle Allah'ın iradesi arasında, Müslümanlar lehine ne büyük bir fark bulunduğuna bir örnek olarak sunmuştur.¹²⁴ Elmalılı, bu yorumuyla savaşın yalnızca tarihi seyrini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda kulun sınırlı bakış açısı karşısında ilahi iradenin yüceliğini vurgulamış; böylece megâzî rivayetinden ibret ve hikmet bağlamında dersler çıkarmıştır.

1.5. Hz. Peygamber'in Duası ve Allah'ın Yardımı

Enfâl sûresi 9-13 âyetlerin tefsirinde Elmalılı, Müslümanların yardım talebinden ve savaş esnasında gerçekleşen yardımlardan bahseder. Elmalılı, savaşın kaçınılmaz olduklarını anladıklarında Müslümanların Allah'a dua ettiklerini aktarır ve Hz. Ömer'den naklen, Hz. Peygamber'in duasına yer verir. Bu dua ile meleklerin yardımını ilişkilendirir. Bu kısımda verdiği bilgilerin kaynağını zikretmez.¹²⁵ Ancak aynı şekilde Zemahşerî de eserinde savaşın kesinleştiği belli olunca Müslümanların dua ettiğini bildirmiş ve Hz. Ömer'den rivayetle Hz. Peygamber'in duasına yer vermiştir.¹²⁶ Dolayısıyla Elmalılı'nın verdiği bilgiler, Zemahşerî'nin eserindeki bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği bu rivayete göre Hz. Peygamber müşriklerin bin kişi, Müslümanların ise üç yüz on kûsur kişi olduklarını görünce kibleye yönelir ve dua eder.¹²⁷ Zemâhşerî ise, ashabın sayısını üç yüz kişi olarak verir.¹²⁸ Elmalılı, Hz. Peygamber'in duasında Allah'tan kendisine olan vaadini yerine getirmesini istediğini, eğer bu beş on kişi de helak olursa yeryüzünde Allah'a ibadet edecek kimse kalmayacağını söylediğini belirtir.¹²⁹ Zemahşerî'nin eserinde yer alan rivayette ise beş on kişi ifadesi yerine topluluk kelimesi yer almaktadır.¹³⁰ Elmalılı, Hz. Peygamber dua

¹²³ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/95-96; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/615.

¹²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2371.

¹²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1089.

¹²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373.

¹²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1089.

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373.

¹³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1089.

ederken omzundan düşen ridayı Hz. Ebu Bekir'in alıp omzuna koyduğunu ve Hz. Peygamber'i Allah'ın vaadini yerine getireceğini söyleyerek teselli ettiğini aktarır.¹³¹ Bu kısım Zemahşerî'nin eserinde de aynı şekilde yer almaktadır.¹³² Elmalılı, işte bu dualara Allah'tan bir cevap olarak, Enfâl sûresinin 9. âyetinin nâzil olduğunu ve Müslümanların meleklerin yardımıyla desteklendiklerini belirtir.¹³³

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği Hz. Ömer rivayeti İbn Hişâm'da, İbn İshak'tan naklen rida ayrıntısı olmadan yer almaktadır.¹³⁴ Zemâhşerî ve Elmalılı'nın aktarımının ise Müslim'de geçen rivayete¹³⁵ uygun olduğu görülmektedir. Her iki tefsirde de Hz. Peygamber'in dua sırasında ridasının düştüğü, Hz. Ebubekir'in ise ridayı alarak onun mübarek omuzuna koyup kendisini teselli ettiği aktarılmaktadır.¹³⁶

Müslümanların yapmış oldukları dualar neticesinde, Allah Teâlâ Enfâl sûresinin 9. ve 10. âyetlerinde, Müslümanlara bir müjde olarak bin melek yardım edeceğini bildirmiştir. Elmalılı'nın burada dikkat çektiği ilk husus, Allah'ın bizzat kendisi dilediğini yapmaya muktedir olduğu hâlde neden bin melek gibi büyük bir topluluğu yardım için gönderdiği sorusuna cevap bulmak olur. Elmalılı'ya göre, Allah dilerse tek bir melek dahi tüm kâinatı altüst edecek kuvvete sahiptir. Asıl yardımın ne maddi sebeplere ne de meleklerle bağlı olmadığını, zaferin ve yardımın yalnızca Allah tarafından sağlandığını vurgular. İkinci olarak Elmalılı'nın bu âyetin tefsirinde, Müslümanların duygusal dengesini sağlama açısından yaptığı yorum dikkat çekicidir. Allah melekleri göndererek yüreklerden korkuyu silip atmış, onun yerine güven ve huzuru artırmıştır. Ayrıca Elmalılı, Müslümanların zayıf da olsalar Allah'ın yardımından ümidi kesmeyip görevlerini yerine getirmeye devam etmelerinin bu yardımlarda etkili olduğunu ifade eder.¹³⁷

Elmalılı'nın aktardığına göre, Allah'ın yardımının meleklerle gerçekleşmesinin yanı sıra Enfâl sûresi 11. âyet-i kerîmede belirtildiği üzere bu yardım uyku ve yağmur ile desteklenmiştir. Bedir Savaşı'nda Müslümanların yaşadıkları uyku halinin onları gaflete düşürüp baskına uğramaları için değil, aksine Müslümanlara güven ve esenlik sağlamak maksadıyla yaşandığını belirtir. Yağmurun hikmetlerini açıklarken de savaş ortamı ile

¹³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373.

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1089.

¹³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2374.

¹³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/627.

¹³⁵ Müslim, *Cihâd*, 58.

¹³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1088; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2373.

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2374.

ilgili bilgiler sunar. Düşman ordusunun önce geldiğini, su bulunan bölgeye yerleştiğini, Müslümanları susuz bıraktıklarını ve böylelikle zaferi kazanmayı umduklarını aktarır. Müslümanlar ise kumluk bölgededir, ayakları kuma gömülmekte ve yürürken güçlük çekmektedirler. Elmalılı, düşmanın sayıca çok olmasının, savaş araç ve gereçleri bakımından üstün oluşlarının ve tüm olumsuz şartların Müslümanların moralini bozduğunu, korku ve endişeye kapılmalarına sebep olduğunu belirtir. İşte böyle bir durumda Allah Teâlâ geceleyin Müslümanların önündeki vadinin ırmak gibi aktığı bir yağmur ihsan etmiştir.¹³⁸ Siyer kaynaklarındaki rivayetlerde ise söylenenin aksine Hz. Peygamber'in Bedir kuyularına Kureyş'ten daha önce ulaştığı aktarılmaktadır.¹³⁹ Elmalılı ise önceden geçtiği gibi savaş meydanına ilk önce Kureyş'in geldiğini belirtir. Taberî, Zemahşerî, Fahrettin er-Râzî (ö. 606/1210), Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd'a göre de müşrikler suyun olduğu yere Müslümanlardan önce ulaşmış, Müslümanlar ise suyun olmadığı bir yerde konaklamışlardır.¹⁴⁰ Öyle anlaşıyor ki bu konuda Elmalılı müfessirlerin görüşünü tercih etmiştir.

Siyer kaynaklarının yağmurun yağış şiddeti ile Müslümanlar ve müşrikler üzerinde meydana getirdiği tesir hakkında verdikleri bilgiler ise daha detaylıdır. İbn Hişâm, yağmurun Müslümanların bulunduğu bölgeye yeri sertleştirecek ölçüde yağdığını, müşriklerin bulunduğu bölgeye ise yürümelerine imkân vermeyecek derecede yağdığını aktarır.¹⁴¹ Vâkîdî ise, yağmurun müşriklerin hareket kabiliyetini kısıtlarken Müslümanların yolculuğunu kolaylaştırdığını ve aynı zamanda uyku halinin de Müslümanları yağmurun sıkıntılarından koruduğunu belirtir.¹⁴²

Burada şu hususu da belirtmek gerekir ki Elmalılı, Tevbe sûresinin 41. âyetinin tefsirinde, Ebû Bekir Cessâs'ın *Âhkâmü'l-Kur'ân*'ından nakilde bulunarak, mal ile yapılan cihadın iki şekilde gerçekleştiğini, bizzat kişinin katılımıyla yapılan cihadın ise pek çok farklı yolla icra edilebileceğini ifade eder. Bu çeşitliliğe örnek olarak, kişinin savaş konusunda bilgi ve tecrübesini sorumlularla paylaşmasını zikreder. Nitekim bu bağlamda savaş esnasında istişareye dair şu rivayeti aktarır: Hz. Peygamber Bedir'de konumlandığında,

¹³⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2375.

¹³⁹ Mustafa Fayda, *Bedir Gazvesi*, 5/326.

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/191; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1097; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, çev: Lütfullah Cebeci vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 11/267; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, çev: Doç. Dr. Abdülvehhap Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011), 2/331; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/471.

¹⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/620.

¹⁴² Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1/102.

Hubâb b. Münzir bu tercihin vahye mi yoksa kendi görüşüne mi dayandığını sormuş; Hz. Peygamber bunun kendi görüşü olduğunu belirtince, Hubâb b. Münzir ordunun su kuyularının yakınına taşınmasını ve düşman tarafındaki kuyuların kapatılmasını teklif etmiş, Hz. Peygamber de bu öneriyi uygulamıştır.¹⁴³ Yukarıdaki kısımda Elmalılı, düşmanın önce gelip su bulunan bölgeye yerleştiğini belirtmiş; savaş esnasında istişareye örnek olarak sunduğu bu rivayette ise Müslümanların su kuyularının bulunduğu yere mevzilendiğini aktarmıştır.¹⁴⁴ Bu durum Elmalılı'nın, gazvelerle ilgili rivayetleri bağlama uygun kullandığını düşündürmektedir.

1.6. Meleklerin Yardımı

Elmalılı, Bedir savaşında ilâhî yardım gerçekleşirken Hz. Peygamber'in "İndirilmekte olan üç bin melek Rabbinizin size yardım etmesi yetmez mi? Evet siz sabır ve sebat eder, itaatsizlikten sakınırsanız, onlar da şu anda üzerinize geliverirlerse Rabbiniz, beş bin nişanlı melek size yardım eder."¹⁴⁵ dediğini aktarır ve bu âyeti temel alarak meleklerin indirilmesi konusunu açıklar. Rivayete göre, Kürz b. Câbir el-Muhâribî'nin müşriklere yardım edeceği haberi Müslümanları endişeye sevk eder. Ancak âyette bildirilen iki dereceli yardımı (önce üç bin, gerektiğinde beş bin melek) duyan müşrikler dağılır, bu haberi alan Kürz de yardımdan vazgeçer. Elmalılı bu noktada Enfâl sûresi 9. âyete atıfta bulunur ve Allah Teâlâ'nın mü'minlere başlangıçta bin melek ile yardım ettiğini vurgular. Ona göre, üç bin melek yardımı Kürz haberi üzerine yapılmış ve meleklerin yardımıyla birlikte müşrikler dağılmıştır. Şayet Kürz gerçekten yardım etmiş olsaydı Allah'ın mü'minlere beş bin melek daha göndereceğini vaad ettiğini ifade eder. Ancak müşriklere beklenen desteğin gelmemiş olması ve zaferin tamamlanması sebebiyle beş bin meleğe ihtiyaç kalmadığını belirtir.¹⁴⁶

Elmalılı, beş bin meleğin savaşmamış olmakla beraber indiklerini ve hazır bulunduklarını bildiren farklı rivayetlerin olduğunu belirtir. Bazı rivayetlere göre beş bin melek Uhud'da inmiş fakat savaşmamışlardır. Bu meleklerin kır atlar üstünde ve sarı, beyaz, siyah sarıklı oldukları nakledilmiştir. Bu noktada Elmalılı'nın Bedir Savaşı'nda meleklerin indiği ve kâfirlerle savaştığı konusunda bütün tefsir ve siyer âlimlerinin ittifakının olduğunu

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2549.

¹⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2375; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2549.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân 3/124,125.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1171.

zikretmesi, kendi tercihinin de bu yönde olduğunu göstermektedir. Bedir dışındaki savaşlarda ise meleklerin savaşmadığını ancak çok sayıda olup Müslümanlara yardım ettiklerinin de İbn Abbâs'tan rivayet edildiğini zikretmiştir.¹⁴⁷

Elmalılı, bu bölümde verdiği bilgilerin kaynağını belirtmemektedir. Kürz b. Câbir el-Muhâribî ile ilgili bilgiler Elmalılı'nın yararlandığını belirttiği kaynaklardan Taberî'nin ve Fahreddin er-Râzî'nin eserlerinde yer almaktadır.¹⁴⁸

Taberî, meleklerin hangi savaşta gelip destek verdikleri, fiilen yardıma gelip gelmedikleri hususunda müfessirlerin dört görüşünü zikreder. Ancak Elmalılı'nın bu konudaki açıklamaları yalnızca iki görüşle bağlantılı olduğundan, burada sadece iki görüşe değinilecektir. Bunlardan ilki Âmir eş-Şa'bî'nin görüşüdür. Âmir eş-Şa'bî, beş bin meleklerle yardım konusunu şöyle açıklar: Müslümanlar, Kürz b. Câbir el-Muhâribî'nin müşriklere yardım edeceği haberini alınca endişeye kapılırlar. Bunun üzerine Allah Teâlâ üç bin meleklerle, sabrettikleri taktirde beş bin meleklerle Müslümanları destekleyeceğini bildirir. Kürz'e müşriklerin yenildiği haberi ulaşınca, Kürz müşrikleri desteklemez. Allah Teâlâ da müşriklerin üzerlerine gelme şartı gerçekleşmediğinden mü'minleri beş bin meleklerle desteklememiştir.¹⁴⁹ Taberî'nin eserinde birinci sırada yer alan bu görüşü, Elmalılı'nın da tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Taberî'nin eserinde yer alan ikinci görüş, Abdullah b. Abbâs, Mâlik b. Rebîa, Ebû Dâvûd el-Mâzinî, Hz. Peygamber'in azadlı kölesi Ebû Râfi ve Katâde'nin görüşüdür. Bu görüşe göre Allah Teâlâ mü'minleri meleklerle destekleyeceğini Bedir Savaşı için bildirmiştir. Mü'minler de sabretmişler ve Allah Teâlâ'dan korkmuşlar, Allah da vaad ettiği gibi onları fiilen meleklerle desteklemiştir.¹⁵⁰ Taberî, ikinci görüşü aktarırken Abdullah b. Abbâs'ın, meleklerin sadece Bedir Savaşı'nda savaştıklarını, diğer zamanlarda ise Müslümanların sayılarını çoğaltmak ve onlara destek olmak için yanlarında bulunduklarını belirttiğini kaydeder.¹⁵¹ İbn Abbâs rivayetine, eserinde Elmalılı da yer vermiştir.¹⁵² Bu rivayet İbn Hişâm'da da aynı şekilde zikredilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1171.

¹⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/357; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/49.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/357.

¹⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/357.

¹⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/358.

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1171.

¹⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/634.

Konuyla ilgili Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinde yer verdiği rivayetlerin birinde, Kürz b. Câbir el-Muhâribî'nin müşriklere destek vermesi halinde üç bin ve beş bin melek yardımının gerçekleşeceği bildirilmiştir. Kürz'ün desteği olmayınca, sadece bin melek yardıma gelmiştir.¹⁵⁴

Sonuç olarak Elmalılı, meleklerin indirilmesi konusunda Bedir Savaşı'nda üç bin meleğin indiğini, düşmana yardım gelmemesi ve zaferin tamamlanmış olması sebebiyle beş bin meleğe ihtiyaç kalmadığı görüşünü tercih eder. Elmalılı'nın eserinde yer alan Kürz b. Câbir el-Muhâribî ile ilgili bilgiler Taberî'nin tefsirinde ve Fahreddin er-Râzî'nin eserinde yer almaktadır. Elmalılı, bu iki eserde yer alan rivayetlerin hepsini eserine dahil etmemiş, bu konuda tercih ettiği görüşü aktarmış ve meleklerin sayısı ile ilgili çıkarılacak derse odaklanmıştır. Muhtemeldir ki Elmalılı, bu kısımda kaynak olarak Taberî'nin tefsirini kullanmıştır.

1.7. Savaşın Seyri

Elmalılı, “Onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü, attığında da sen atmadın, Allah attı.”¹⁵⁵ âyetinde nüzûl sebebi olarak bir rivayeti zikreder. Rivayete göre; Kureyş ordusu Akankal'den¹⁵⁶ çıkınca Hz. Peygamber, Allah'a kendisine verdiği vaadi yerine getirmesi için dua eder. Bu sırada Cebrâil gelir, bir avuç toprak almasını ve müşriklere doğru atmasını söyler. Hz. Peygamber savaş başladığında bir avuç toprak alıp yüzlerine doğru atar. Yüzleri kurusun der ve o sırada düşman saflarında gözleriyle meşgul olmayan bir müşrik bile kalmaz. Bu olayla birlikte müşrik ordusu dağılmaya başlar, mü'minler müşriklerden bazılarını öldürüp bazılarını da esir alırlar. Savaş sona erince kendi yaptıklarıyla övünenlerin olması üzerine bu âyet nâzil olur.¹⁵⁷ Elmalılı, eserinde yer verdiği bu rivayetin kaynağını zikretmez.

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği bu rivayet farklı tefsir eserlerinde de bulunmaktadır. Zemahşerî, Elmalılı'nın aktarımından farklı olarak, Hz. Peygamber'in çakıl taşlarını Hz. Ali'den istediğini bildirmiştir.¹⁵⁸ Taberî ise, bu rivayeti Abdullah b. Abbâs'a isnad

¹⁵⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/49.

¹⁵⁵ el-Enfâl 8/17.

¹⁵⁶ Başka bir rivayette İbn Hişam, İbn İshak'tan naklen Kureyş'in vadinin diğer tarafına, büyük kum yığınının arkasına, vadinin yatağına indiğini aktarır. Orası Bedir'le Akankal denilen ve Kureyş'in arkasındaki kumun arasındadır. Bk. İbn Hişam, *es-Sîre*, 1/620.

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2379.

¹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1105.

etmektedir.¹⁵⁹ Elmalılı'nın eserinde Akankal ismi yer alırken, Taberî ve Zemahşerî eserlerinde bu isme yer vermez. Söz konusu rivayet pek çok tefsirde geçmekle birlikte, Beydâvî'nin tefsirindeki rivayete, içerik açısından birebir örtüşmektedir.¹⁶⁰ Bu durum, Elmalılı'nın ilgili rivayeti doğrudan Beydâvî'den aktarmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bahsi geçen rivayet, yalnızca tefsir kaynaklarında değil, siyer literatüründe de bulunmaktadır. İbn Hişâm, bu rivayeti İbn İshak'tan naklen aktarmakta,¹⁶¹ Vâkıdî de eserinde aynı rivayete yer vermektedir.¹⁶² Ancak her iki kaynakta da bu rivayette Akankal ismine rastlanmaz. Bu durum, Elmalılı'nın siyerle ilgili bazı rivayetleri aktarırken doğrudan siyer kaynaklarından değil, tefsir eserlerinden faydalandığını göstermektedir. Kureys'in Akankal'den çıktığı bilgisinin İbn Hişâm'da başka bir rivayette geçmesi¹⁶³ müfessirlerin farklı siyer rivayetlerini tek rivayette toplamasının bir örneği olabilir.

Elmalılı, Hac sûresinin 20-24. âyetlerinin tefsirinde de Bedir Savaşı ile ilgili bilgi vermiştir. İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre burada zikredilen üç veya dört âyet Medine'de nâzil olmuştur. Ebû Zer'in rivayetine göre bu âyetler Bedir Savaşı'nda Hz. Hamza, Hz. Ali, Hz. Ubeyde b. Hâris'in; Kureys'ten Utbe, Şeybe b. Rebîa ve Velîd b. Utbe ile teke tek savaşmaları hususunda inmiştir.¹⁶⁴ Elmalılı, bu rivayeti detaylandırmamıştır.

1.8. Ganimetlerle İlgili Hususlar

Bedir Savaşı'nın ganimetlerinde ve ganimetlerin paylaşılmasında Müslümanlar arasında anlaşmazlık olmuş, ganimetlerin nasıl bölüşürüleceği, ensarın veya muhacirin ya da bu konuda hepsinin mi söz sahibi olduğu Hz. Peygamber'e sorulmuştur.¹⁶⁵ Elmalılı, konuyla ilgili sorulan sorular sebebiyle Enfâl sûresinin indirildiğini belirtmiştir. Ayrıca Elmalılı, nüzûl sebebinin ayrıntılarında birtakım farklı görüşler bulunduğunu fakat Bedir

¹⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/196.

¹⁶⁰ Beydâvî, *Envârü't Tenzîl*, 2/335.

¹⁶¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/628.

¹⁶² Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/131.

¹⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/620.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3392-93.

¹⁶⁵ Bu kısım Zemahşerî'nin tefsirinde de bulunmaktadır. Bk Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1073.

Savaşı sırasında ve ganimet sebebiyle nâzil olduğu konusunda ihtilaf olmadığını da ifade etmiştir.¹⁶⁶

Elmalılı, Enfâl sûresinin 41. âyeti gereğince ilk başta ganimetin beşte birini Allah için ayırmak gerektiğini ve âyette açıklandığı üzere bunun da Hz. Peygamber, yakınları, yetimler, miskinler ve yolda kalmışlar olmak üzere beş gruba taksim etmek gerektiğini belirtir. Enfâl sûresinin ilk âyetindeki hükmün ayrıntılı olarak açıklamasının da bu olduğunu ifade eder.¹⁶⁷

Elmalılı'nın bu konuda yaptığı açıklamalar şu şekildedir: Her şeyden önce bütün enfâl ve ganimet Allah'a aittir. Gazilerin elinde olanlar ise onlara emanet olarak verilmiştir. Buna göre hepsinin kamu yararına harcanması gerekir. Ancak bu hüküm gazileri diğer milletlerde olduğu gibi kişisel menfaatlerinden de tamamen mahrum bırakmaz. Beşte bir ganimetin Allah için ayrılmasını ve toplum yararına sarfedilmesini emreder. Ganimetten beşte dördü de gazilere bırakır. Gaziler haklarını isterse, ganimetin aralarında bölüştürülmesi gerekir. Veya her biri dilerse kendisine ait haktan istediği ölçüde taksim öncesi ya da sonrasında Allah için vazgeçebilir. Çünkü her hak sahibi kendine ait hakkı dilediği gibi değerlendirmekte özgürdür. Bu durum onların kendi taleplerine bırakılmış, Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında ona ait olan hisse hakkında da âlimler tarafından farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu konunun detayları da fıkıh kitaplarında mevcuttur. Elmalılı bu açıklamalardan sonra Enfâl sûresi 41. âyetin Bedir Savaşı günü veya bu günden bir ay üç gün sonra yapılan Benî Kaynuka Gazvesi sırasında indirildiği hakkında iki rivayet olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁸ Elmalılı ayrıca Haşr sûresinin tefsirinde, Enfâl sûresinde bulunan âyetlerin hükmü gereğince Bedir Savaşı'nda ganimetlerin beşe bölünerek kalanının taksim edildiğini aktarır.¹⁶⁹ Bununla birlikte Elmalılı, bu konudaki ayrıntılı rivayetlere yer vermemektedir.

Enfâl sûresinin 41. âyetinin nüzûl zamanı hakkında Zemahşerî de aynı bilgileri daha detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Kelbî'ye göre bu âyet Bedir'de nâzil olmuştur. Vâkıdî

¹⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2364; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/222; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/217.

¹⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2406; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/258; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/253-54.

¹⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2406-7; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/258-59; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/254.

¹⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4822.

ise humus âyetinin hicretten yirmi ay sonrasında Şevval ayının ortasında, Bedir Savaşı'ndan bir ay üç gün sonra Kaynukaoğulları Gazvesi'nde indiğini aktarmıştır.¹⁷⁰

1.9. Müşriklerle İlgili Rivayetler

Enfâl sûresi 19. âyet-i kerîmede Allah Teâlâ kafirlerin fetih istediklerini ve onlara fetih verildiğini bildirir. Elmalılı bu âyeti kaynak zikretmeksizin bir rivayet üzerinden açıklar. Bu rivayete göre, müşrikler, Mekke'den yola çıkacakları zaman Kâbe'nin yanında iki ordudan hangisi daha yüce, doğru ve değerli ise Allah'tan yardım görmesi için dua ederler. Elmalılı, dualarının kabul olduğunu fakat ettikleri duaya kendi durumlarının uygun düşmediğini, bundan dolayı sonucun müşriklerin aleyhine, mü'minlerin lehine olduğunu belirtir. Âyetin devamında Allah Teâlâ müşrikler savaşa son verirlerse bunun onlar için daha hayırlı olduğunu, fakat harb fikrine dönerlerse bunun gerçekleşeceğini, müşriklerin sayıca fazlalığının fayda vermeyeceğini, Allah'ın mü'minlerle beraber olduğunu buyurur. Elmalılı'ya göre bu âyet, Bedir Savaşı'nın asıl çıkış sebebinin müşriklerin saldırgan tutumundan kaynaklandığına işaret eder.¹⁷¹

Elmalılı'nın müşriklerin duası olarak aktardığı rivayet Mukâtil, Zemahşerî ve Beydavî'nin tefsirlerinde de yer almaktadır. Zemahşerî, müşriklere nispet edilen üç farklı rivayeti zikretmiş olup, bunlardan ikincisi Elmalılı'nın müşriklerin duası olarak naklettiği rivayettir.¹⁷² Beydâvî ise yalnızca bu rivayeti eserine almıştır.¹⁷³ Bu durum, Elmalılı'nın ilgili rivayeti, ya Zemahşerî'nin aktardığı üç rivayet arasından seçerek ya da doğrudan Beydâvî'den naklettiğini düşündürmektedir.

Elmalılı'nın müşriklerin duası olarak aktardığı bu rivayet, Mukâtil b. Süleyman tarafından aynı içerikle Ebû Cehil'in duası olarak nakledilmiştir.¹⁷⁴ Siyer kaynaklarından İbn Hişâm ve Vâkıdî'nin eserlerinde ise müşriklerin sözleri farklı içerikte aktarılmıştır. İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen; iki ordu birbirlerine yaklaştığında Ebû Cehil'in sıla-i rahmi daha çok terkeden kimsenin helâk olması için beddua ettiğini ve böylelikle

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1141.

¹⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2381; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/237; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/232.

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1107.

¹⁷³ Beydâvî, *Envârü't Tenzîl*, 2/336.

¹⁷⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/93; Soycan, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tespit ve Değerlendirmesi*, 12.

hükümünü kendisinin verdiğini zikreder.¹⁷⁵ Vâkıdî ise Ebû Cehil'in Hz. Peygamber'e beddua ettiğini aktarır.¹⁷⁶ Elmalılı'nın aktardığı bu rivayetin içeriğinin tefsir eserlerinde yer alması, onun siyer-megâzi yerine tefsir kaynaklarını tercih ettiğini göstermektedir. Elmalılı, Enfâl sûresi 47. âyetin tefsirinde müşriklerin savaşa istekli olduğunu gösteren bilgiler aktarır. Âyette belirtildiği üzere halka gösteriş yaparak yurtlarından çıkanların Bedir Savaşı'na giden müşrikler olduğunu söyler. Müşriklerin âyette bahsedildiği şekilde Mekke'den çıktıklarını, Cuhfe'ye ulaştıklarında Ebû Süfyân'ın gönderdiği kişinin gelerek geri dönmelerini, kervanın tehlikede değil selamette olduğunu bildirdiğini aktarır. Bu haber sonrasında Ebû Cehil, Bedir'e varıp şaraplar içeceğini, cariyelerle eğleneceğini, orada bulunan Araplara ziyafet vereceğini ve bunları yapmadan oradan dönmeyeceğine dair yemin eder. Elmalılı, gerçekten de Bedir'e vardıklarını; fakat yediklerinin kılıç, içtiklerinin de ölüm şerbeti olduğunu, sazlarının feryad, kucakladıklarının da azab ve mağlubiyet olduğunu belirtir.¹⁷⁷

Elmalılı'nın aktardığı bu rivayet Zemahşerî ve Beydâvî'nin tefsirlerinde de benzer şekilde yer almaktadır.¹⁷⁸ Nitekim Elmalılı, tefsirinin girişinde bu iki eseri temel kaynaklar arasında zikretmektedir. Dolayısıyla söz konusu rivayetin büyük ihtimalle bu kaynaklardan alındığı söylenebilir. Siyer kaynaklarından ise, Vâkıdî ve İbn Hişâm da eserlerinde Ebû Cehil'e atfedilen sözleri naklederler. Ancak Elmalılı'nın aktarımından farklı olarak Bedir'in Araplar için çarşısı olan bir toplanma yeri olduğu ve Ebû Cehil'in orada üç gün kalacağını, develer kesip yemek yedirip içki içeceğini cariyelerin onlara şarkı söyleyeceğini, böylece Bedir'e geldikleri Araplar tarafından duyulacağı için kendilerinden çekineceklerine dair sözlerini de aktarırlar.¹⁷⁹

Elmalılı, Bedir Savaşı'nda müşriklere yapılan yardımlarla ilgili bilgiler aktarır. Buna göre Elmalılı, Hz. Peygamber'in Benî Kurayza yahudileri ile bir anlaşma yaptığını, bu anlaşmaya göre yahudilerin Müslümanlar aleyhinde hiç kimseye yardım etmeyeceklerini belirtir. Ancak Benî Kurayza yahudileri, Bedir Savaşı'nda müşriklere silah yardımı yaparak antlaşmayı bozar. Sonra bir anlaşma daha yapılır,¹⁸⁰ onu da Hendek Savaşı'nda bozarlar. Reisleri Kâ'b b. Eşref Mekke'ye gider ve orada müşriklerle bir antlaşma daha

¹⁷⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/628.

¹⁷⁶ Vâkıdî, *el-Megâzi*, 1/185.

¹⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2413.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1151; Beydâvî, *Envârü't Tenzil*, 2/355.

¹⁷⁹ Vâkıdî, *el-Megâzi*, 1/91; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/618.

¹⁸⁰ Elmalılı, bu anlaşmaların niteliği hakkında bilgi vermemiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2423.

yapar. Elmalılı, bu durumun Enfâl sûresi 56. âyetinin nüzûl sebebi olduğunu kaydeder. Elmalılı, Tebrîzî tefsirinde bu âyetin nüzûl sebebinin Kureyş'ten Benî Abduddâr olduğunun da nakledildiğini belirtmiştir.¹⁸¹ Elmalılı'nın aktardığı bu rivayet, Zemahşerî'nin eserinde de yer almaktadır.¹⁸²

1.10. Müşriklerden Yemek Yedirenler

Elmalılı, Enfâl sûresi 36. âyetin tefsirinde kaynağını belirtmeksizin Bedir Savaşı için mallarını harcayan müşriklerden söz eden bir rivayete yer verir. Ona göre âyet, günde on deve keserek müşrik ordusuna yemek sağlayan on Kureyşli zengin hakkında nâzil olmuştur. Elmalılı ayrıca bu âyetin yalnızca Bedir Savaşı ile sınırlı kalmadığını, Uhud vb. savaşlarda yapılan müşrik harcamalarını da kapsadığını ifade eder.¹⁸³

Zemahşerî de âyetin müşrikler hakkında nâzil olduğunu ve her gün on devenin kesildiğini belirtir; ancak müşriklerin sayısını vermez. Bunun yanında âyetin, müşriklerin ticaret kervanı bulunan yandaşlarından Bedir'in intikamını almak için yardım istemesi üzerine veya Ebû Süfyân hakkında nâzil olduğuna¹⁸⁴ dair iki farklı rivayeti de aktarır.¹⁸⁵ Bu rivayetlerin her ikisi Taberî'nin tefsirinde de yer almaktadır. Her iki rivayette Bedir sonrası ile ilgilidir. Dolayısıyla Taberî, Bedir'de mallarını harcayan müşrik sayısı ve kesilen deve sayısı hakkında bilgi vermez.¹⁸⁶ Beydâvî, Bedir Savaşı'nda yemek yediren müşrik sayısını on iki olarak verir ve her birinin günde on iki deve kestiğini belirtir. Ayrıca âyetin kervan sahipleri veya Ebû Süfyân hakkında nâzil olduğu görüşlerini de aktarır.¹⁸⁷ Benzer şekilde Ebüssuûd da bu âyetin her biri günde on deve kesen on iki Kureyş zengini hakkında nâzil olduğunu belirtmiş; âyetin kervan sahipleri ya da Ebû Süfyân hakkında nâzil olduğu rivayetlerine de yer vermiştir.¹⁸⁸ Mukâtil'in tefsirinde ise, müşriklerin bir gün dokuz, bir gün on deve kestikleri ve on iki müşriğin isimleri yer almaktadır.¹⁸⁹

¹⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2423.

¹⁸² Tebrîzî tefsirinden bu eserde bahsedilmemektedir. Bk Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1161.

¹⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2401.

¹⁸⁴ Ebû Süfyân, Arap kabilelerinden Uhud savaşı için bir kısmını gönüllü getirmiş, bunların dışında iki bin kişiyi de paralı bir şekilde tutmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1131.

¹⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1131.

¹⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/216.

¹⁸⁷ Beydâvî, *Envârü't Tenzîl*, 2/347.

¹⁸⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/487.

¹⁸⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2/103.

Siyer kaynaklarında ise İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen Kureyş'ten yemek yediren on iki kişinin isimlerini verir.¹⁹⁰ Elmalılı, ayetin Bedir savaşında mallarını harcayan on Kureyş zengini hakkında nazil olduğunu aktarırken İbn Hişâm; Ebû Süfyân ve diğer Kureyş zenginlerinden mallarını Müslümanlarla savaş için harcamalarını isteyenlerin kastedildiği bilgisini verir.¹⁹¹ Vâkıdî, yemek yedirenlerin sayısını dokuz olarak verir ve günlük dokuz veya on devenin kesildiği bildirir.¹⁹² Zührî'nin aktardığına göre ise her gün on deve kesilmekte, her deve yüz kişilik bir grubu doyurmakta ve müşrik ordusunun mevcudu bin kişiden oluşmaktadır.¹⁹³ Sonuç olarak siyer ve tefsir kaynaklarında müşriklerin sayısı genellikle on iki kişi olarak verilirken Elmalılı, on kişiden söz ederek farklı bir sayı bildirmiştir. Ayrıca tefsir kaynaklarında konu ile ilgili üç ayrı rivayet yer alırken, Elmalılı sadece bir rivayeti eserine almıştır.

1.11. Müşriklerden Öldürülenler

Elmalılı, Enfâl sûresi 49. âyette, kaynağını belirtmeksizin Bedir Savaşı'nda müşrikler safında yer alan ve ölen bazı isimleri zikretmektedir. Söz konusu âyette, münafıklar ile kalplerinde hastalık bulunanların, müminler için “Bunları dinleri aldattı.” şeklindeki ifadelerine yer verilir. Elmalılı'ya göre bu sözleri dile getirenler Medineli münafıklar ve Kureyş ordusunda bulunan iman veya inkar konusunda kesin bir tutum sergilemeyen Mekkelilerdir. Ona göre Medineli münafıklardan yalnızca Muattib b. Kuşeyr¹⁹⁴ Bedir Savaşı'na katılmıştır. Öte yandan, Mekkeli müşrikler arasında ise içinde şüphe bulunan, Müslüman ya da müşrik olduğuna tam karar vermemiş kimseler mevcuttur. Elmalılı, bu kişilerin, Müslüman ordusu güçlü olursa onların tarafına geçmeyi, aksi durumda ise kendi kavimleriyle beraber olmayı planladıklarını belirtir. Müslümanların sayıca az olduğunu gördüklerinde ise onları dinlerinin aldattığını söyleyerek müşrikler safında kalmışlardır. Elmalılı, bu kişilerin kafirler safında öldüklerini ve rivayetlerde Kays b. Velîd b. Mugîre, Ebû Kays b. Fâkih b. Mugîre, Ali b. Ümeyye, Âs b. el-Münebbih b. el-Haccâc ve Hâris

¹⁹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/664-66.

¹⁹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/671.

¹⁹² Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/200.

¹⁹³ Zührî, *el-Megâzî*, 63.

¹⁹⁴ Muattib b. Kuşeyr, Bedir, Uhud, Hendek, Huneyn, Tebük savaşlarına katılmıştır. Ayrıca Benî Kurayza'nın cezalandırılması ve Mescid-i Dirâr olaylarında ismi geçmektedir. Bk. Öznur Hocaoglu, "İman ve Küfür Arasında Bir Şahıs: Muattib b. Kuşeyr", *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 1145.

b. Zem‘a b. el-Esved’in bu gruba dahil edildiğini ifade eder.¹⁹⁵ Zemahşerî, Râzî, Beydâvî ve Ebüssuûd’un tefsirlerinde söz konusu beş isme yer verilmemiş, bu müfessirler ayette zikredilen grubun kimliğini münafıklık veya müşriklik bağlamında ele almışlardır.¹⁹⁶ Ancak Taberî, Mücâhid’den naklen aynı isimleri zikreder.¹⁹⁷ Elmalılı’nın bu rivayeti, Taberî’nin Mücâhid’den naklettiği aynı isimleri içermesi bakımından, onun tefsirine dayandığı izlenimini vermektedir.

Elmalılı’nın Enfâl sûresi 49. âyeti çerçevesinde aktardığı bilgiler, siyer-megâzî kaynaklarıyla da örtüşmektedir. Bedir Savaşı’nda müşrikler safında yer alıp ölen kişilere dair bu isimler, erken dönem siyer müelliflerinden İbn İshak’ın nakilleriyle örtüşmekte; bu isimler ayrıca Vâkıdî’nin *el-Megâzî* adlı eserinde de yer almaktadır.¹⁹⁸ Buna karşılık İbn Hişâm’ın *Sîre*’sinde bu bilgilere rastlanmamaktadır. İbn İshak söz konusu rivayeti, Nisâ sûresinin 97. âyeti bağlamında aktarırken; Vâkıdî, bu isimleri Enfâl sûresinin 49. âyeti çerçevesinde ele almaktadır.¹⁹⁹ Bu açıdan bakıldığında Elmalılı’nın da bu rivayeti Enfâl sûresinin 49. âyeti çerçevesinde ele aldığı görülmektedir. Elmalılı’nın aktardığı beş isim, İbn İshak ve Vâkıdî’nin eserlerinde aynı şekilde yer almaktadır. Vâkıdî beş isme yer vermekle beraber yedi genç olduklarını zikretmiştir.²⁰⁰

1.12. Esirlerle İlgili Uygulamalar

Elmalılı, “Ey peygamber! Elinizdeki esirlere şöyle de: “Eğer Allah sizin kalplerinizde bir düzelme görürse sizden alınandan daha iyisini size verir ve sizi bağışlar.”²⁰¹ âyetinin nüzûl sebebinin Abdullah b. Abbâs’ın rivayetine göre, babası Hz. Abbâs hakkında olduğu bilgisini verir. Bu rivayete göre Bedir Savaşı’nda Abbâs esirler arasındadır ve yanında müşrik askerlerini doyurmak için aldığı yirmi ukiyye²⁰² altın bulunmaktadır. Abbâs, Kureyş ordusunun iaşesinden sorumlu olan on kişiden biridir fakat kendisine sıra gelmeden önce esir alınır. Bunun üzerine Hz. Abbâs daha öncesinde müslüman olduğunu

¹⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2417.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1155; Beydâvî, *Envârü’l Tenzîl*, 2/357; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 2/495.

¹⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/230.

¹⁹⁸ İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah, çev. Selahattin Yıldırım (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 289-90; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/121.

¹⁹⁹ İbn İshak, *es-Sîre*, 289; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/121.

²⁰⁰ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/121.

²⁰¹ el-Enfâl 8/70.

²⁰² Eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesinin kırk dirheme denk geldiği hususunda görüş birliği vardır. Ayrıntılı bilgi için bk Cengiz Kallek, “Ukiyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/67. Elmalılı, bir ukiyyenin kırk dirhem olduğunu ve toplamda sekiz yüz dirhem olduğunu belirtmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2436.

fakat baskı yapıldığı için savaşa katıldığını söyler. Hz. Peygamber, Hz. Abbâs'a dedikleri doğru ise Allah'ın bunun ecrini vereceğini söyler. Abbâs, Hz. Peygamber'den fidye olarak vermiş olduğu altını ister. Hz. Peygamber altını vermez ve Abbâs'ın yeğenleri Nevfel b. Hâris ve Akîl b. Ebû Tâlib'in fidyelerinin de ödenmesini ister. Buna karşılık Abbâs, Kureys'ten dilenecek durumda kaldığını söyler. Hz. Peygamber, Mekke'den ayrılırken eşi Ümmü'l-Fadl'a bıraktığı altınların nerede olduğunu sorar. Abbâs, bu bilgiyi nereden bildiğini sorduğunda Hz. Peygamber, Allah'ın kendisine bildirdiğini söyler. Bunun üzerine Abbâs şehadet getirir ve öncesinde Hz. Peygamberin peygamberliğinden şüphe ettiğini fakat bu haber üzerine şüphe kalmadığını ifade eder. Hz. Abbâs, bir süre sonra, âyetin meâline işaret ederek Allah'ın kendisine altınlardan daha hayırlısını verdiğini, bu sözü söylediği vakitte her biri en az yirmi bin ile iş yapan yirmi kölesinin olduğunu ve zezemi verdiğini ve bundan sonra hep Allah'ın mağfiretini gözleyeceğini söyler.²⁰³

Elmalılı'nın eserinde kaynağını açıkça belirtmeden yer verdiği bu rivayet, farklı tefsir kaynaklarında yer almakla birlikte içeriği bakımından Elmalılı'nın anlatımına en yakın anlatım Zemahşerî'nin tefsirinde bulunur.²⁰⁴ Hz. Abbâs'ın Bedir'de esir alınması, yanında Kureys ordusunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için getirdiği altınların olması, Mekke'den ayrılırken Ümmü'l-Fadl'a gizli bir miktar altın teslim etmesi ve bu hususta Hz. Peygamber'in gaybî bilgisi, kendisinden iki yeğeninin fidyelerinin de ödemesinin istenmesi, gaybî bilgi sonrası Hz. Abbâs'ın şehadet getirmesi, Allah'ın kendisine daha büyük servet ihsan ettiği ve bağışlanma ümidi konuları iki tefsir eserinin ortak noktalarıdır. Elmalılı, Hz. Abbâs'ın zorla savaşa katıldığını vurgularken, bu bilgi Zemahşerî'nin eserinde yer almaz. Ayrıca Zemahşerî, Hz. Abbâs'ın Kureys ordusunun iâşesini üstlenenlerden biri olduğunu belirtirken, Elmalılı; Enfâl sûresi 36. âyette verdiği bilgiyi destekler mahiyette Kureys ordusunun yemeğini üstlenen on kişiden biri olduğunu belirtir.²⁰⁵

Ayrıca Zemahşerî, Hz. Peygamber'e Bahreyn'den seksen bin kıymetinde bir mal geldiğini ve Hz. Peygamber'in Hz. Abbâs'a taşıyabileceği kadar mal almasını emrettiğini, bunun üzerine Hz. Abbâs'ın bu malların kendisinden alınanlardan daha hayırlı olduğunu

²⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2436; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/283-84; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/279-80.

²⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1181.

²⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1181; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2436-37.

söylediğini aktarır.²⁰⁶ Elmalılı, bu rivayete yer vermemektedir. Bunun yerine fidyeye karşılık olarak Hz. Abbâs'ın artan servetine ve kendisine zemzemin verilmesi konularına işaret etmekle yetinir. Elmalılı'nın Enfâl sûresinin 70. âyetinin anlamına doğrudan katkı sunan örneklerle yetinmeyi tercih ettiği ve eserin hacmini daha da artırmamak adına rivayetleri çoğaltma yoluna gitmediği söylenebilir. Bunun yanında söz konusu âyet bağlamında ahlakî ve şer'î mesajlara öncelik vermeyi düşünmesi de Bahreyn rivayeti gibi dünyevi bolluğu ön plana çıkaran bir rivayeti eserine almamasına sebep teşkil ettiğini düşünmek mümkündür.

Zemahşerî, Bahreyn'le ilgili bu rivayette seksen bin değerindeki bir maldan bahsetmektedir.²⁰⁷ Hicrî 8. yılda Alâ b. el-Hadramî tarafından Hz. Peygamber'e seksen bin dirhem değerinde mal gönderildiği ve Hz. Peygamber'e bundan öncesinde ya da sonrasında bu miktardan daha fazla bir mal gelmediği yönündeki rivayet de bu konuda zikredilen bilgiler arasındadır.²⁰⁸ Söz konusu olayın Hicrî 8. yılda gerçekleşmiş olması Elmalılı'nın bu rivayeti tefsirine dahil etmemesinde etkili olmuş olabilir.

Elmalılı, Hz. Abbâs'ın Hz. Peygamber'in verdiği haber sonrası şahadet getirdiğini, öncesinde bir takım şüphelerinin bulunduğunu aktarmaktadır. Buna karşılık siyer müelliflerinden İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen Abbâs b. Abdulmuttalib'in daha öncesinde müslüman olduğunu ve bunu müşriklerden gizlediğini belirtmektedir.²⁰⁹ İbn İshak'ın aktardığı başka bir rivayete göre ise Abbâs b. Abdulmuttalib Enfâl sûresinin 69-70. âyetlerinin hakkında şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber'e müslüman olduğumu söyledim ve kendisinin benden aldığı yirmi ukiyyeyi iade etmesini istedim. Fakat o buna razı olmadı. Bu âyetler benim hakkımda nâzil oldu. Sonra Allah bana onların yerine hepsi de tacir olan ve malımı çalıştıran yirmi kişi nasip etti. Ayrıca O'ndan beni bağışlamasını umuyorum.”²¹⁰ Bu rivayetin bildirdiğine göre, Hz. Abbâs'ın kendisinden alınan yirmi ukiyye fidyeyi geri istemesi, daha evvelinde müslüman oluşu sebebiyledir.

Elmalılı, Hz. Abbâs'ın Hz. Peygamber'in verdiği haber üzerine şahadet getirdiğini ve öncesinde Hz. Peygamber'in nübüvvetinden şüphe ettiğini belirtmektedir.²¹¹ Ancak aynı

²⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1181.

²⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1181.

²⁰⁸ Osman Aydın, Erken Dönem İslâm Toplumunda Zenginlik ve Ekonomik Varlıkların Değerleri, *İslam Medeniyeti Dergisi* 7/47 (Ocak-Haziran 2021), 41.

²⁰⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/646.

²¹⁰ İbn İshak, *es-Sîre*, 287.

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2437.

rivayetin başında, Hz. Abbâs'ın, Hz. Peygamber'e daha öncesinde müslüman olduğunu fakat zorla Bedir Savaşı'na katıldığını söylediğini ve vermiş olduğu fidyenin kendisine iade edilmesini talep ettiğini nakletmiştir.²¹² Hz. Abbâs'ın daha öncesinde müslüman olduğunu belirtmesi yönüyle Elmalılı'nın rivayeti, İbn İshak'ın nakilleriyle benzerlik arzetmektedir. Bununla birlikte Elmalılı'nın aynı rivayet içerisinde, Hz. Abbâs'ın daha öncesinde müslüman olduğunu ve Hz. Peygamber'in verdiği gaybî haber sonrası şahadet getirip şimdiye kadar bir takım şüphelerinin bulunduğunu belirtmesi anlatımda bir çelişki izlenimini doğurmaktadır.

Siyer âlimlerinden İbn Hişâm, İbn İshak'ın naklettiği Abbâs b. Abdulmuttalib'in Enfâl sûresinin 69-70. âyetleri hakkında söylediği sözleri içeren rivayeti eserinde aktarmış, ancak yalnızca burada zikrettiğimiz Hz. Abbâs'ın sözlerini, Bedir esirleri arasında olduğunu belirten kısmı eserine dahil etmemiştir.²¹³ Ayrıca İbn Hişâm İbn İshak'tan naklen Benî Hâşim'den Bedir'de esir edilenlerin isimlerini aktarırken, Abbâs b. Abdulmuttalib'i Bedir esirleri arasında zikretmemiştir.²¹⁴ Bununla birlikte İbn Hişâm'ın İbn İshak'tan naklen Hz. Abbâs'ın müslüman olduğunu fakat bunu müşriklerden gizlediğini içeren rivayeti²¹⁵ eserinde aktarmış olması dikkate alındığında; onun bu tercihinin, Abbâs'ı müslüman kabul ettiği için esirler arasında göstermek istememesinden kaynaklanmış olabileceği söylenebilir.

1.13. Elmalılı'nın Bedir Yorumu

Elmalılı, Bedir Savaşı'nın hem başlangıcı hem de neticesi itibarıyla bir mucize olduğunu, tüm safhalarında, özellikle iki ordunun karşılaşma anında hayranlık uyandıran olayları barındırdığını ve bütünüyle ilâhî bir mucize olduğunu belirtir.²¹⁶ Elmalılı'ya göre Bedir Zaferi'nden itibaren imanın izzeti tezahür etmiş, Bedir günü “mebnâ-yı İslâm” olmuştur. Elmalılı'nın bu yorumu Âl-i İmrân sûresinin 123-129. âyetlerinin tefsirinde yer almaktadır.²¹⁷ Bunun yanı sıra farklı âyetlerin tefsirlerinde bu yorumu destekleyecek açıklamalarda bulunur. Yine Âl-i İmrân sûresinin 13. âyetinin tefsirinde Bedir Savaşı'nın,

²¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2436.

²¹³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/676.

²¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/3. İbn Hişâm'ın bir ismi kendisinin çıkardığına dair sözleri için bk Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 276.

²¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/646.

²¹⁶ Bu bilgi Enfâl sûresinin 44. âyetinin tefsirinde bulunmaktadır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2411.

²¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1170.

Yahudileri ve Necran'dan başlayarak Hristiyanları mağlup eden İslâm zaferlerinin de başlangıcı olduğunu belirtir. Ayrıca Kur'an'ın hükümlerine uyanlara bu yardımın her zaman vaad olduğunu zikreder.²¹⁸

Kadir sûresinin tefsirinde de Kadir Gecesi ile Bedir Savaşı arasında dikkat çekici bir irtibat kurar. Bu bağlamda Alâk sûresi 15, Enfâl sûresi 41, Bakara sûresi 185 âyetlerini birbirini açıklayacak biçimde yorumlayarak “Bedir Vak‘ası Kadir Gecesi’nin sabahında olduğu ve o va‘d-i celîlin incâzı Yevmü’l-Furkân olan o günün gecesinden başladığı da anlaşılır.” ifadesiyle Kadir Gecesi’nde başlayan ilahî vaadin Bedir Zaferi’yle fiilen gerçekleştiğini dile getirir.²¹⁹

Elmalılı’nın yaşadığı döneme dair değerlendirmesi ise “Ve şunu da söyle: Hamd Allah’a mahsustur. O, işaretlerini size gösterecek, siz de onları görüp tanıyacaksınız. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.”²²⁰ âyetinin tefsirinde görülmektedir. Elmalılı’ya göre, İslâm’ın garip olduğu Mekke döneminde indirilen bu âyetteki geleceğe yönelik teminat, çok büyük mucizeleri ihtiva etmektedir. Bu âyetin tecellisinin Bedir’den başlamak suretiyle Hz. Ömer, Fatih, Yavuz ve Kanuni Süleyman devirlerinde ortaya çıktığını ifade eder. Ayrıca, Neml sûresinin 15. âyetine atıfta bulunarak, Davud ve Süleyman saltanatları gibi Selim ve Süleyman’a da saltanat verilmesini yine bu sûredeki müjdelerin bir tezahürü olarak değerlendirir. Bununla birlikte Elmalılı, Allah Teâlâ’nın kendi döneminde gösterdiği âyetlerin Çanakkale, Sakarya, İnönü zaferleri ile İzmir’in kurtuluşu ve Avrupalıların İstanbul’dan çıkarılması olduğunu, hamdederek zikretmektedir. Elmalılı, bu savaşlarda Türkiye Müslümanlarının Allah’a dayanarak ihlasla çalışmaları neticesinde “Peki darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen, sıkıntısını gideren ve sizi yeryüzünün yöneticileri yapan kim?”²²¹ âyetinin birebir gerçekleştiğini ifade eder.²²²

Elmalılı, Neml sûresinin 86. âyetine atıfla, İslâm’ın da gecesi ve gündüzünün olacağını, Allah’ın huzurunda yeniden canlanacağını belirtir. Elmalılı, bu durumu şöyle ifade etmiştir: “İslâm’ın istikbali gece değil gündüzdür; sönük değil parlaktır. Ara sıra basan gece zulmetleri onu dinlendirip tekrar uyandırmak içindir.”²²³

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1050.

²¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/5967.

²²⁰ en-Neml 27/93.

²²¹ en-Neml 27/62.

²²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3712.

²²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3713.

Bu manayı da *الاسلام بدا غريبا وسعود كما بدا غريبا فطوبى للغرباء* hadisi üzerinden açıklamıştır. Elmalılı, bu hadisin genellikle İslam'ın garip olarak başladığı ve başladığı gibi yine garip olacağı şeklinde anlaşıldığı, bunun da içerisinde bir korkutma barındırdığını ve ümitsizliğe sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Elmalılı'ya göre, Kâmus tercümesinde de belirtildiği üzere, *عاد* fiili dönüp yeniden başlamak anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla Elmalılı'ya göre bu hadis, ileride İslâm'ın ilk başladığı gibi garip olarak tekrar başlayıp yükselişe geçeceğini müjdelemektedir. Hadiste zikredilen “ne mutlu o gariplere” ifadesi de bu müjdeyi içermektedir. Elmalılı'ya göre burada tekrar garipliğe dönme durumu varsa da sönmeyip yeniden başlama müjdesi de vardır. Bu hadiste müjdelenen gariplerin “sâbikun-ı evvelûn” gibi olduklarını belirtir.²²⁴ Bununla birlikte Elmalılı, Enfâl sûresinin 65. âyetinin tefsirinde Bedir ashabından “sâbikîn-i İslâm” ifadesiyle bahsetmiştir.²²⁵ Sâbikûn ile kastedilenler konusunda farklı bilgiler olmakla beraber, bir görüşe göre de sâbikûndan maksat Bedir Savaşı'na katılan sahâbîlerdir.²²⁶ Elmalılı'nın Bedir Zaferi'ni İslam'ın binası olarak tanımlaması, Bedir'den başlayarak bir dizi fetih hareketlerini sıralaması, akabinde İslâm'ın yeniden yükseleceğini müjdeleyen hadis üzerinden yaptığı açıklamalar, adeta bu ikinci yükselişin Bedir ashabına benzeyen, görünürde gücü olmayan fakat Allah'a dayanarak hakiki gücü elde etmiş bir topluluk üzerinden olacağını haber verir niteliktedir. Belki de Elmalılı bugün yaşasaydı, bu ikinci uyanışın Filistin'den başlayacağını söyleyecekti.

²²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/3713-14.

²²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2430.

²²⁶ Mehmet Efendioğlu, “Sâbikûn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/345.

2. BÖLÜM: UHUD GAZVESİ

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 121, 122 âyetlerinin tefsirinde Uhud Savaşı'nı baştan sona özetlerken, savaşın farklı yönlerine dair kesitleri, sûrenin diğer âyetlerinin tefsirinde ele almıştır. Âl-i İmrân sûresinin 139, 140, 141 ve 165. âyetlerinin tefsirinde, Uhud savaşına ilişkin yorumların yanı sıra Bedir ve Uhud savaşlarının karşılaştırılmasına dair değerlendirmelere yer vermiştir. 144. âyetin tefsirinde müslüman ordusunun dağılma sürecini, 154. âyetin tefsirinde yeniden toparlanma sürecini, 155. âyetin tefsirinde ise savaştan ayrılanlar ile Hz. Peygamber'in yanında kalanlara dair bilgileri aktarmıştır.

2.1. Savaş Öncesi Hazırlıklar

Elmalılı, “Hani sen sabah erkenden savaşmak için mü'minleri mevzilere yerleştirmek üzere aileden ayrılmıştın”²²⁷ âyetinde savaş öncesi yapılan hazırlıklarla ilgili bilgi verir. Söze rivayet olunuyor ki şeklinde başlayan Elmalılı, ilgili rivayetin kaynağını açıkça zikretmemiştir. Bir çarşamba günü müşriklerin Ebû Süfyan'ın komutasında Uhud Dağı'na indiğini belirtir ve Hz. Muhammed'in ashâbıyla yaptığı istişare sürecine değinir. Bu istişareye, daha önce çağrılmayan Abdullah b. Übey b. Selûl'ün de davet edildiğini zikreder. Abdullah b. Übey ve Ensarın çoğunluğu Medine'de kalma yönünde fikir beyan ederken, Bedir Savaşı'na katılmamış ve Uhud Savaşı günü şehit olmaları takdir edilmiş olan bazı müslümanlar²²⁸ ise düşmana karşı çıkıp meydan savaşı yapmak istediklerini beyan etmişlerdir. Elmalılı, Hz. Muhammed'in Medine'de kalmalarına işaret eden rüyasını zikreder. Meydan savaşı konusunda ısrar edilince Hz. Peygamber'in zırh giyerek hazırlıklara başladığını aktarır. Sonrasında, ısrar edenlerin pişmanlık duyduğunu fakat Hz. Peygamber'in bir peygamber zırhını giydiğinde, savaşmadan onu çıkarmasının uygun olmayacağını söyleyerek kararından dönmediğini belirtir. Cuma namazının akabinde bin kişilik ordunun hareket ettiğini ve cumartesi günü sabah vakti Uhud'ta Şi'b²²⁹ adlı bölgeye vardığını kaydeder.²³⁰

²²⁷ Âl-i İmrân 3/121.

²²⁸ Düşmanla şehir dışında savaşılmasını isteyen sahabiler arasında Hz. Hamza, Sa'd b. Ubâde, Nu'man b. Mâlik bulunmaktadır. Bk Casim Avcı, “Uhud Gazvesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/55.

²²⁹ İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in Uhud'ta Şi'b mevkiine, vadinin yukarısına doğru, Uhud'a doğru yerleştiğini, sırtını da Uhud'a verdiğini aktarmaktadır. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/65.

²³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1165-66; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/155-156; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/462-63.

Elmalılı'nın eserinde Uhud Savaşı öncesinde yaşanan gelişmelerle ilgili anlatım, Zemahşerî ve Râzî'nin eserlerinde de benzer şekilde yer almaktadır.²³¹ Her iki müfessir de müşriklerin bir Çarşamba günü Uhud'a geldiklerini belirtirler. Elmalılı buna ilaveten, ordu komutanı olarak Ebû Sufyân'ın ismini vermektedir. Bunun yanı sıra Elmalılı'nın anlatımında müslüman ordusunun cumartesi günü Uhud'daki Şi'b adlı bölgeye ulaştığı ifade edilirken, Râzî Müslümanların Şevval ayının on beşinde ulaştıklarını kesin bir tarihle bildirir. Zemahşerî de müslümanların Uhud'a Şevval ayının ortasında, cumartesi günü ulaştıklarını bildirmektedir. Yine her iki müfessir müslüman ordusunun Cuma namazının ardından yola çıktığını belirtmekte; ancak ordu mevcuduna dair bir bilgi vermemektedir. Elmalılı ise bu bilgiyi aktarırken orduda bin kişinin bulunduğunu ifade etmektedir.

Elmalılı, Uhud Savaşı'nı ayrıntılı bir şekilde aktarmakla beraber savaşın tarihi hakkında bilgi vermez. Bu konuda Kureyş ordusunun Ramazan'ın yirmi beşinde Mekke'den yola çıktığı, Şevval'in beşinde Zuhuleyfe'ye ulaştığı verilen bilgiler arasındadır.²³² Siyer âlimlerinden İbn İshak, Uhud Savaşı'nın Şevval ayının ortasında gerçekleştiğini;²³³ Zührî, Şevval ayında gerçekleştiğini;²³⁴ Vâkıdî ise, Şevval'in yedisinde cumartesi günü gerçekleştiğini²³⁵ belirtmiştir. Ayrıca Zemahşerî ve Râzî'nin aktardığı bilgiler de siyer âlimlerinin bu konuda verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Bu bağlamda, Uhud Savaşı'nın kesin tarihi hakkında farklılıklar bulunmakla birlikte Şevval ayında yapıldığı konusunda burada zikrettiğimiz tefsir ve siyer kaynakları arasında görüş birliği bulunduğunu söylemek mümkündür.

Elmalılı'nın Uhud Savaşı öncesi yaşananlarla ilgili yaptığı anlatımların Zemahşerî ve Râzî ile büyük oranda benzerlik göstermesi, bu iki tefsirin onun bu konudaki kaynakları arasında yer almaları ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak Elmalılı'nın bazı rivayetlere yeni detaylar eklemesi, örneğin ordunun komutanının ismini ve ordudaki kişi sayısını belirtmesi onun sadece tefsir kaynaklarıyla yetinmediğini düşündürmektedir. Elmalılı'nın vermiş olduğu bu bilgiler, siyer ve megâzî literatüründe yer alan detaylarla da örtüşmektedir.

²³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1053; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/36-37.

²³² Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/54.

²³³ İbn İshak, *es-Sîre*, 303.

²³⁴ Zührî, *el-Megâzî*, 76.

²³⁵ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/260.

Elmalılı eserinde, Abdullah b. Übey ve Ensarın çoğunluğunun Medine’den ayrılmadan önce yaptıkları konuşmalara yer verir. Buna göre; onlar, şehirden ayrılıp düşmana karşı saldırıya geçtiklerinde genellikle musibete uğradıklarını, ancak düşmanın üzerlerine gelmelerini beklediklerinde onları yendiklerini ifade ederler. Hz. Peygamber’e Medine’de kalmasını söylerler. Düşmanı kendi hallerine bırakmayı, eğer kalırlarsa kötü bir durumda olacaklarını, üzerlerine gelirse erkeklerin yüz yüze savaşaacağını, kadınların ve çocukların da taş atarak destek vereceğini dile getirirler. Düşmanın geri çekilmesi durumunda ise büyük bir zararla döneceklerini belirtirler.²³⁶ Zemahşerî ve Râzî’nin eserinde de yer alan bu sözler Abdullah b. Übey ve Ensar’ın çoğunluğunun sözleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²³⁷

Siyer-megâzî kaynaklarında, tefsir eserlerinden farklı olarak söz konusu ifadelerin çoğunlukla Abdullah b. Übey’e ait olduğu belirtilir. Elmalılı, bu sözleri Abdullah b. Übey ve Ensarın çoğunluğuna ait sözler olarak aktarırken, İbn Hişâm, aynı konuşmayı yalnızca Abdullah b. Übey b. Selûl’e isnad eder.²³⁸ Vâkıdî de bu ifadeleri doğrudan Abdullah b. Übey’in sözleri olarak verir. Hz. Peygamber’in görüşünün de buna uygun olduğunu ve Ensar ile Muhacirlerin bazılarının da benzer görüşte olduklarını belirtir.²³⁹ Zühri’nin rivayetinde ise sadece Abdullah b. Übey’in Medine’de kalma yönünde görüş bildirdiği ifade edilir.²⁴⁰

Tefsir kaynaklarında söz konusu görüş, yalnızca Abdullah b. Übey’e ait değil, Ensarın çoğunluğunun görüşü olarak aktarılmıştır.²⁴¹ Bu durum, sonradan isabetli olduğu daha iyi anlaşılan Medine’de kalıp savunma fikrinin yalnızca bir münafıkla isnad edilmesini uygun görmeme eğiliminden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca Abdullah b. Übey görüşünün dikkate alınmaması gerekçesiyle iki taraf karşılaştığında beraberindeki üç yüz münafıkla ordudan ayrılmış, başka grupların da ayrılmasına yol açabilecek bir karışıklığın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Elmalılı, bu olayı, istişareye bir münafığın dahil edilmesinin nasıl olumsuz sonuçlara yol açabileceğine dair ibretlik bir örnek olarak değerlendirmiştir.²⁴² Elmalılı’nın, Abdullah b. Übey’in orduda karışıklık çıkarmasına

²³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1166.

²³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1053; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/36.

²³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/63.

²³⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/262.

²⁴⁰ Zühri, *el-Megâzî*, 76.

²⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1053; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/36.

²⁴² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1168.

yönelik davranışlarını belirttikten sonra bu yorumu yapması, istişarede dile getirilen görüşten çok, Abdullah b. Übey'in sonraki tutumlarının yol açtığı olumsuzluklara dikkat çektiğini düşündürmektedir.

Elmalılı, Abdullah b. Übey ve Ensarın çoğunluğunun sözlerinin akabinde Hz. Peygamber'in gördüğü rüyaya detaylı bir şekilde yer vermiştir. Verdiği bilgilere göre; Hz. Peygamber, rüyasında etrafında bir sığırın boğazlandığını görür ve bunu hayra yorar. Kılıcının ucunda gördüğü gediği ise hezimet olarak yorumlar. Ayrıca, kendisine zırhlı gömlek giydirildiğini görür ve bunu Medine ile ilişkilendirir.²⁴³ Zemahşerî ve Râzî de rüyayı aynı şekilde aktarmıştır.²⁴⁴

Uhud Savaşı öncesinde yaşanan gelişmeler arasında Hz. Peygamber'in gördüğü bu rüya tefsir kaynaklarında yer aldığı gibi siyer-megâzî kaynaklarında da yer almış, ancak farklı yönleriyle yorumlanmıştır. İbn Hişâm bu rüyada Hz. Peygamber'in sığırın boğazlanmasını mü'minlerden öldürülecek kimselere yordugunu, kılıcının ucundaki çentiği de Ehl-i Beyt'ten öldürülecek biri olarak yorumladığını aktarır.²⁴⁵ Vâkıdî, aynı rüyayı aktarırken, kılıcın üzerindeki gediğin Rasullullah'ın yüzüne isabet eden kılıç darbesine işaret ettiğini ifade eder.²⁴⁶ Zührî ise Hz. Peygamber'in rüyada giydiği zırhlı Medine'de kalınması şeklinde yorumladığını belirtir.²⁴⁷ Bu rüyayı tefsir âlimleri Hz. Peygamber'in Medine'de kalma yönündeki tercihine işaret etmesi cihetiyle aktarırken, siyer âlimleri rüyanın daha ayrıntılı bir biçimde her bir ögenin karşılık geldiği olayları doğrudan belirtmişlerdir.

2.2. Savaş Meydanında Uygulanan Stratejiler

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 121. âyetini tefsir ederken Hz. Peygamber'in savaş hazırlıklarını titizlikle yürüttüğüne dikkat çeker. Öyle ki, öne çıkmış bir göğüs bile görse, geri çekilmesi konusunda uyarıda bulunduğunu zikreder.²⁴⁸ Hz. Peygamber, askerlerinin arkasını Uhud Dağı'na dönük şekilde konumlandırır ve Abdullah b. Cübeyr'i okçuların komutanı yapar. Hz. Peygamber, okçulara düşmanın arkadan gelmesine izin vermemelerini; ashabına, bulundukları yerde sağlam durmalarını, düşmanın onları

²⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1165.

²⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1053; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/36.

²⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/63.

²⁴⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/261.

²⁴⁷ Zührî, *el-Megâzî*, 76.

²⁴⁸ Bu bilgi Vâkıdî'nin eserinde de yer almaktadır. Bk. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/368.

görünce geri döneceğini ve geri döndüklerinde de onları takip etmemeleri gerektiğini bildirmiştir. Âli İmrân sûresinin 121. âyetinde geçen "mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirme" ifadesini Elmalılı bu detaylarla açıklar. Ayrıca âyette geçen "ailenden" ifadesinin Hz. Aişe'yi işaret ettiğini ifade ederek, Uhud günü Hz. Peygamber'in, onun yanından ayrılarak savaş yerine harekete geçtiğini belirtir.²⁴⁹

Elmalılı Âl-i İmrân sûresi 121. âyetin tefsirinde aktardığı rivayetlerde doğrudan bir kaynak zikretmemekle birlikte, sıralama ve içerik bakımından Râzî'nin tefsirinde geçen bilgilerle örtüştüğü görülmektedir.²⁵⁰ Bu durum Elmalılı'nın bu bölümü Râzî'nin eserinden istifade ile aktardığını düşündürmektedir.

2.3. Münafıkların Müdahalesi ve İçsel İhtilaflar

Uhud Savaşı'nın seyri üzerinde doğrudan etkili olan unsurlardan biri de münafıkların ordu içerisindeki varlığı ve bu grubun sergilediği ayrılıkçı tutumdur. Elmalılı, Abdullah b. Übey'in kendi görüşüne aykırı karar alınmasından rahatsızlık duyması üzerine kendi yandaşlarına Hz. Muhammed'in, ashabına "Düşman mü'minleri görünce dağılacak." dediğini aktarır. Bu nedenle yandaşlarına, düşmanı gördüklerinde dağılmalarını, böylece mü'min ordusunun da dağılacağını söyler. O, bu sözleriyle Hz. Peygamber'in sözünün gerçekleşmemesini amaçlamaktadır. İki taraf karşılaşınca Abdullah b. Übey²⁵¹ beraberindeki üç yüz münafıkla ordudan ayrılır.²⁵² Böylelikle üç bin kadar düşmana karşı yedi yüz müslüman kalır. Elmalılı, Allah'ın yardımıyla mü'minlerin müşrikleri hezimete uğrattığını ve Hz. Peygamber'in sözünün gerçekleştiğini kaydeder. Fakat mü'minler onların geri çekildiğini görünce Bedir'deki gibi²⁵³ olmasını arzu ederek sabredemezler ve dönenleri takibe koyulup, Hz. Peygamber'in emrine muhalefet ederler. Elmalılı, sırf bu

²⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1166; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/156; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/463.

²⁵⁰ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/37-39.

²⁵¹ Hz. Peygamber hicret etmeden önce Abdullah b. Übey Medine'nin hükümdarlığına getirilecekti. Bu sebeple düşmanlık ettiği de belirtilir. Bk. Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Beyan, 1997), 236; Elmalılı da Abdullah b. Übey'in Evs ve Hazrec içerisinde kendisini Yesrib hükümdarlığına aday gördüğünü belirtmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/221.

²⁵² Abdullah b. Übey ve taraftarlarının Uhud'a varmadan önce Şavt mevkiinde ordudan ayrıldığı da nakledilir. Bk. Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/55.

²⁵³ Âl-i İmrân sûresinin 161. âyetinin tefsirinde yer alan bilgiye göre okçular; Hz. Peygamber'in Bedir'de olduğu gibi herkesin aldığı için kendisine ait olacağını söylemesinden, ganimeti taksim etmemesinden korkmuşlar, bu nedenle yerlerini terk ederek ganimetlere yönelmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1218.

durum sebebiyle Allah'ın müşriklerin kalbinden korkuyu aldığını belirtir. Böylelikle müşriklerin tekrar dönüp hücum ettiklerini zikreder.²⁵⁴

Elmalılı bu kısımda vermiş olduğu bilgilerin kaynağını zikretmez. Fakat bu bilgiler Râzî'nin eserinde bir farklılık olmaksızın aynı sıralama ile bulunmaktadır.²⁵⁵ Elmalılı, Hz. Peygamber'in emrine muhalefetten Allah'ın müşriklerin kalbinden korkuyu aldığını ve böylelikle müşriklerin yeniden hücum ettiklerini belirtmekle yetinirken, Fahreddin Râzî, bu durumun Müslümanların bir daha Hz. Peygamber'in emrine muhalefet etmemeleri, Bedir'de elde ettikleri zaferin Allah'ın bereketiyle olduğunu ve Allah'ın onları düşmanla baş başa bıraktığında galip gelmeye güç yetiremeyeceklerini anlamaları sebebiyle gerçekleştiğini kaydeder. Elmalılı, Râzî'den aktarım yaptığı bu kısımda yalnızca bu sebebe yer vermez. Bu bağlamda Elmalılı bu kısımda rivayeti aktarmakla yetinmiş, Râzî'nin bu olaydan çıkarılan dersler niteliğindeki yorumlarını eserine almamıştır.

Elmalılı "O zaman sizden iki bölük, Allah onların velisi olduğu halde bozulup çekilmeye yüz tutmuştu."²⁵⁶ âyetinin tefsirine Abdullah b. Übey ve beraberindekilerin muhalefetini zikrederek başlar. Elmalılı bu âyette, Abdullah b. Übey ve yandaşlarının ordudan ayrılması sırasında Hazrec kabilesinden Benî Seleme ve Evs kabilesinden Benî Hârise olmak üzere iki ensar grubunun kararsızlık yaşadığını ve neredeyse geri çekileceklerini belirtir. Ancak Allah'ın onları koruduğunu, kalplerini birleştirdiğini ve niyetlerini düzelttiğini aktarır.²⁵⁷ Fahreddin Râzî de Abdullah b. Übey ve beraberindekilerin ordudan ayrılışı sırasında, onlara tâbi olmayı düşünen iki grubun Hazrec kabilesinden Benî Seleme ve Evs kabilesinden Benî Hârise olduğunu aktarır.²⁵⁸ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm'a göre de bu iki grup Hazrec kabilesinden Selime b. Cüşem b. Hazrec oğulları ile Evs'ten Hârise b. Nebit oğullarıdır.²⁵⁹

Elmalılı iki grubun isimlerine yer verdikten sonra konuyu şu sözleriyle tamamlamıştır: "Müslümanlar sabr-u ittikâ ile vazifelerini bilmeli ve ancak Allah'a tevekkül ve itimad etmelidirler. Kalplere kuvvet veren O, zaaf veren yine O'dur. İkbal O'ndan, idbar da

²⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1167; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/157; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/463-64.

²⁵⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/37-38.

²⁵⁶ Âl-i İmrân 3/122.

²⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1168.

²⁵⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/40.

²⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/106.

O'ndandır. Allah'ın emirlerini tutup nehiylerinden sakınanlar her hâlde mansur ve muzaffer olurlar.”²⁶⁰ Elmalılı bu ifadelerle, Uhud Savaşı'na dair rivayeti genel bir ilkeye dönüştürmüş, sonucu ilahî iradeye bağlayarak imanî-ahlakî bir dersle tamamlamıştır.

2.4. Savaş Anı İle İlgili Rivayetler

Elmalılı, savaş esnasında müslüman ordusunun dağılma sürecini aktardığı Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinde, başlangıçta Müslümanların muzaffer olduklarına dair rivayetleri zikrederek başlamıştır. Savaşın en şiddetli anlarına dair aktardığı bu rivayette, Hz. Peygamber'in kılıcını hakkıyla kullanabilecek kişiyi sorduğu ve bu kılıcı Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe el-Ensârî'nin aldığı belirtilir. Ebû Dücâne başına kırmızı bir sarık sararak ve “Ben, dostumla, hurmalıkların yanında dağın eteğinde bulunduğumuz esnada, hiçbir vakit harp saflarından geride kalmamak için anlaştım. Allah ve Resulünün kılıcıyla vuruyorum.” diyerek beraberindeki Müslümanlarla birlikte müşriklerle savaşmaya başlar. Savaş alanında salınarak yürüyen Ebû Dücâne'yi gören Hz. Peygamber'in bu azametli yürüyüşü Allah'ın ve kendisinin sevmediğini ancak bu makamın istisna olduğunu söylediği rivayet edilir. Ebû Dücâne karşısına çıkan herkesi vurup öldürür. Elmalılı, aynı şekilde Hz. Hamza, Hz. Ali ve Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın düşman saflarına dalarak kahramanca savaştıklarını, özellikle Hz. Ali'nin kılıcı eğrilinceye dek çarpıştığını aktarır. Bu suretle Allah'ın Müslümanlara yardım ihsan ettiğini, müşriklerin ağır kayıplar vererek geri çekildiğini bildirir.²⁶¹

Ebû Dücâne ile ilgili bu rivayet İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde²⁶² ve Vâkıdî'nin *el-Megâzî*'sinde²⁶³ yer almaktadır. İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in “Kılıcı benden hakkı ile kim alacak?” şeklindeki hitabına Ebû Dücâne'nin “Onun hakkı nedir?” sorusunu yönelttiğini, Hz. Peygamber'in ise “Ağzı eğilinceye kadar düşmanın kanını içirmektir” şeklinde cevap verdiğini ve Ebû Dücâne'nin bu kılıcın hakkını vereceğini söylediğini kaydeder.²⁶⁴ Elmalılı ise bu kısma tafsilatlı bir şekilde yer vermez; yalnızca Ebû Dücâne'nin savaş esnasında kırmızı sarık sardığını belirtmekle yetinir. Buna karşılık İbn

²⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1168.

²⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1190; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/179-80; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/484.

²⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/66.

²⁶³ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/309.

²⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/66.

Hişâm, Ebû Dücâne kırmızı sarığını bağladığında insanların onun savaşacağını anladığını ve Ensar tarafından “Ölüm sargısını kuşandı.” şeklinde yorumlandığını aktarmaktadır.²⁶⁵ İbn Hişâm ve Vâkıdî’nin eserlerinde, Ebû Dücâne’nin savaşımaya başladığı anda söylediği sözlere yer verilmemektedir. Elmalılı ise Ebû Dücâne’nin sözlerini zikretmektedir.²⁶⁶ Bu durum Elmalılı’nın bu rivayeti aktarırken İbn Hişâm ve Vakıdî dışındaki bir kaynağa başvurduğunu göstermektedir. Nitekim bu rivayet, Elmalılı’nın genellikle istifade ettiğini belirttiği tefsir kaynakları olan Taberî, Zemahşerî, Beydâvî’nin Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin tefsirinde de yer almaz.²⁶⁷ Buna karşın Elmalılı’nın yararlandığını belirttiği kaynaklardan olan Ebüssuûd’un tefsirinde Ebû Dücâne ile birlikte, Hz. Ali ve Sa’d b. Ebu Vakkas’ın kahramanca savaştığı, Hz. Ali’nin kılıcı bükülünceye kadar çarpıştığı belirtilir. Ancak Ebüssuûd, Hz. Hamza’nın ismine ve Ebû Dücâne’nin söylediği ifadelerle yer vermemektedir.²⁶⁸

2.5. Müslüman Ordusunun Dağılması

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 121, 122. âyetlerinin tefsirinde Uhud Savaşı’nı baştan sona özetlerken müslüman ordusunun dağıldığı sürece de değinmiştir. Verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber’in etrafında Hz. Ebû Bekir, Ali, Abbâs, Talha, Sa’d gibi birkaç sahâbî dışında kimse kalmaz. O sırada Hz. Peygamber’in mübarek yüzü yaralanır, kesici dişi kırılır. Ordu içerisinde Hz. Peygamber’in öldürüldüğüne dair bir söylenti çıkar. Ensar’dan Ebû Süfyân künyesiyle anılan bir zat²⁶⁹ Hz. Peygamber’in yaşadığını orduya bildirir. Muhacir ve Ensar dönüp Hz. Peygamber’in etrafına gelir. Elmalılı, içlerinden yetmiş kişinin şehit olduğunu, birçoklarının da yaralandığını zikreder. Hz. Peygamber “Kardeşini müdafaa edenlere Allah rahmet etsin.” buyurup yanındaki Müslümanlarla

²⁶⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/68.

²⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1190.

²⁶⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/375; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1087; Beydâvî, *Envârü’t Tenzîl*, 1/444.

²⁶⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 1/568.

²⁶⁹ Elmalılı, Hz. Peygamber’in yaşamakta olduğunu müjdeleyen kişinin, Ensardan künyesi Ebû Süfyân olan bir zat olduğunu belirtirken, Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin tefsirinde ise bu kişinin Kâ'b bin Mâlik olduğunu ifade eder. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1191.

müşriklere hücum eder. Elmalılı, müşriklerin de bir hayli ölü²⁷⁰ ve yaralısının olduğunu belirtir ve mü'minlerin Allah'ın yardımıyla hepsini defettiğini zikreder.²⁷¹

Elmalılı'nın bu kısımda aktardığı bilgiler büyük ölçüde Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinde yer alan rivayetlerle örtüşmektedir. Râzî de, Hz. Peygamber'in beraberinde Hz. Ebû Bekir, Ali, Abbâs, Talha, Sa'd'ın bulunduğunu, Hz. Peygamber'in mübarek yüzünün yaralandığını ve kesici dişinin kırıldığını, Hz. Peygamber'in vefat ettiğine dair söylenti yayıyan kişinin Ensardan künyesi Ebû Süfyân olan bir şahıs olduğunu belirtir. Ayrıca, mü'minlerin bu savaşta yetmiş şehit verdiğini ve pek çoğunun yaralandığını ifade eder. Râzî, tüm bu rivayetlerin akabinde Hz. Peygamber'in yaptığı duaya da yer vermektedir. Bu bağlamda, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinde yer almasına rağmen Elmalılı'nın tefsirinde yer verilmeyen bazı bilgiler de bulunmaktadır. Râzî, Müslümanların Uhud Savaşı sırasında dağıldığını belirttikten sonra Âl-i İmrân sûresinin 153. âyetine atıfta bulunur ve Talha'nın Hz. Peygamber'i koruduğu sırada kolunun kesildiğini ifade eder.²⁷² Elmalılı ise bu olaya ve ilgili âyetle kurulan bağlantıya tefsirinde yer vermemektedir. Bu durum Elmalılı'nın rivayet aktarımında seçici olduğu, ayetin anlamına doğrudan katkı sağlamadığını düşündüğü bazı rivayetleri dışarıda bıraktığını akla getirmektedir.

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 121. âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in mübarek yüzünün yaralandığını ve kesici dişinin kırıldığını kısaca ifade etmekle yetinirken; Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin tefsirinde bu fiili yapanın Abdullah b. Kamîe, bir rivayete göre de Utbe b. Ebû Vakkâs olduğunu bildirir.²⁷³ Bu durumun sebebi Elmalılı'nın kaynak olarak Âl-i İmrân sûresi 121. âyette Fahreddin er-Râzî'nin tefsirini, 144. âyette ise Ebüssuûd'un tefsirini esas alması olabilir.

Konuyla ilgili siyer kaynakları da ayrıntılı rivayetler aktarmaktadır. İbn Hişâm, Utbe b. Ebû Vakkâs'ın attığı taş sonucu Hz. Peygamber'in alt dudağının yaralandığını ve sağ alt ön dişinin kırıldığını bildirir. Ayrıca Abdullah b. Şihâb ez-Zührî'nin Hz. Peygamber'in yüzünü, İbn Kamîe'nin ise yanağını yaraladığı ve miğferin halkalarını da yanağına sapladığı bilgisi verilir. Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın bu halkaları Hz. Peygamber'in

²⁷⁰ Kureyş ordusu Uhud Savaşı'nda yirmiden fazla kayıp vermiştir. Bk. Avcı, "Uhud Gazvesi", 42/55. Elmalılı da Âl-i İmrân sûresinin 140. âyetinin tefsirinde müşriklerden öldürülenlerin yirmi küsur kişi olduklarını belirtmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1181.

²⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1167; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/157; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/464.

²⁷² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/38.

²⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1191.

yanağından çıkardığı zikredilir.²⁷⁴ Zührî, azı dişinin kırıldığını ve yüzünün kanadığını belirtirken,²⁷⁵ Vâkıdî bu durumu detaylandırır. Verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber'in yüzünü yaran kişi İbn Şihâb, ön dişlerini kıran ve dudaklarını kanatan kişi Utbe b. Ebu Vakkâs, yanaklarını yaran ise İbn Kamî'e'dir.²⁷⁶ İbn Hişâm ayrıca, İbn İshak'tan naklen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın Hz. Peygamber'in yanında bulunduğunu, onlarla birlikte dağ yoluna gittiğini aktarır.²⁷⁷ Zührî, Vâkıdî ve İbn Hişâm Hz. Peygamber'in sağ olduğunu bildiren kişinin Kâ'b b. Mâlik olduğunu zikrederler.²⁷⁸

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 121. âyetinde olduğu gibi müslüman ordusunun dağılma sürecine Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinde de yer vermiştir. 144. âyetin tefsirinde verdiği bilgilere göre, Hz. Peygamber'in okçular tarafından korunmasını emrettiği mevkide²⁷⁹ sadece sekiz kişi kalmıştır. Hâlid b. Velîd'in liderliğindeki sayıları iki yüz elli kadar olan düşman süvarilerinin, boşalan alanı fark edip Şi'b tarafından şiddetli bir hücumla Müslümanları arkadan vurduğu, kalan okçuları şehit ettiği ve büyük bir kargaşaya neden olduklarını aktarır. Müşrik ordusunun, yoğun bir saldırı başlatması üzerine otuz sahabenin yaralandığı bilgisini kaydeder. Elmalılı, Abdullah b. Kamî'e'nin bir taş atarak Hz. Peygamber'in dişini kıldığını, başka bir rivayete göre taşı Utbe b. Vakkâs'ın attığını bildirir. Bu sırada Mus'ab b. Umeyr'in Hz. Peygamber'i müdafaaya koştuğunu aktarır. İbn Kamî'e, Mus'ab b. Umeyr'i şehit edince, Hz. Peygamber'i öldürdüğünü zanneder. Elmalılı, kimliği bilinmeyen bir kişinin Hz. Peygamber'in öldürüldüğünü orduya yaydığını, bunu duyan Müslümanlar arasında büyük bir panik ve kargaşa çıktığını kaydeder. Ayrıca bağırان kişinin iblis²⁸⁰ olabileceği bilgisini verir. Elmalılı, Hz. Peygamber'in ashabını etrafına çağırdığını, Kâ'b b. Mâlik'in Hz. Peygamber'in yaşadığını orduya haber vermesi üzerine Hz. Peygamber'in ona susmasını işaret ettiğini,

²⁷⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/80.

²⁷⁵ Zührî, *el-Megâzî*, 77.

²⁷⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/295.

²⁷⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/83.

²⁷⁸ Zührî, *el-Megâzî*, 77; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/286; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/83.

²⁷⁹ İlk kaynaklardan İbn İshak, İbn Hişâm, Taberî, Belâzurî ve Vâkıdî de bir tepeden bahsetmeksizin sadece Hz. Peygamber'in okçuları Kureys'in arkadan saldırısını önlemek üzere müşriklerin hizasına yerleştirdiğini aktarırlar. Bk. Mehmet Azimli, "Uhut Savaşı Etrafında Bazı Mülâhazalar", *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2010), 13.

²⁸⁰ Zührî, Vâkıdî ve İbn Hişâm'a göre de yalan haberi orduya yayan kişi şeytandır. Bk Zührî, *el-Megâzî*, 77; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/286; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/78.

otuz kadar sahabinin²⁸¹ Hz. Peygamber'in yanında toplandığını ve O'nu koruyarak müşrikleri uzaklaştırdıklarını aktarır.²⁸²

Elmalılı'nın, Âl-i İmrân sûresi 144. âyetin tefsirinde yer verdiği rivayetler Ebüssuûd'un ilgili ayetteki açıklamalarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Ebüssuûd da Abdullah b. Cübeyr'in yanında yalnızca sekiz kişi kaldığını, bu durumu farkedene Hâlid b. Velîd'in iki yüz elli kişilik süvari ordusuyla saldırıya geçip kalan okçuları şehit ettiğini, otuz sahabinin yaralandığını, Abdullah b. Kamî'e'nin Hz. Peygamber'e taş atarak dişini kırdığını ve yüzünü yaraladığını ve Mus'ab b. Umeyr'i öldürdüğünde Hz. Peygamber'i öldürdüğünü zannettiğini, Hz. Peygamber'in öldürüldüğüne dair söylentiye yayanın iblis olduğunu, Hz. Peygamber'in ashabını etrafına çağırdığını, Kâ'b b. Mâlik'in Hz. Peygamber'in yaşadığını orduya haber verdiğini ve bu durum sonrasında otuz kadar sahabinin Hz. Peygamber'in yanında toplandığını ve etrafındaki müşrikleri uzaklaştırdıklarını aktarır. Ayrıca Ebüssuûd, Hâlid b. Velîd'in saldırısı sonrası yaralanan otuz sahabinin her birinin daha öncesinde Hz. Peygamber'e "Yüzüm yüzüne siper olsun, nefsim nefsimine feda olsun, Sana selam olsun ki bu veda olmayan ebedi bir selamdır." diyerek savaştıklarını aktarır.²⁸³ Elmalılı'nın bu kısma eserinde yer vermemesi; her rivayeti aktarmaktan çok ayetin ana mesajını ve bağlamını destekleyen rivayetleri tercih etmesinin bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Elmalılı, Ebüssuûd'un tefsirinde yer alan bazı rivayetlere eserinde yer vermediği gibi, Ebüssuûd'da bulunmayan bazı bilgilere de tefsirinde yer vermiştir. Örneğin Elmalılı, Hz. Peygamber'e taş atan kişinin Abdullah b. Kamî'e olduğunu belirttikten sonra, başka bir rivayete göre bu kişinin Utbe b. Ebû Vakkâs olduğuna da değinir. Ayrıca Kâ'b b. Mâlik'in Hz. Peygamber'in hayatta olduğunu orduya haber verdiği sırada, Hz. Peygamber'in kendisine susmasını işaret ettiğine dair bilgi Ebüssuûd'un tefsirinde yer almamaktadır.

Elmalılı, yine Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber'in öldürüldüğüne dair yayılan söylentinin, bazı kişilerin savaştan çekilmesine ve bazılarının da eski inançlarına dönmeyi düşünmelerine neden olduğunu aktarır. Bir kısmı savaşı bırakmayı önerirken, bazıları da Abdullah b. Übey'e gidip Ebû Süfyân'dan güvence

²⁸¹ Vâkîdî, Uhud günü Rasulullah'ı savunmak için, onun önünde otuz adam olduğu bilgisini verir. Bk Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1/291.

²⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1191; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/180-81; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/485.

²⁸³ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 1/568.

almayı teklif eder. Münafıkların bir kısmı ise Muhammed peygamber olsaydı öldürülmezdi diyerek ikiyüzlülüklerini açığa vururlar. Bu zorlu süreçte, Enes b. Mâlik'in amcası olan Enes b. Nadr mü'minleri mücadeleye devam etmeye çağırır. Onun bu cesur tutumu, Müslümanların yeniden toparlanıp savaşa devam etmelerinde kilit rol oynar. Elmalılı ayrıca, Enes b. Nadr'ın şehit oluncaya kadar savaştığını ve yetmiş yerinden yara aldığını belirtir. Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin bu olayların ardından indiğini, mü'minleri görevlerini terk etmemeye ve sıddıklık makamına ulaşmaya teşvik ettiğini belirtir.²⁸⁴

Ebüssuûd'un tefsirinde de Âl-i İmrân sûresinin 144. âyetinin tefsirinde Müslümanların ve münafıkların sözleri, Enes b. Nadr'ın Enes b. Mâlik'in amcası olduğu, mücadelesi ve söylediği sözler Elmalılı'nın aktardığı şekilde yer almaktadır.²⁸⁵ Bu durum yine Elmalılı'nın Âl-i İmrân sûresi 144. âyetin tefsirinde kaynak olarak Ebüssuûd'un tefsirinden faydalandığını doğrular niteliktedir. Ebüssuûd, Enes b. Nadr'ın yalnızca şehit olduğunu söylemekle yetinirken, Elmalılı yetmiş yara aldığını zikretmiştir. Böylelikle Elmalılı, Hz. Peygamber'in ölüm haberinin yayıldığı bir ortamda sahabenin mücadeleye devam ettiğini ve fedakarlığını vurgulayarak Ebüssuûd'tan aldığı bilgiyi başka kaynaklarla birleştirerek genişleterek vermiştir.

Bu noktada Elmalılı'nın rivayet aktarımını Ebüssuûd ile sınırlı tutmayıp farklı kaynaklarla da desteklediği görülmektedir. Enes b. Nadr'ın mü'minleri mücadeleye davet ettiği sözler ve yetmiş yerinden yara aldığı bilgisi Vâkıdî'nin ve İbn Hişâm'ın eserlerinde yer almaktadır.²⁸⁶ Bu bilgiye ek olarak İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen şehit olduğunda kız kardeşinin onu ancak parmağının ucundan tanıdığını aktarır.²⁸⁷ Vâkıdî ise, kız kardeşinin onu parmaklarından veya dişlerinden tanıdığını, Hz. Ömer'den rivayetle Enes b. Nadr'ın kıyamet günü tek başına bir ümmet olarak diriltileceğini aktarır.²⁸⁸ Görüldüğü üzere siyer kaynaklarında Enes b. Nadr'ın şehadeti ile ilgili rivayetler oldukça ayrıntılı bir biçimde aktarılmaktadır.

²⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1192; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/181-82; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/485-86.

²⁸⁵ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/569.

²⁸⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/329; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/83.

²⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/83.

²⁸⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/329.

2.6. Uhud Muharebesinin Ardından: İlahi Müdahale

Elmalılı “Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi...”²⁸⁹ âyetinin tefsirinde Uhud Muharebesi’nin ardından sahabenin yaşadığı korku ve belirsizlik ortamında, Allah’ın mü’minlere gönderdiği güven ve bu güvene bağlı olarak gerçekleşen uyku haliyle, Müslümanların toparlanma sürecini anlatır. Müşriklerin Uhud’dan ayrılırken tekrar döneceklerine dair tehditte bulunduklarını, Müslümanların endişe ve korku içinde olduklarını, düşmanın geri dönüp tekrar saldırabileceği ya da Medine’ye baskın yapabileceği konusunda ciddi endişeler taşıdıklarını belirtir. Öyle ki tamamen yok olma tehlikesinin baş göstereceğinden dahi korkanların olduğunu aktarır. Bu korku içerisinde bulundukları sırada Allah onlara bir emniyet verir ve uyuklamaya başlarlar. Elmalılı, bu konuyu açıklarken Hz. Zübeyr ve Ebû Talha’nın şahitliklerine yer vererek emniyet halini sahabe sözleriyle destekler. Eserinde, Hz. Zübeyr’in korkunun şiddetlendiği sırada Hz. Peygamber ile beraber olduğunu ve Allah’ın kendilerine bir uyku verdiğini, bu nedenle uyku bastığını belirtir. Uykusu arasında, rüya gibi Muattib b. Kuşeyr’in “Bize bu işten bir şey olsaydı burada öldürülmezdik.” dediğini işittiğini ifade eder. Ebû Talha da başını kaldırdığında, gördüğü herkesin kalkanının altında uykudan eğildiğini ve o gün uyku basanlar arasında kendisinin de olduğunu, elinden kılıcının düştüğünü ve tekrar aldığını, sonra kamçısının düştüğünü ve yine aldığını aktarır.²⁹⁰

Hz. Zübeyr’in ve Ebû Talha’nın sözleri Zemahşerî’nin tefsirinde de yer almaktadır. Zemahşerî, Abdullah b. Zübeyr’in sözlerini iki farklı yolla aktarır. Bunlardan biri torunu Yahya b. Abbâd aracılığıyla nakledilen rivayet, diğeri ise doğrudan Hz. Zübeyr’den yapılan nakildir. Elmalılı tefsirinde bizzat Hz. Zübeyr’den yapılan nakle yer vermiştir.²⁹¹ Taberî, yalnızca Ebû Talha’nın sözlerine yer vermekte, Hz. Zübeyr’in sözlerine ise değinmemektedir. Ayrıca onun tefsirinde Süddî’den rivayetle, müşriklerin ayrılırken sonraki yıl tekrar geleceklerini bildirdikleri ve Müslümanların müşriklerin Medine’ye saldırılarından endişe ettikleri bilgisi yer almaktadır.²⁹² Bu bilgilerin Elmalılı’nın

²⁸⁹ Âl-i İmrân 3/154.

²⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1205; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/193; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/496-97.

²⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/1101.

²⁹² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/388.

tefsirinde de bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla Elmalılı'nın bu bölümdeki bilgileri Taberî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinden derlediği ihtimal dahilindedir.

Siyer kaynaklarına bakıldığında ise İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde Hz. Zübeyr ve Ebû Talha'nın söylediği sözlere dair bir bilgi yer almamaktadır. Hz. Zübeyr'in sözleri Vâkîdî'nin eserinde geçmektedir. Vâkîdî eserinde Hz. Zübeyr'in, Muattib b. Kuşeyr'in "Bu işten bize bir şey olsaydı burada öldürülmezdik." dediğini ifade ettikten sonra, bunun üzerine Allah'ın onun hakkında aynı kelimelerle "Bize bu işten bir şey olsaydı burada öldürülmezdik."²⁹³ âyetini indirdiğini zikreder.²⁹⁴ Ebû Talha'nın sözleri ise Vâkîdî'nin eserinde yer almakla beraber Elmalılı, Ebû Talha'nın sözlerini Buhârî'de²⁹⁵ geçtiği şekliyle aktarmıştır. Fakat bu bölümde Elmalılı tefsir ya da siyer kaynaklarından herhangi birinin ismini zikretmemiştir. Bu durum Elmalılı'nın kaynak belirtmese de siyer rivayetlerini tefsirine dahil ederek âyetin bağlamını sahabe sözleriyle güçlendirmeyi amaçladığını göstermektedir.

2.7. Uhud Savaşı'nda Ayrılanlar ve Sebat Edenler

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 155. âyetinin tefsirinde Uhud gününde sebat edenlerin veya kaçanların sayısı ve kimlikleri hakkındaki haberlerin muhtelif olduğunu aktarır. Eserinde Muhammed b. İshak'tan rivayetle bir kısmının yaralı, bir kısmının bozguna uğrayarak kaçtığını, bir kısmının da kaçmayarak savaşmakta sebat ettiğini belirtir. Bozguna uğrayarak kaçanların hakkında ihtilaf olduğunu zikreder. Buna göre bir kısmı Medine'ye varır ve Hz. Peygamber'in öldürüldüğünü haber verir. Bu, Sa'd b. Osman'dır. Ondan sonra başkalarının da geldiğini ve kadınların bunlara peygamberin yanından kaçtıklarını söyleyip yüzlerine toprak saçtıklarını, iplik bükme için öreke vererek hakaret ettiklerini kaydeder. Bozguna uğrayarak kaçanlar hakkında ikinci görüş müslümanların dağdan ileri geçemedikleri yönündedir. Elmalılı, Tefsîr-i Kaffâl'ın bu konudaki açıklamasına yer verir. Şöyle ki, bir grubun geri dönüp uzaklaştığını, bir kısmının Medine'ye, bir kısmının ise başka taraflara gittiğini, çoğu Müslüman'ın ise dağ tarafında toplandığını aktarır. Dağ tarafındaki Müslümanlar arasında Hz. Ömer de vardır. Ancak Hz. Ömer'in orada bulunuşu başlangıçta olmayıp, Hz. Peygamber'in dağa çıkışına kadar orada kalmıştır. Elmalılı, konuyla ilgili olarak Ebû Hayyân'ın tefsirinde nakledilen bir

²⁹³ Âl-i İmrân 3/154.

²⁹⁴ Vâkîdî, *el-Megâzî*, 1/345.

²⁹⁵ Buhârî, *Tefsîr*, 3/11.

rivayeti aktarır. Bu rivayete göre, Hz. Ömer bir Cuma günü hutbeye çıkar ve Âl-i İmrân sûresini okumaya başlar. 155. âyete geldiğinde, Uhud günü yaşananları anlatır. Müslümanların bozgun yaşadığını, kendisinin de dağa çıkıp adeta dağ keçileri gibi sıçradığını ifade eder. İnsanlar "Muhammed öldürüldü." derken, o da "Eğer Muhammed öldürüldü diyen birini bulursam onu herhalde öldürürüm." der. Hz. Ömer netice olarak, hepsinin dağın üzerine toplandıklarını ve bunun üzerine âyetin tamamının indiğini söyler.²⁹⁶

Elmalılı'nın Âl-i İmrân sûresi 155. âyetinde aktardığı bu bilgiler büyük ölçüde Fahreddin er-Râzî'nin tefsirindeki rivayetlere dayanmaktadır. Râzî de bu bağlamda Muhammed b. İshak'ın rivayetini, Sa'd b. Osman'ın ismini, Medine'ye dönenlere kadınların söylediği sözleri ve Kaffâl'in açıklamasını tefsirine dahil etmiştir.²⁹⁷ Elmalılı'nın verdiği bilgilerin bu bilgilerle birebir örtüşmesi, onun bu bölümde ana kaynak olarak Râzî'nin eserinden faydalandığını açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Elmalılı, Râzî'nin eserinde bulunmayan, Ebû Hayyân'dan aktardığını belirttiği Hz. Ömer ile ilgili bir rivayeti eserine dahil etmiştir.²⁹⁸ Söz konusu rivayet, âyetin nüzûl sebebiyle doğrudan ilişkili olup, bu bağlamı güçlendirmek amacıyla metne eklenmiş görünmektedir.

Siyer âlimlerinden Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre de Medine'ye gelip Hz. Peygamber'in öldürüldüğü haberini veren Sa'd b. Osman'dır. Yüzlere toprak saçan kadın ise Ümmü Eymen'dir. Ayrıca Vâkıdî, Uhud'tan kaçan kişilerin isimlerine de yer vermiştir.²⁹⁹

Elmalılı, Ebû Hayyân'ın tefsirinden aktardığı rivayetin akabinde Hz. Osman'ın Sa'd ve Ukbe ile birlikte Uhud'tan ayrıldığını, uzak bir mesafeye kadar ilerlediklerini ve üç gün sonra geri döndüklerini nakletmektedir. Rivayete göre, dönüşlerinde Hz. Peygamber kendilerine "Uzakça gittiniz." buyurmuştur. Elmalılı, bu rivayeti Kaffâl'in³⁰⁰ ve Râzî'nin tefsirlerinden naklettiğini belirtir.³⁰¹ Râzî'nin tefsirinde de bu rivayetin Kaffâl'den

²⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1210; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/197-98; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/500-501.

²⁹⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/138.

²⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1210.

²⁹⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/327.

³⁰⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Alî b. İsmâil el-Kaffâl eş-Şâfiî, Şafiî fakihidir. Eserlerinden biri *Tefsîrü'l-Kur'an*'dır. Bu kitap, Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ının kaynakları arasında yer alır. Ayrıntılı bilgi için bk Cengiz Kallek, "Kaffâl, Muhammed b. Alî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 24/146.

³⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1210.

aktarıldığı belirtilmiştir.³⁰² Elmalılı'nın bu kısmı Râzî'den aktardığını açıkça ifade etmesi, Râzî'nin tefsirinde de Muhammed b. İshak ve Kaffâl'in açıklamalarının aynı içerikle bulunması, Elmalılı'nın Âl-i İmrân sûresinin 155. âyetinin tefsirini doğrudan Râzî'den naklettiğini ortaya koymaktadır.

Siyer âlimlerinden İbn İshak da eserinde bu rivayete yer vermiştir. Osman b. Affân'ın yanındaki kişilerin Ensar ve Züreykoğullarından Sa'd b. Osman ve Ukbe b. Osman olduğunu ve Medine'nin yanında bulunan el-Cel'ab mevkesine kadar gelip orada üç gün kaldıktan sonra Hz. Peygamber'in yanına ulaştıklarını aktarır.³⁰³ Siyer kaynağındaki bu ayrıntılı anlatım dikkate alındığında Elmalılı, Râzî'nin tefsirinden aktarım yapmasına bağlı olarak kişi künyelerine açıkça yer vermemiştir.

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği diğer bir rivayete göre, bir gün Hz. Fâtıma, Hz. Ali'ye Uhud Savaşı'nda Hz. Osman'ın ne yaptığını sorar. Hz. Ali, Hz. Osman'ı eleştirerek kusurlu görür. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Ey Ali, kızkardeşlerin eşleri birbirlerini sevmeye hususunda beni yordular." buyurur. Bu kısım yine Râzî'nin eserinde aynı şekilde yer almaktadır.³⁰⁴ Elmalılı, bu rivayeti eserine almış fakat konu ile ilgili herhangi bir yorum yapmamıştır.

Elmalılı, sebat edenlerin ise on dört kişi olduğunu belirtmiştir. Bu sahabiler, Muhacirlerden Ebû Bekir, Ali, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Zübeyr b. Avvâm'dır. Ensardan ise Hubâb b. Münzir, Ebû Dücâne, Âsım b. Sâbit, Hâris b. Sımme, Sehl b. Huneyf, Üseyd b. Hudayr, Sa'd b. Muâz'dır. Uhud günü bunlardan sekizi Hz. Peygamber ile ölünceye dek savaşmak üzere sözleşmişlerdir. Üçü muhacirlerden Ali, Zübeyr, Talha; beşi de ensardan Ebû Dücâne, Hâris b. Sımme, Hubâb b. Münzir, Sehl b. Huneyf, Âsım b. Sâbit'tir. Elmalılı, ismi zikredilen sekiz kişinin Hz. Peygamber ile ölüm üzerine sözleştiğini Allah'ın izniyle hiçbirinin öldürülmediğini kaydeder.³⁰⁵ Elmalılı'nın bu kısımda yer verdiği bilgiler³⁰⁶ herhangi bir farklılık olmaksızın Râzî'nin eserinde de aynı şekilde yer almaktadır.³⁰⁷ Râzî bu rivayetin devamında İbn Uyeyne'den naklen, Hz. Peygamber'in yanındaki otuz kadar Müslümanın yaralandığını, her birinin Hz. Peygamber'in yanına gelip diz çökerek

³⁰² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/138.

³⁰³ İbn İshak, *es-Sîre*, 311.

³⁰⁴ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/139.

³⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1211.

³⁰⁶ Bu rivayet Vâkıdî'nin eserinde de yer almaktadır. Bk Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/291.

³⁰⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/139.

“Yüzüm yüzüne, canım canına feda olsun ve ebedi selam senin üzerine olsun.” dediklerini rivayet etmiştir. Elmalılı ise bu rivayete eserinde yer vermemiştir. Elmalılı’nın Âl-i İmrân sûresi 144. âyetinin tefsirinde Ebüssuûd’tan aktardığı rivayetlerde yine bu rivayeti eserine dahil etmemiş olması dikkat çekicidir. Rivayetin, âyetin anlamına doğrudan katkı sunmaması, otuz kişinin aynı cümleleri kullanmasının pek mümkün olmayışı veya rivayeti zayıf bulması sebebiyle eserine dahil etmemiş olması muhtemeldir.

2.8. Bedir-Uhud Karşılaştırması

Elmalılı, “Düşmanınıza iki mislini verdirdiğiniz kayıp kendi başınıza gelince “Bu nereden başımıza geldi?” mi diyorsunuz. De ki: “O kendinizdendir.” Doğrusu Allah her şeye kadirdir.”³⁰⁸ âyetinin tefsirinde Bedir ve Uhud Savaşları’ndaki Müslümanların ve müşriklerin durumlarını karşılaştırmıştır. Bedir Savaşı’nda müşrikler yetmiş ölü ve yetmiş esir vermişlerdi. Uhud’da ise Müslümanlar esir vermemişler ve yetmiş şehitleri³⁰⁹ vardı. Elmalılı, bu bilgilere dayanarak Müslümanların Uhud’daki kaybının, müşriklerin Bedir’deki kaybının yarısı kadar olduğunu belirtir. Ayrıca Müslümanların Bedir’de ve Uhud’un başlangıcında olmak üzere müşrikleri iki kez bozguna uğrattıklarını, Müslümanların ise yalnızca bir kez bozgun yaşadıklarını ifade eder. Bununla birlikte Bedir’de müşriklerin bozguna uğraması, Müslümanların galibiyeti anlamına gelirken, Müslümanların Uhud’daki durumu müşrikler açısından kesin bir zafer anlamına gelmemektedir.³¹⁰

Elmalılı âyette zikredilen, Müslümanların başlarına gelenleri sorgulamalarını birkaç yönden değerlendirir. İlk olarak, bu sorunun, yaşanan musibetin mahiyetini daha iyi anlamak amacıyla sorulmuş olabileceğini ifade eder. Bununla birlikte, böyle bir sorgulamanın, münafıkların Hz. Peygamber’in vaadine dair şüphe uyandırma çabalarını destekleyebileceği ve Müslümanlar arasında da bir bozulmaya yol açabileceği ihtimali de söz konusudur. Üçüncü olarak, bu sorgulamanın yersiz olduğunu Âl-i İmrân sûresinin 140. âyetine atıfla açıklar. Bu bağlamda dünya hayatının sevinçleri gibi elemelerinin de

³⁰⁸ Âl-i İmrân 3/165.

³⁰⁹ Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin 140. âyetinin tefsirinde bu bilgiyi detaylandırmış Uhud Savaşı’nda Muhacirlerden Hz. Hamza, Mus’ab b. Umeyr, Abdullah b. Cahş, Osman b. Şemmas ve Utbe’nin kölesi Sa’b olmak üzere beş kişinin, Ensar’dan da yetmiş kişinin şehit olduğunu aktarmıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1181.

³¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1225; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/211; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/513.

değiştirdiğini, dolayısıyla bu tür musibetlerin olağan karşılanması gerektiğini belirtir. Asıl cevap olarak, Uhud'daki bozgunun sebebini, öncelikle dış etkenlerde değil kendilerinde, yani emre uymamak, ganimet arzusuna düşmek gibi fiillerinde aramaları gerektiğini belirtir. Bu bağlamda Elmalılı, üzölmek yerine nefsin ıslahı için çalışmak ve gelecek için hazırlanmak üzere iki yol gösterir.³¹¹ Nitekim Âl-i İmrân sûresinin 128. âyetinin tefsirinde de bu görüşünü destekler nitelikte bir açıklamada bulunmuş; mü'minlerin Uhud Savaşı'nda olduğu gibi zarar görmemeleri için küçük cihattan önce büyük cihat olan nefis mücadelesine yönelmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre bu mücadele, ahlakın, toplumun, işlerin ve iç durumların ıslah edilmesini gerekli kılmaktadır.³¹²

Elmalılı'ya göre, Uhud Savaşı'nda Allah'ın yardım vaadi zorunlu bir sonuç olmayıp sabır ve emirleri yerine getirme gibi kulun iradesine bağlıdır. Mü'minlerin iradelerini bu yönde kullanmamaları sebebiyle musibet meydana gelmiştir. Elbette Allah dileyseydi bunu engelleyebilirdi, ancak buna izin vermiştir. Dolayısıyla Uhud'daki musibet kulların fiilleri neticesinde vuku bulmuştur. Bu nedenle "Bu başımıza nereden geldi?" diye hayret etmek yersizdir. Aksine, Hz. Peygamber ve beraberindeki bazı sahâbîlerin sabır ve takvaları sayesinde müşriklerin saldırılarının durdurulması ve Müslümanların bütünüyle yok olmaktan kurtulmuş olmaları, şükredilmesi gereken bir durumdur. Ayrıca Elmalılı'ya göre bu musibetin içlerindeki mü'minleri seçmek, münafıkları ayırmak gibi hikmetleri de vardır.³¹³

Elmalılı "Gevşeklik göstermeyin, üzölmeyin; eğer inanmışsanız şüphesiz en üstün olan sizsiniz."³¹⁴ âyetinin tefsirinde Uhud Savaşı'nda mü'minlerin bir kısmı bozulduğunda; o sırada düşman komutanlarından olan Hâlid b. Velîd'in dağ tarafını tutmak istediğini ve Hz. Peygamber'in de üzerlerine gelmemeleri için dua ettiğini, kuvvetlerinin ancak Allah ile olduğunu söylediğini aktarmıştır. Bu âyetin o zaman indiği rivayet edilmiştir. Elmalılı, Kurtubî tefsirinde zikredildiği üzere, Uhud Savaşı'ndan sonra Hz. Peygamber döneminde Müslümanların katıldıkları tüm savaşlarda zafer elde ettiklerini, sonraki dönemlerde de

³¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1225-26; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/212; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/514.

³¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1227.

³¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1173.

³¹⁴ Âl-i İmrân 3/139.

orduda sahabeden bir kişi dahi bulunduğunda İslam ordusunun yine muzaffer olduğunu belirtir.³¹⁵

Elmalılı, “Eğer siz bir yara aldıysanız, bilin ki o toplulukta benzeri bir yara almıştı. O günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz ki Allah gerçek mü’minleri ortaya çıkarsın...”³¹⁶ âyetinde yer alan karşılaştırmayı, bazı müfessirlerin Uhud gününe tahsis ettiklerini belirtmiş, müfessirlerin çoğunluğuna göre ise bu âyetin Bedir ve Uhud Savaşları’nın mukayesesıyla ilgili olduğunu aktarmıştır. Buna göre, müşrikler Bedir’de uğradıkları mağlubiyet ve verdikleri ölümlere rağmen Uhud için gevşeklik göstermeden hazırlanmışken, Müslümanların onlardan daha değerli oldukları halde ihmalkâr davranmaları ve cihada hazırlıksız yakalanmaları olumsuz bir tutum olarak değerlendirilmektedir.³¹⁷

Elmalılı, Âl-i İmrân sûresi 139-141. âyetlerinin meâlini Allah’ın bu dine yardım vaadinde bulunduğu, Uhud vakasının bu hal üzere kalmayacağı ve sonunda Müslümanların galip gelerek devlete sahip olacakları şeklinde açıklamaktadır. Bu açıklamanın ardından Elmalılı, Ebû Hayyân’dan şu rivayeti nakleder: Hafızlardan biri “...O günleri biz insanlar arasında döndürüp duruyoruz...”³¹⁸ âyetini okurken Araplardan biri bunu dinlemiş ve herhalde Araplar arasında günlerin döndüröleceğini söylemiş, kendisine hayır denilince, Kâbe’nin Rabbi’ne yemin ederek Arabın devletinin elden gittiğini söylemiştir. Bu âyetten İslâm Devleti’nin Araplara münhasır olmadığını ve tüm toplumlar arasında döndürölmeye aday olduğunu anlamıştır.³¹⁹

Elmalılı, gazvelerle ilgili rivayetleri yalnızca aktarmakla yetinmemiş, neticeleri üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Uhud Savaşı’nı, mü’minlerin ahlaklarını, toplumlarını, nefislerini ıslah etmeleri gereken bir ders malzemesi olarak sunmuştur. İki savaşı mukayese ederek zafer ve mağlubiyetin göreceliliğini ortaya koymuş, Uhud’da meydana gelen durumun, mü’minlerle münafıkların ayrılmasına vesile olan hikmetler taşıdığını belirtmiştir. Nihayetinde bu değerlendirmelerin ardından, İslam Devleti’nin yalnızca Araplara münhasır olmadığını ifade eden bir rivayete yer vererek, hâkimiyetin farklı toplumlar arasında dolaşmaya aday olduğunu vurgulamıştır.

³¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1181.

³¹⁶ Âl-i İmrân 3/140.

³¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1181.

³¹⁸ Âl-i İmrân 3/140.

³¹⁹ Ebû Hayyân’dan aktardığı rivayetin akabinde, Elmalılı konuyla ilgili bir yorum yapmamıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1185.

2.9. Uhud Savaşıyla Bağlantılı Gazveler

2.9.1. Hamrâülesed Gazvesi

Elmalılı “Bunca yara aldıktan sonra yine Allah’ın ve peygamberin çağrısına koşanlar var ya işte onlardan bu güzel davranışta bulunan ve karşı gelmekten sakınanlar için de büyük mükâfat vardır.”³²⁰ âyetinin Uhud Savaşı’nın akabinde gerçekleşen Hamrâülesed Gazvesi hakkında indirildiği görüşündedir. Kaynak zikretmeksizin aktardığı rivayete göre Ebû Süfyân ve beraberindeki müşrikler Uhud Savaşı’nın bitmesinin ardından dönüş yolunda iken Revha denilen yere vardıklarında Müslümanlardan çoğunu öldürdükleri halde geride kalan az sayıda kişiyi öldürmediklerinden dolayı pişman olmuşlar ve geriye dönerek onları da öldürmek istemişlerdi. Hz. Peygamber bu durumu haber alınca Müslümanların gücünü göstermek için düşmanı takip etmek üzere ashabını sefere çıkmaya teşvik etmiş ve yalnızca bir önceki gün Uhud Savaşı’na katılanların bu sefere iştirak etmelerini istemişti. Beraberinde yetmiş kişi vardı. Medine’den sekiz mil uzaklıkta bulunan Hamrâülesed’e vardılar. Ashaptan yaralı olanlar vardı, çok zorluk çekiyorlardı, sevaplarını kaybetmemek için sabrediyorlardı. İçlerinde birbirlerini sırayla sırtlarında taşıyan yaralılar vardı. Yine içlerinde yaraların ızdırabından birbirine dayanarak gidenler vardı. Allah müşriklerin kalbine korku verdi de kaçıp gittiler. İşte bu âyet bu haldeyken Hz. Peygamber’in davetine icabet eden mü’minler hakkındadır.³²¹

Elmalılı’nın aktardığı bu rivayet, içeriğinde herhangi bir farklılık olmaksızın Râzî’nin tefsirinde yer almaktadır. Râzî, yukarıda zikri geçen Âl-i İmrân sûresinin 172. âyetine dair iki nüzûl sebebi nakletmiştir. Birinci rivayet söz konusu âyetin nüzûl sebebinin Hamrâülesed Gazvesi ile ilgili olduğu yönündedir. Çoğunluk bu görüştedir. İkinci rivayet ise bu âyetin Uhud Savaşı’nda şehit olan Hz. Hamza’nın şehadeti ile ilgili olduğu yönündedir.³²² Elmalılı, bu iki rivayetten birinci rivayeti tercih etmiştir.³²³ Hz. Hamza’nın şehadetine dair ikinci rivayete ise eserinde yer vermemiştir.

³²⁰ Âl-i İmrân 3/172.

³²¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1231; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/217; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/518.

³²² Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/210-11.

³²³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1231.

2.9.2. Bedr 'l-Mev'id Gazvesi

Elmalılı,  l-i  mr n s resinin 173-175 âyetlerinin ve N sa s resi 84.  yetin³²⁴ Bedr-i Su r  Savaşı³²⁵ hakkında indiğini belirtmiştir.  l-i  mr n s resindeki âyetlerin tefsirinde Elmalılı'nın kaynak zikretmeden aktardığına göre; Eb  Süfyân Uhud Savaşı sonunda savaş meydanından ayrılmadan önce Hz. Peygamber'e, Bedr-i Su r 'da pazar kurulduğu vakitte savaşmak üzere seslenmişti. Hz. Peygamber de Hz. Ömer'e bu teklifi kabul ettiklerini bildirmesini emretmişti. Sözleşme vakti geldiğinde Eb  Süfyân beraberindeki ordu ile birlikte yola  ıktı. Ancak Merru'z-Zahr n adlı mevkide konakladığında Allah kalbine korku koydu ve dönmek istedi. O sırada umreden dönen Nuaym b. Mes' d el-Eşca'i'ye rastladı. Nuaym'a, Hz. Peygamber'le Bedir mevsiminde çarpışmak için s zleşti ini, fakat bu yılın kurak olduğunu, hayvanlarını otlatabilecekleri ve süt i ebilecekleri bolluk bir senede savaşmanın kendilerine daha çok yakışaca ını söyledi. Bununla birlikte Hz. Peygamber çıkar da kendisi çıkmazsa Müslümanların cesaretlerinin artacağını belirtti. Bunun için Medine'ye gidip Müslümanları bu işten vazge irmesini buna karşılık kendisine on deve vereceğini vaad etti. Medine'ye gelen Nuaym Müslümanların savaş için hazırlandığını görünce, onları bu işten vazgeçirmek için müşriklerin karşısına çıkmanın doğru olmayacağını, üzerlerine giderlerse hiçbirinin geri gelemeyece ini söyledi. Bu sözler bir kısmı üzerinde tesir etti. Bunun  zerine Hz. Peygamber Allah'a yemin ederek yalnız da olsa sefere çıkacağını belirtti.   lerinde  bn Mes'ud'un da bulunduğu yetmiş kişi ile hareket etti. Bedr-i Su r 'ya vardılar. Bedr-i Su r , Bedr-i Kinâne'ye ait bir su olup, her sene sekiz gün toplanılan bir pazar yeri idi. Hz. Peygamber ve ashabı müşriklerden kimseyle karşılaşmadı. Pazara gittiler, yanlarında paraları ve ticaret malları da vardı. Alışveriş yaptılar, bire iki kazandılar. Salimen ve k r elde ederek Medine'ye döndüler. Elmalılı,  l-i  mr n s resi 173-175.  yetlerinde zikredilenlerin bu sefere katılan Müslümanlar olduğu görüşündedir. Öte yandan sözleşme yerine gitme cesaretini gösteremeyen Eb  Süfyân da ordusuyla birlikte Mekke'ye geri d nm ştir. Bu sefere gitmeyen Mekkeli müşrikler ise Ebû Süfyân ve beraberindekilerle

³²⁴ Elmalılı, N sa s resinin 84.  yetinde söz konusu gazve ile ilgili çok kısa bilgi vermiş, konuyu  l-i  mr n s resinin 173-175.  yetlerinde izah ettiğini belirtmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1406.

³²⁵ Râzî de tefsirinde bu isimlendirmeyi kullanmıştır. Savaşın yapılacağı yere işaretle bu tercihin yapıldığı anlaşılmaktadır.

alay etmek için sevik içmeye çıktıklarını kastederek onları “ceyşü’s-sevîk” diye isimlendirmişlerdir.³²⁶

Elmalılı’nın aktardığı bu rivayet, içeriğinde herhangi bir farklılık olmaksızın Râzî’nin tefsirinde yer almaktadır. Râzî, bu rivayeti İbn Abbâs’tan naklettiğini belirtmiştir.³²⁷

Elmalılı ise aynı bilgileri kaynak zikretmeksizin “rivayet olunuyor ki” ifadesiyle aktarmış, İbn Abbâs’ın ismini ise zikretmemiştir.³²⁸

İbn Hişâm’ın eserinde, Ebû Süfyân’ın o yılın kıtlık yılı olmasını öne sürerek beraberindekilerle geri döndüğü, Mekkelilerin kendilerine “ceyşü’s-sevîk” şeklinde seslendiği, Müslümanların Bedr-i Suğra pazarında sekiz gün kaldığı bilgileri bulunmaktadır. Ebû Süfyân’ın Nuaym b. Mes’ûd ile karşılaşması ve Medine’de Müslümanları savaştan vazgeçirmesine dair sözleri İbn Hişâm’da yer almamaktadır.³²⁹ Nuaym b. Mes’ûd ile ilgili bilgi Vâkıdî’nin eserinde zikredilmektedir.³³⁰

2.9.3. Zâtürrikâ‘ Gazvesi

Mekke dışındaki müşrik Arap kabilelerinin Uhud Savaşı sonrasında Medine’ye saldırmak için cesaretleri daha da artmıştır. Nitekim Hz. Peygamber Necid bölgesinden gelen bir tüccardan Gatafân kabilesine mensup Enmâr, Muhârib ve Sa‘lebeoğulları’nın Medine’ye saldırmak için Zâtürrikâ‘ çevresinde hazırlandıkları haberini alınca bu bölgeye bir sefer düzenlemiştir. (10 Muharrem 5/11 Haziran 626). Zâtürrikâ‘ Gazvesi olarak bilinen bu seferin Benî Nadîr’in sürülmesinden sonra hicretin 4. yılı Rebûlâhir veya Cemâziyelevvel ayında ya da Hayber’in Fethi’nden sonra düzenlendiği yönünde rivayetler de mevcuttur. Bu gazvede aşağıda zikredilecek olan Gavres ile ilgili rivayette olduğu gibi bir takım olağanüstü olaylar gerçekleştiği için söz konusu gazveye “Gazvetü’l-eâcîb” (İlginç olaylar gazvesi) şeklinde isimlendirme de yapılmıştır.³³¹ İbn Hişâm, bu gazvenin hicretin dördüncü yılında gerçekleştiğini belirtmiştir.³³²

³²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1232-33; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/218-19; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 2/519-20.

³²⁷ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/213.

³²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1232.

³²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/209.

³³⁰ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/31.

³³¹ Elşad Mahmudov, “Zâtürrikâ‘ Gazvesi” *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/152.

³³² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/203.

Elmalılı, bu gazve ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermemiş yalnızca Nisâ sûresinin 102. âyetinin tefsiri bağlamında, gazve esnasında yaşandığı rivayet edilen bir olayı aktarmıştır. Rivayeti, Kelbî'nin Ebû Salih'ten naklettiğini belirtmiştir. Buna göre Hz. Peygamber, Benî Enmâr'la savaşmak için çıktı. Bir yerde beklediler, düşmandan kimseyi görmüyorlardı. Herkes silahlarını bıraktı. Hz. Peygamber de silahını bırakıp ihtiyacını gidermek için yanlarından ayrıldı, dereyi geçti, yağmur yağıyordu ve dere Hz. Peygamber ile ashabı arasında bir engel oluşturdu. Hz. Peygamber o sırada oturuyordu, Gavres b. Hâris el-Muhâribî bunu farkettiler ve Hz. Peygamber'i öldürmezse Allah'ın kendisini öldürmesini mırıldanarak kılıcıyla dağdan indi. Hz. Peygamber'in yanına geldiğinde şimdi seni benden kim kurtaracak diye sordu. Hz. Peygamber, "Allah" dedi ve Allah'a kendisini Gavres'ten koruması için dua etti. Gavres Hz. Peygamber'i öldürmek için kılıcıyla hamle yaptığında iki küreğinin arasına bir sancı saplandı ve yüzü üzerine düştü. Elinden fırlayan kılıcı Hz. Peygamber aldı ve şimdi seni benden kim kurtaracak diye Gavres'e sordu. Gavres hiç kimse dedi. Hz. Peygamber, şehadet getirdiği takdirde kılıcı kendisine vereceğini söyledi. Gavres şehadet getirmeyeceğini söyledi, ancak bundan sonra Hz. Peygamber'le savaşmayacağına ve Hz. Peygamber aleyhinde hiçbir düşmana yardım etmeyeceğine dair söz verdi. Hz. Peygamber kılıcı Gavres'e verdi. Gavres yemin ederek Hz. Peygamber'in kendisinden çok hayırlı olduğunu söyledi. Hz. Peygamber bunu tasdik etti. Sonrasında Gavres arkadaşlarının yanına gitti ve bu olayı anlattı. Bunun üzerine onlardan bir kısmı iman etti. O sırada derenin suyu durulmuştu. Hz. Peygamber de ashabının yanına gidip bu olayı haber verdi. Elmalılı, Nisâ sûresi 102. âyetinde geçen "ihtiyat tedbirlerini alın" ifadesini bu rivayetle açıklamış, bu emrin aniden bir baskına uğramaktan korunmak için gereken tedbirlerin alınmasını kastettiğini belirtmiştir.³³³

Söz konusu rivayet Ebüssuûd'un tefsirinde de yer almakta ve burada da rivayeti Kelbî'nin Ebû Salih'ten naklettiği belirtilmektedir. Rivayetin içeriği Elmalılı'nın aktardığıyla aynıdır.³³⁴ Ancak Elmalılı, yalnızca Benî Enmâr'a karşı sefere çıkıldığını ifade ederken, Ebüssuûd tefsirinde Benî Enmâr ile birlikte Benî Muhâribî de zikretmiştir.³³⁵ Gavres'in

³³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1446-47; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/422-23; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 3/74.

³³⁴ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 1/774-75.

³³⁵ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 1/774; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1446.

Hz. Peygamber'i öldürmek istemesine dair bu rivayeti İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen daha özet bir biçimde aktarmaktadır.³³⁶

³³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/205.

3. BÖLÜM: HENDEK GAZVESİ

Elmalılı, Ahzâb sûresinin 9-20. âyetlerinin tefsirinde Hendek Savaşı'na dair bilgilere yer vermiş; özellikle 9, 10. âyetlerin tefsirinde, savaşta yer alan gruplar, bu grupların savaş alanına geldikleri yönler, savaşın hazırlık süreci ile hendek kazımı ve savaş esnasında meydana gelen olayları ayrıntılı biçimde aktarmıştır.

3.1. Savaşa Katılan Kureyş ve Müttefikleri

Elmalılı “Üzerinize düşman ordusu gelmişti.”³³⁷ âyetiyle Hendek Savaşı'nda düşman ordusunda yer alan grupların kastedildiğini anlamaktadır. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre hicrî beşinci yılda gelen düşman orduları Kureyş, Ehâbîş,³³⁸ Kinâne, Tihâme ve onlara tabi olanlar, Necid'den Gatafân ve onlara uyanlar, Nadîr ile Kurayza Yahudileri gibi kabilelerden oluşan büyük bir ordudur. Buhârî şerhlerinde aktarıldığına göre sayıları yirmi dört bine ulaşmaktadır. Elmalılı, özellikle Hayber'deki Benî Nadîr yahudilerinin, İslama karşı savaş açmak istediklerini aktarır. Benî Nadîr'in liderleri olan Sellâm b. Ebî'l-Hukayk, Huyey b. Ahtab ve Kinâne b. er-Rebî' b. Ebî'l-Hukayk Mekke'ye giderek Kureyş'i, Hz. Peygamber'e karşı savaşa davet ederler ve Kureyş bu teklifi kabul eder. Sonra Necid'de Kaysi Gaylandan Gatafân'a varırlar. Hayber'in gelirlerinin yarısını³³⁹ vaad ederek onları da beraber hareket etmeye davet ederler. Gatafân'ın müttefikleri olan Benî Esed de davet edilir ve Kureyş'le aralarında kan bağı olduğu için Benî Süleym de katılır. Elmalılı, böylece Arabistan'ın önemli kabilelerinin üç büyük kolordu oluşturduğunu aktarır. Buna göre birinci kol, Uyeyne b. Hısn komutasındaki Gatafân askerlerinden, ikinci kol Tuleyha el-Esedî komutasındaki Esedogullarından, üçüncü kol ise Ebû Süfyân liderliğindeki Kureyş ordusundan oluşmaktadır.³⁴⁰

Taberî, Hendek Savaşı'nın hicretin beşinci yılında gerçekleştiğini ve savaşın başlıca sebebinin Benî Nadîr Yahudilerinin müşrikleri kışkırtması olduğunu belirtir. Bu

³³⁷ el-Ahzâb 33/9.

³³⁸ Mekke etrafında yaşayan ve Kureyş'in müttefikleri olan kabilelerin oluşturduğu topluluk. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, “Ehâbîş”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/496.

³³⁹ Müşrik orduları Gatafân ve Fezâre kabilelerini, Hayber yöresinin bir yıllık hurma mahsulü karşılığında savaşta yanlarına çekmişlerdir. Bk. Muhammed Hamidullah, “Hendek Gazvesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/194.

³⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3876; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 4/542; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 6/330-31.

bağlamda Sellâm b. Ebî'l-Hukayk, Kinâne b. er-Rebî', Sellâm b. Mişkem'in isimlerini aktarır. Elmalılı ise, Huyey b. Ahtab'ın ismine yer verir, Sellâm b. Mişkem'i zikretmemektedir. Her iki kaynakta da Benî Nadîr Yahudilerinin Gatafânoğullarını savaş için teşvik ettiği, karşılık olarak Hayber gelirlerinin yarısının teklif edildiği aktarılır. Ayrıca Benî Esed ve Benî Süleym'in de bu ittifaka katıldığı ve üç koldan oluşan ordunun kabile ve komutan isimleri de her iki kaynakta aynıdır.³⁴¹ Bu benzerlikler Elmalılı'nın söz konusu bölümde Taberî'nin eserinden istifade ettiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte Elmalılı, ordunun yirmi dört bin kişiden oluştuğunu Buhârî şerhlerine atıfla kaydederken, Taberî kişi sayısı hakkında herhangi bir sayı vermemektedir.

Zemahşerî'nin verdiği bilgilere göre Ebû Süfyân kumandasındaki Kureyş ordusu Kinâneoğulları ve Tihâmelilerden topladıkları on bin kişiden oluşmaktadır. Gatafân ve onlarla birlikte olan Necidliler bin kişidir, komutanları ise Uyeyne b. Hısn ve Hevâzin kabilesinden Âmir b. Tufeyl'dir. Kurayza ve Nadîr yahudileri de bu grupla beraber hareket etmektedir.³⁴²

Elmalılı, Kureyş ile görüşmeye giden Benî Nadîr'in liderlerinden üç kişinin ismine yer vermiştir. İbn Hişâm'da bu kişilere ek olarak Hevze b. Kays el-Vailî, Ebû Ammar el-Vailî isimleri de zikredilmektedir.³⁴³ Yine Elmalılı, Hayber'in gelirlerinin yarısı vaad edilerek Gatafân'ın savaşa davet edildiği bilgisini aktarırken, İbn Hişâm vaatten bahsetmeksizin Gatafân'ın savaşa dahil edildiğini aktarır.³⁴⁴ Elmalılı, üç büyük kolordunun savaşa çıktığını belirtir. Gatafân, Kureyş ve bunların komutanları İbn Hişâm'da da aynı şekilde geçmektedir. Elmalılı, üçüncü grubun Benî Esed'den oluştuğunu ve Tuleyha el-Esedî'nin komutasında olduğunu zikreder. İbn Hişâm ise iki gruba ek olarak Hâris b. Avf b. Ebî Harise el-Mürrî'nin Mürre oğulları ile, Mis'ar b. Ruhayle b. Nüveyre b. Tarif b. Semha b. Abdullah b. Hilal b. Hulave b. Eşca b. Reys b. Gatafân'ın da kavmi Eşca'dan kendine tabi olanlarla çıktığını zikreder.³⁴⁵

Vâkıdî, 10-15 kişilik Benî Nâdir'den oluşan bir grubun Kureyş ile işbirliği yaptıklarını aktarır ve bu gruptan beş kişinin ismine yer verir. Yahudiler, Gatafân savaşa dahil olursa bir yıllık hurma mahsulü için söz verirler. Üç ayrı ordu halinde konumlanan Kureyş,

³⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/476.

³⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/357.

³⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/214.

³⁴⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/215.

³⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/215.

Süleym, Gatafân ve Esed'den Hendek'e gelenlerin toplam sayısı on bindir.³⁴⁶ Elmalılı'nın aktardığı bilgiler, siyer kaynaklarındaki bilgilerin bir kısmıyla örtüşmekle birlikte bazı noktalarda farklılıklar göstermektedir. Ancak genel olarak verdiği bilgilerin Taberî'nin nakilleriyle büyük ölçüde örtüşmesi Elmalılı'nın bu kısımda kaynak olarak Taberî'yi esas aldığını düşündürmektedir.

3.2. Savaş Hazırlıkları

Elmalılı, “Biz onların üzerlerine rüzgar ve sizin görmediğiniz askerler gönderdik.”³⁴⁷ âyetinin tefsirinde Hendek Savaşı'na hazırlık sürecini aktarır. Hz. Peygamber, müşriklerin savaş için hazırlık yaptıklarını haber alınca ashabıyla istişare eder ve Selmân-ı Fârisî'nin önerisiyle hendek kazılması emrini verir. Ardından üç bin kişi ile düşmanın karşısına çıkar. Sel dağına arkalarına, hendeği düşman ile aralarına alarak konaklarlar. Sadece ok ve taş atarak bir aya yakın bir süre geçer. Elmalılı, mevsimin kış olmasının durumu zorlaştırdığını ve Allah'ın soğuk bir saba rüzgarı gönderdiğini ve bu rüzgarın düşmanı üşüttüğünü, toprakları yüzlerine savurduğunu, ateşlerini söndürüp çadırlarını söktüğünü aktarır. Askerlerin etrafında meleklerin tekbir aldığı bilgisine yer verir. Bunun üzerine Tuleyha el-Esedî, Hz. Peygamber'in sihir yaptığını iddia ederek hızla harekete geçmelerini ister. Kureyş ile yahudilerin arası açılır ve sonunda dayanamayıp kaçarlar.³⁴⁸ Taberî, Hendek Savaşı'nı aktarırken Hz. Peygamber'in müşriklerin savaş hazırlığında olduklarını haber almasının ardından ashabıyla istişare ettiğini ve Selmân-ı Fârisî'nin önerisiyle Medine'nin çevresine hendek kazıldığını belirtir. Müslümanların bu süreçte üç bin kişilik bir kuvvetten oluştuğunu, ordunun Sel dağına arkalarına, hendeği ise düşmanla aralarına alacak şekilde konuşlandığını aktarır.³⁴⁹ Elmalılı da bu bilgileri aynı sıralama ile eserine dahil etmiş olup, bu benzerlikler Elmalılı'nın bu bölümde Taberî'den faydalandığını düşündürmektedir.

Taberî, savaşın bir ay sürdüğünü ve kış mevsiminde gerçekleştiğini, Allah Teâlâ'nın gece vakti gönderdiği şiddetli bir rüzgarın müşrikleri etkisiz hale getirdiğini; bu rüzgarın onların üşümesine, ateşlerinin sönmesine, çadırlarının sökülmesine ve hayvanlarının birbirine karışmasına sebep olduğunu aktarır. Ayrıca mü'minlerin yanında meleklerin

³⁴⁶ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/87-90.

³⁴⁷ el-Ahzâb 33/9.

³⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3877.

³⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/476.

tekbir getirerek onları desteklediklerini belirtir.³⁵⁰ Bu bilgiler herhangi bir farklılık olmaksızın Elmalılı'nın tefsirinde de yer almaktadır.

Taberî, bu gelişmelerin ardından müşriklerin savaştan çekilerek Mekke'ye dönmek zorunda kaldıklarını ifade etmekle yetinirken, Elmalılı ayrıca Tuleyha el-Esedî'nin sözlerine yer vermektedir. Bu durum Elmalılı'nın sadece bir kaynağa bağlı kalmaksızın, farklı kaynaklardan çeşitli rivayetleri bir araya getirdiğini göstermektedir.

Tuleyha el-Esedî'nin "Muhammed size sihir yapmaya başladı, kaçın, kaçın." şeklindeki sözleri Zemahşerî'nin tefsirinde yer almaktadır.³⁵¹ Müşrikler açısından morallerin çöktüğü anı ve mağlubiyeti bildirmesi bakımından Elmalılı'nın da bu rivayete yer vermeyi tercih ettiği düşünülebilir.

Elmalılı savaşın seyriyle ilgili ok ve taş atarak bir ay kadar sürenin geçtiği bilgisini verirken, Zemahşerî bu sürenin iki ay olduğunu belirtir.³⁵² Siyer âlimlerinden İbn Hişâm ise müşriklerin bir aya yakın yirmi küsur gün durduklarını kaydeder.³⁵³ Ayrıca Hz. Peygamber'in üç bin kişilik bir kuvvetle hareket ettiği ve Sel dağına arkalarına alarak hendeği düşmanla aralarına aldıkları bilgisi de İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde yer alır.³⁵⁴ Bu bilgi, Taberî ve Elmalılı tarafından siyer kaynaklarındaki şekliyle tefsir metinlerine aktarılmıştır.³⁵⁵

Elmalılı "Ve Allah yaptıklarınızı görüyordu."³⁵⁶ âyetinin tefsirinde hendeğin kazılma aşamaları hakkında bilgi verir. Elmalılı, Hz. Peygamber'in öncelikle kazılacak alanın sınırlarını belirlediğini, kırk arşınlık bölgeyi on kişi kazacak şekilde kazı işini bölüştürdüğünü, kendisinin de kazı işinde bizzat çalıştığını aktarır. Müslümanların üç gün gıdasız kaldıkları bilgisine yer verir. Muhacir ve Ensarın çalışırken "Bizler hayatta olduğumuz müddetçe ebeden Allah rızası için savaşmak üzere Muhammed'e biat etmiş kimseleriz." sözlerini söylediklerini, Hz. Peygamber'in de onlara "Ya Rabbi! Hayr ancak âhiret hayrıdır, Ensar ve Muhaciri mübarek eyle." şeklinde dua ettiğini aktarır.³⁵⁷ Elmalılı, bu bilgilerin kaynağını zikretmemektedir. Taberî, Zemahşerî, Râzî ve

³⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/477.

³⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/355.

³⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/357.

³⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/223.

³⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/220.

³⁵⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/476; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3877.

³⁵⁶ el-Ahzâb 33/9.

³⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3877-78; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 4/543; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 6/331-32.

Ebüs-suûd'un ilgili âyetin tefsirinde bu bilgiler yer almamaktadır. Bu durum Elmalılı'nın bu kısımda verdiği bilgileri farklı kaynaklardan derlediğini düşündürmektedir.

Örneğin Hz. Peygamber'in her on kişiye kırk arşın yer verdiği, Taberî'nin *Tarih*'inde yer alır.³⁵⁸ Elmalılı'nın Hendek Savaşı'nı aktarımında çoğunlukla Taberî'nin tefsirindeki rivayetlerle benzer olduğu göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu ölçü bilgisini de yine Taberî'den, ancak bu kez onun farklı bir eserinden yani *Tarih*'inden rivayet ettiği düşünülebilir.

Siyer kaynaklarında ise Hz. Peygamber'in Hendek Savaşı'nda kazı çalışmalarına katıldığına dair bilgiler şu şekilde yer almaktadır: İbn Hişâm, hendeğin kazımında Hz. Peygamber'in de ashabıyla birlikte çalıştığını belirtmekte³⁵⁹ ancak kazı işini bölüştürmesi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Vâkıdî ise Hz. Peygamber'in Muhacirlere Râtîc'ten Zubâb'a kadar olan bölgeyi, Ensar'a ise Zubâb'tan Benî Ubeyd dağına kadar olan bölgeyi tahsis ettiğini ve Hz. Peygamber'in bizzat bu çalışmalara katıldığını aktarmaktadır.³⁶⁰

Elmalılı'nın yer verdiği Hz. Peygamber ve ashabın söylediği sözler Buhârî'de yer almaktadır.³⁶¹ Elmalılı'nın aktardığı müslümanların üç gün boyunca boğazlarından lokma geçmediğine dair bilgi yine Buhârî'de zikredilmektedir.³⁶² Eserinin giriş kısmında yararlandığı kaynaklar arasında hadis kitaplarını da zikreden Elmalılı, bu rivayeti doğrudan Buhârî'den nakletmiş olabilir.

Elmalılı, eserinde Hendek kazımı esnasında Hz. Peygamber'in gelecekteki fetihlere işaret eden sözlerini aktaran bir rivayete yer verir. Bu rivayet Âl-i İmrân sûresi 26. âyet ve Ahzâb sûresi 9. âyetin tefsirinde olmak üzere iki kez aktarılır. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre Selman, Huzeyfe, Amr b. Avf, Nu'mân b. Mukrin ve Ensardan altı kişi çalışırken çıkan bir kayayı kıramayınca durumu Hz. Peygamber'e bildirirler. Hz. Peygamber Selman ile birlikte oraya iner. Rasulullah külüngü alır, kayayı bir vuruşta çatlatır, kayadan çıkan şimşek Medine alanını aydınlatır. Hz. Peygamber tekbir alır, Müslümanlar da alırlar, sonra ikinci ve üçüncü vuruşla kaya parçalanır. Selman, gördüğü şimşegi Hz. Peygamber'e sorar. Hz. Peygamber, her bir şimşegin fethedilecek yerleri gösterdiğini söyler. Şöyle ki, ilk şimşek Hîre'yi ve Kisra'nın köşklerini, ikinci şimşek Şam

³⁵⁸ Taberî, *Tarih*, 3/200.

³⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/216.

³⁶⁰ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/91.

³⁶¹ Buhârî, *Cihâd*, 33.

³⁶² Buhârî, *Megâzî*, 30.

ve Rum'un kırmızı köşklerini, üçüncü şimşek ise Yemen'deki San'a köşklerini gösterir. Hz. Peygamber, Cebraîl'in bu yerlerin fethedileceğini müjdelediğini söyleyerek müminleri sevindirir. Bu durum karşısında münafıklar ise fetih vaadinin boş bir vaad olduğunu, Müslümanlar daha yerlerinden çıkamazken Yesrib'ten Hire'yi ve Kısra'nın Medâin'ini görmenin mümkün olamayacağını söylerler.³⁶³ Elmalılı, bu rivayetin kaynağını zikretmez.

Elmalılı'nın Hendek Savaşı ile ilgili aktardığı rivayetler, büyük ölçüde Taberî'nin tefsirindeki bilgilerle örtüşmektedir. Ancak bu rivayette Taberî, münafıkların sözlerine yer vermekle birlikte rivayetin tamamını aktarmamıştır.³⁶⁴ Söz konusu rivayet, Elmalılı'nın aktardığı şekilde Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî ve Ebüssuûd'un tefsirlerinde de bulunmamaktadır. Elmalılı'nın genellikle bu müfessirlerin rivayetlerini takip ettiği halde bu noktada onlardan ayrılması, söz konusu rivayete özel bir önem atfettiğini düşündürmektedir.

Elmalılı'nın Hz. Peygamber'in gelecekteki fethedilecek yerleri bildiren rivayeti detaylı bir şekilde işlemesi, yalnızca klasik bir rivayet aktarımı değil, aynı zamanda yaşadığı dönemin belirsizlik ortamında toplumsal moral gücünü diri tutma kaygısının da bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in gelecekteki fethedilecek yerleri bildirdiği bu rivayet, siyer kaynaklarından İbn Hişâm'ın ve Vâkıdî'nin³⁶⁵ eserinde yer almaktadır. Elmalılı, sahâbî isimlerine yer verirken İbn Hişâm sadece Selmân-ı Fârisî'nin ismine yer verir.³⁶⁶ Vâkıdî ise kayaya vuranın Hz. Ömer olduğunu aktarır.³⁶⁷ Elmalılı'nın rivayetin başında sahâbî isimlerini zikretmesi başka bir kaynaktan yararlandığını göstermektedir.

3.3. Savaşın Seyri

Elmalılı "O zaman size üstünüzden ve aşağı tarafınızdan gelmişlerdi."³⁶⁸ âyetinin tefsirinde düşman gruplarının geldikleri yönleri ve savaş anı ile ilgili bilgileri aktarır. Gatafân ve müttetikleri doğu tarafından, vadinin üst kısmından gelip Uhud'un yanına

³⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3878; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 4/543-44; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 6/332.

³⁶⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/480.

³⁶⁵ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/96.

³⁶⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/219.

³⁶⁷ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/95.

³⁶⁸ el-Ahzâb 33/10.

yerleşirler. Kureyş ise Ehâbîş, Tihâme ve Kinâne'den kendisine uyanlarla yaklaşık on bin kişilik bir kuvvetle vadinin aşağı tarafı olan batıdan gelerek Cürûf ile Zügâbe arasında, Rûme'den sel sularının biriktiği bölgeye yerleşirler. Müşrikler, genel bir saldırıya karar verirler ve bunun için hendeğin en dar yerini seçerler.³⁶⁹ Elmalılı, vermiş olduğu bu bilgilerin kaynağını zikretmemektedir.

Elmalılı'nın eserinde belirttiği gibi, Hendek Savaşı'nda vadinin üst ve alt kısmından gelen gruplar isimleriyle birlikte farklı tefsir kaynaklarında zikredilmiştir. Zemahşerî, vadinin üst tarafı olan doğu tarafından Gatafânoğulları'nın, vadinin aşağı tarafı olan batı cihetinden ise Kureyş'in gelip birleştiklerini zikreder. Kureyşlilerin, Kinâne ve Tihâme'lilerden topladıkları on bin kişiden oluştuğunu belirtir. Elmalılı, Gatafânlıların sayısına yer vermezken, Zemahşerî, Gatafân ve onlarla birlik olan Necidlilerin bin kişi olduklarını zikreder. Bununla birlikte Zemahşerî, grupların yerleştiği yer isimlerini bildirmemektedir.³⁷⁰

Ebüssuûd'un tefsirinde ise vadinin aşağı tarafı olan batıdan gelenler Kureyş ve onlara katılan Ehâbîş, Kinâne ve Tihâmelilerden olmak üzere on bin kişidir. Vadinin yukarisından doğu tarafından gelenler ise Gatafânoğulları ile onlara katılan Necidliler, Hevâzinliler, Kurayza ve Nadîr Yahudileridir.³⁷¹ Elmalılı'nın vadinin yukarı kısmından gelenleri Gatafân ve onlara tabi olanlar şeklinde kısalttığı düşünülürse bu kısımda vermiş olduğu bilgiler Ebüssuûd'un vermiş olduğu bilgilerle örtüşmektedir.

Zemahşerî ve Ebüssuûd'un zikretmediği, grupların yerleştiği yer isimleri ise herhangi bir farklılık olmaksızın Elmalılı'nın aktardığı şekilde İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde yer almaktadır.³⁷² Elmalılı bu kısımda İbn Hişâm'ın eserinde zikredilen bilgilere yakın bir aktarımda bulunmuştur.

Elmalılı, yine Ahzâb sûresinin 10. âyetinde savaşın en şiddetli gününde yaşananları aktarır. Elmalılı'nın zikrettiği rivayete göre Arapların tanınmış savaşçılarından³⁷³ her biri bin kişiye denk güçte sayılan Dırâr b. Hattâb, Hübeyre b. Ebû Vehb, Nevfel b. Abdullah ve Amr b. Abdüved atlarını sürerek hendeği geçerler. Amr b. Abdüved, Bedir Savaşı'nda

³⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3878.

³⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/357.

³⁷¹ Ebüssuûd, *İrşâdî'l-Akli's-Selim*, 4/404.

³⁷² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/220.

³⁷³ İbn Hişâm, Elmalılı'nın aktardığı isimlere ek olarak İkrime b. Ebû Cehil'in ismini aktarmıştır. Nevfel b. Abdullah'ı ise zikretmemiştir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/224.

yaralanır ve intikamını almadığı müddetçe saçına koku sürmeyeceğine yemin eder.³⁷⁴ Uhud'dan sonra bu kez Hendek Savaşı'na bayraklı olarak gelir. Doksan yaşlarında olmasına rağmen, hendekten ilk geçen kişi olur. Yanındakilerle beraber Hendek ile dağın arasında bulunan dar geçitten atlarlar. Birkaç Müslüman ile Hz. Ali, onlara karşı sınırı korur. Hz. Ali ona hitaben “Ey Amr! Senin bir adet var: Kureyş’ten biri sana iki seçenek sunsa, mutlaka birini seçersin, doğru mu?” diye sorar. Amr ise bunu onaylar. Hz. Ali kendisini İslam’a davet ettiğini söyler. Amr bunu kabul etmediğini söylediğinde Hz. Ali kendisini atlardan inip savaşmaya davet eder. Amr, Hz. Ali’ye kendisini öldürmek istemediğini söyleyince Hz. Ali onu öldürmeyi arzu ettiğini söyler. Bunun üzerine Amr kızıp atından iner, bir kılıç darbesiyle atının ayağını keser, Hz. Ali’ye saldırır. Amr’ın vuruşu Hz. Ali’nin kalkanını parçalayıp alnını kanatır. Hz. Ali, Amr’ı omuzundan ağır yaralar ve Allahuekber diyerek bağırır, etraftan da tekbir sesleri yükselir. Amr ile beraber bir, iki kişi de vurulur. Elmalılı bunlardan birini Hz. Ali’nin öldürdüğünü, diğerine de bir ok isabet ettiğini aktarır. Süvariler bozulup çekilirler ve bu olayların gerçekleştiği gün Hendek Savaşı’nın en zorlu günü olur. Bütün gün savaş şiddetle sürer, müşrikler Müslümanlara doğru taş ve ok atmaya devam ederler. Elmalılı “O vakit gözler kaymış, yürekler gırtlaklara dayanmıştı.”³⁷⁵ âyetini kaynağını zikretmeksizin bu rivayetle açıklar.³⁷⁶

Elmalılı’nın tefsirinde yer verdiği bu rivayet, farklı tefsir kaynaklarında da yer almaktadır. Örneğin Taberî, Amr b. Abdüved isimli kişinin yanındaki süvari arkadaşlarıyla birlikte hendeğin içinden geçerek Müslümanların yanına sızdığını, Hz. Ali ile teke tek vuruştığını ve Hz. Ali’nin onu öldürdüğünü böylece galibiyetin ilk belirtilerinin görüldüğünü kısaca zikretmiştir.³⁷⁷ Ebüssuûd ise bu rivayeti daha geniş bir şekilde aktarmıştır. Ebüssuûd, Elmalılı’nın zikrettiği hendeği geçen altı isme ek olarak, İkrime b. Ebû Cehil ve Mirdas’ın isimlerine de yer vermiştir. Yine Ebüssuûd’un tefsirinde Hz. Ali ve Amr b. Abdüved’in konuşmaları, Hz. Ali’yle savaştıkları ve Hz.

³⁷⁴İbn Hişâm Bedir’de aldığı yaradan dolayı yerinden kalkamadığı bilgisini aktarır. Yeminden bahsetmez. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/225.

³⁷⁵ el-Ahzâb 33/10.

³⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/3880; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 4/544-45; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 6/333.

³⁷⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/477.

Ali'nin onu öldürdüğü zikredilir. Ayrıca Ebüssuûd, Hz. Ali'nin Münebbih b. Osman ve Nevfel b. Abdullah adındaki iki kişiyi daha öldürdüğünü zikreder.³⁷⁸

Tefsir kaynaklarında zikredilen bu rivayet, siyer kaynaklarında da yer almaktadır. İbn İshak'tan naklen İbn Hişâm'ın zikrettiği rivayet, Elmalılı'nın eserine dahil ettiği rivayetle bazı bilgilerde aynı olmakla birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin İbn Hişâm, Hz. Ali'nin öldürdüğü Amr'ın Uhud savaşına katılmadığını aktarırken³⁷⁹ Elmalılı katıldığını belirtir. İbn Hişâm, Hz. Ali'nin Amr b. Abdüved'i öldürdükten sonra şiir okuduğunu ve şiirden anlayan ilim adamlarının bu şiirin Hz. Ali'ye ait olmadığını söylediğini aktarır.³⁸⁰ Bu bilgi Elmalılı'nın tefsirinde yer almamaktadır.

Bu rivayet siyer alimlerinden Vâkıdî'nin eserinde ise daha geniş bir şekilde yer almaktadır. Elmalılı'nın zikrettiği, Vâkıdî'de geçen bilgiler şu şekildedir: Hendeği geçen dört müşrik ismi,³⁸¹ Amr'ın kendisine Bedir'den sonra koku sürmeyi yasaklamış olması, yaşının doksan olması, Hz. Ali ve Amr'ın konuşmaları ve Hz. Ali'nin Amr'ı öldürmesi Vâkıdî tarafından aktarılmıştır.³⁸² Bu durumda Elmalılı'nın aktardığı bilgilerin çoğunun bulunduğu kaynağın Vâkıdî'nin *Megâzî*'si olduğu görülmektedir.

³⁷⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 4/403.

³⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/225.

³⁸⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/225.

³⁸¹ Vâkıdî, İkrime b. Ebû Cehil'in ismini de aktarır. Bk Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/117.

³⁸² Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/117-18.

4. BÖLÜM: HUDEYBİYE SEFERİ

Elmalılı, Fetih sûresinin 1. âyetinin tefsirinde feth-i mübîn'den maksadın Hudeybiye Antlaşması olduğunu belirtmiş; 11. âyetin tefsirinde Hudeybiye Seferi'ne katılmayan kabilelerden, 18. âyetin tefsirinde Rıdvan Biatı'ndan, 24. âyetin tefsirinde Müslümanlara yapılan iki saldırı girişiminden, 26. âyetin tefsirinde Hudeybiye Antlaşması'nın yazılış sürecinden, 27. âyetin tefsirinde ise seferin sebepleri ve Müslümanların Medine'ye geri dönüşü üzerine münafıkların tutumlarından bahsetmiştir. Ayrıca Tevbe sûresinin 7. âyetinin tefsirinde Hudeybiye Antlaşması'nın sona ermesiyle Mekke Fethi'ne giden süreçten de bahsetmiştir.

4.1. Seferin Sebepleri ve Tarihi

Elmalılı “Allah, resulüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir.”³⁸³ âyetini tefsir ederken Hz. Peygamber'in Hudeybiye'ye gitmeden önce gördüğü bir rüyaya yer vermektedir. Kaynağını belirtmemekle birlikte Elmalılı'nın aktardığına göre, Hz. Peygamber rüyasında ashabıyla birlikte başlarını kazıtmış bir şekilde Mekke'ye girdiklerini görmüştü. Bu rüyayı ashabına anlattığında, sevinmişler ve umrenin bu yıl olacağını zannetmişlerdi.³⁸⁴ Ancak Müslümanların Medine'ye geri dönmesi üzerine münafıklardan Abdullah b. Übey, Abdullah b. Nüfeyl ve Rifâ'a b. el-Hâris “vallahi saçlarımızı ne kazıttık ne kırtırdık, ne de Mescid-i Haram'ı gördük” diyerek durumu alaya almışlardı. Elmalılı, bu sözlerin ardından söz konusu âyetin nâzil olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁵

Elmalılı'nın bu aktarımı Zemahşerî ve Ebüssuûd'un tefsirinde yer almaktadır. Her iki müfessir de münafıkların isimlerini ve alaycı sözlerini tefsirlerinde kaydetmişlerdir.³⁸⁶ Buna mukabil siyer âlimlerinden İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in rüyasını eserinde zikretmekle birlikte münafıkların isimleri ve tutumlarına dair herhangi bir ayrıntıya yer vermemektedir.³⁸⁷ Bu durum Elmalılı'nın ilgili rivayeti siyer kaynaklarından ziyade tefsir

³⁸³ el-Fetih 48/27.

³⁸⁴ Elmalılı, burada Hz. Ömer'in söylediklerinin daha öncesinde geçtiğini ve bunların daha sonra olacağını bildirip münafıkların sözleriyle devam etmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4438.

³⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4437.

³⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/265; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/166.

³⁸⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/322.

kaynaklarından aktardığını ve Zemahşerî veya Ebüssuûd gibi müfessirlere dayanarak münafıklarla ilgili bilgileri eserine dahil ettiğini göstermektedir.

Elmalılı, Hudeybiye Seferi'nin tarihine ilişkin bilgileri ise Âlûsî'den naklettiğini belirtmektedir. Âlûsî'nin aktardığı bu bilgiler ise; İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Buhârî'nin *Tarih*'i, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de İbn Mes'ûd'tan yapılan rivayete dayanmaktadır. Rivayette İbn Mes'ûd durumu şu şekilde aktarmaktadır: “Hz. Peygamber ile Hudeybiye'den dönüş yolundaydık. O, hicretin altıncı yılı Zilkade'nin ikisinde yola çıkmıştı. Orada on küsur gün, bazı rivayetlere göre yirmi gün kaldık, ardından dönüş geçtik. Yolda ilerlerken, O'na vahiy indi. Vahiy esnasında üzerinde bir ağırlık hissetti. Sonra bu hali geçti ve yüzünde bir sevinç belirdi. O zaman bize Fetih sûresinin ilk âyetinin indirildiğini bildirdi.” Elmalılı bu rivayeti Fetih sûresinin Mekke ile Medine arasında indirilen Medenî bir sûre olduğuna bir delil olarak vermiştir.³⁸⁸

Elmalılı'nın Âlûsî'den aktardığı Hudeybiye Seferi'nin tarihi ile ilgili bu bilgi siyer kaynaklarıyla da örtüşmektedir. Nitekim İbn Hişâm, Hudeybiye Seferi'nin Zilkade ayında gerçekleştiğini bildirirken Vâkıdî, Zilkade ayının başlarında bir Pazartesi günü yola çıkıldığını ifade etmektedir.³⁸⁹

4.2. Sefer Esnasında Yaşananlar

Elmalılı “Arap kabilelerinden savaşa katılmayanlar sana, gönüllerinde olmayanı dillerinin ucuyla söyleyerek, “Bizi mallarımız ve ailelerimiz alıkoydu, bu yüzden Allah'ın bizi bağışlamasını iste” diyecekler.”³⁹⁰ âyetinin tefsirinde Hudeybiye Seferi'ne katılmayan kabileler hakkında bilgi vermektedir. Verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber umre amacıyla Mekke'ye gitmek istediğinde Kureyş'in olası bir saldırısını göz önünde bulundurarak Cüheyne, Gıfar, Müzeyne, Eşca', Dîl, Eslem kabilelerinin bu yolculuğa katılmasını istemiştir. Ziyaretin asıl maksadının savaş olmadığını göstermek amacıyla, beraberinde kurbanlık hayvanlar da götürmüştür. Ancak söz konusu bedevi kabileler Kureyş, Sakîf, Kinâne, Ehâbîş gibi büyük düşman kabileleriyle karşılaşmaktan çekindikleri için bu yolculuğa katılmamışlardır.³⁹¹

³⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4401; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/72; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/165.

³⁸⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/225; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/308.

³⁹⁰ el-Fetih 48/11.

³⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4417.

Elmalılı'nın aktardığı bu bilgiler Zemahşerî'nin ve Ebüssuûd'un tefsiriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki tefsirde de altı bedevi kabilenin isimleri yer almaktadır. Bununla birlikte her iki müfessir de Sakîf, Kinâne, Ehâbîş gibi düşman kabilelerin isimlerine yer vermemiştir.³⁹² Siyer âlimlerinden İbn Hişâm ise Hz. Peygamber'in kendisiyle birlikte yola çıkmaları için bedevi kabileleri davet ettiğinde, bedevilerin ağırdan aldığını aktarır, fakat kabile isimlerini belirtmemektedir.³⁹³ Vâkıdî ise Hz. Peygamber'in davetini kabul etmeyenlerin Benî Bekr, Cüheyne ve Müzeyne kabilelerinden olduklarını kaydetmektedir.³⁹⁴

Elmalılı "Mekke vadisinde size onları yenmeyi nasip ettikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çeken de O'dur."³⁹⁵ âyetini Hudeybiye Seferi bağlamında değerlendirir. Elmalılı'ya göre Müslümanların Hudeybiye'ye ulaşır orada bir ordu kurmaları dahi başlı başına bir zafer niteliğindedir. Bu âyetin tefsirinde Elmalılı, Hz. Peygamber'e ve ashabına yönelik iki ayrı saldırı girişiminden söz eder. Birinci rivayete göre Hâlid b. Velîd, Kureyş tarafından iki yüz kişiden oluşan bir süvari birliğinin başında öncü olarak Kürâ'u'l-Gamîm'e³⁹⁶ kadar ilerlemiş, müslümanlara yaklaşmak istemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber Abbâd b. Bişr'i³⁹⁷ bir grup atıyla birlikte karşı koymak üzere görevlendirmiştir. O esnada öğle vakti olup, Hz. Peygamber korku namazı kılmış, Hâlid b. Velîd de birlikleriyle geri çekilmişti. Daha sonra Hz. Peygamber yola sağ tarafta yokuştan devam edip Hudeybiye'ye kadar varmıştır.³⁹⁸ Bu rivayet Hâlid b. Velîd'in atlıların başında olduğu ve öncü olarak Kürâ'u'l-Gamîm'e gönderildiği bilgisiyle İbn Hişâm'ın eserinde yer almaktadır.³⁹⁹ Hâlid b. Velîd'in süvarileriyle geldiği ve Hz. Peygamber tarafından Abbâd b. Bişr'e savunma görevi verilmesi ise Vâkıdî tarafından aktarılmaktadır.⁴⁰⁰

İkinci saldırı girişimi ise Tirmizî'de ve diğer hadis kaynaklarında Enes b. Mâlik'ten nakledilen bir rivayete dayanmaktadır. Buna göre, sabah namazı vakti seksen kişilik bir

³⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/245; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/158.

³⁹³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/308.

³⁹⁴ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/226.

³⁹⁵ el-Fetih 48/24.

³⁹⁶ Hicaz tarafında Mekke-Medine arasında bir yerdir. Usfan'ın önünde sekiz mil mesafede bir vadidir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/309.

³⁹⁷ Kureyşliler'in durumunu öğrenmeleri için gönderilen yirmi kişilik öncü birlik içerisinde Abbâd b. Bişr de bulunmaktadır. Bk. Raşit Küçük, "Abbâd b. Bişr", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988) 1/12.

³⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4427.

³⁹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/309.

⁴⁰⁰ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/234.

grup, Hz. Peygamber'i öldürme niyetiyle Ten'îm Dağı tarafından ilerleyerek Müslümanlara saldırmak istemiş, ancak yakalanmışlar, sonrasında ise Hz. Peygamber onları serbest bırakmıştır.⁴⁰¹ Taberî, bu ikinci rivayeti söz konusu âyetin nüzûl sebebi olarak kaydetmiş, farklı rivayetler bulunduğunu da belirtmekle birlikte bu rivayetin en sahih olduğunu vurgulamıştır.⁴⁰²

4.3. Kureyş'e Elçi Gönderilmesi ve Rıdvan Biatı

Elmalılı "O ağacın altında sana bağlılık sözü verdikleri sırada o müminlerden Allah razı olmuştur."⁴⁰³ âyetinde bu biatın Hudeybiye'de yapılan Rıdvan Biatı olduğunu bildirir. Bu konuyu müfessirlerden aktardığını söyler. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber Hudeybiye'ye geldiğinde, Huzâî kabilesinden Hırâş b. Ümeyye'yi Sa'leb adlı devesine bindirerek Mekkelilere gönderdi. Amacı, savaş niyeti taşımadıklarını sadece Kâbe'yi ziyaret ve umre yapmak maksadıyla geldiklerini iletmektir. Hırâş bu mesajı ilettiğinde, Mekkeliler devesini vurdular ve onu öldürmeye teşebbüs ettiler, ancak Ehâbîş araya girerek Hırâş'ı kurtardı. Hırâş geri dönünce orada olanları Hz. Peygamber'e bildirdi. Bu olay üzerine, Hz. Peygamber Hz. Ömer'i elçi olarak göndermek için çağırdı. Fakat Hz. Ömer, güvenliğinden endişe ettiğini ve şayet bir sıkıntıya uğrarsa Mekke'de kendisini koruyacak Adıyoğullarından akrabası olmadığını bildirdi. Bunun yerine, Mekke'de akrabaları bulunan Osman b. Affân'ın gönderilmesini önerdi. Hz. Peygamber bu öneriyi kabul ederek Hz. Osman'ı Kureyş'e gönderdi. Ona, savaşa gelmediklerini, sadece ziyaret ve umre için geldiklerini iletmesini ve Mekkelileri İslam'a davet etmesini söyledi. Ayrıca, Mekke'de iman etmiş olanlara fetih müjdesini vermesini ve Allah Teâlâ'nın dinini yakında Mekke'de ortaya çıkaracağını bildirmesini emretti. Hz. Osman Kureyş'e gitti ve Ebân b. Saîd b. el-Âs tarafından karşılandı. Ebân, kendi hayvanından inip Hz. Osman'ı bindirdi ve onu himayesi altına aldı. Kureyş'e varan Hz. Osman, kendisine verilen mesajı ilettiler. Kureyşliler, isterse Kâbe'yi tavaf edebileceğini, ancak tüm Müslümanların şehre girmesine izin veremeyeceklerini söylediler. Hz. Osman ise Hz. Peygamber tavaf etmedikçe kendisinin de tavaf etmeyeceğini ifade etti. Hz. Osman'ı alıkoydular ve göz hapsinde tuttular. Bu durum, Hz. Peygamber ve Müslümanlara Hz. Osman'ın katledildiği şeklinde ulaştı. Bunun üzerine Hz. Peygamber, çarpışmadan gitmeyeceklerini söyleyerek

⁴⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4427.

⁴⁰² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/486.

⁴⁰³ el-Fetih 48/18.

kararlılığını ifade etti ve Hz. Peygamber adına bir münâdî; Resûlullah'a Cebrâîl'in geldiğini ve ona biatı emrettiğini, Müslümanların da Allah Teâlâ adına Hz. Peygamber'e biat etmesi gerektiği çağrısını yaptı. Müslümanlar derhâl harekete geçerek Hz. Peygamber'e biat ettiler.⁴⁰⁴

Elmalılı bu rivayeti kaynak zikretmeksizin müfessirlerden aktardığını belirtmiştir.⁴⁰⁵ Taberî, Zemaşşerî ve Ebüssuûd'un bu konuda verdiği bilgiler büyük ölçüde Elmalılı'nın aktarımıyla uygunluk arz etmektedir.⁴⁰⁶ Bununla birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin Taberî, Mekke'ye ilk olarak gönderilen kişinin Hırâş b. Ümeyye olduğundan bahsetmez. Zemaşşerî ve Ebüssuûd ise Mekke'ye gönderilen kişinin Hırâş b. Ümeyye olduğunu aktarır fakat bindiği devenin ismine yer vermez.⁴⁰⁷ Siyer âlimlerinden Vâkıdî ve İbn Hişâm ise Hz. Peygamber'in onu Sa'leb isimli devesine bindirdiğini zikreder.⁴⁰⁸

Elmalılı'nın eserinde yer alan, Hz. Osman'ı Mekke'ye varınca Ebân b. Saîd b. el-Âs'ın karşıladığı ve güvence altına aldığı bilgisi Taberî'nin tefsirinde bulunmaktadır. Tâberî bu rivayeti İbn İshak'tan naklettiğini belirtir.⁴⁰⁹ Fakat diğer iki tefsirde yer almaz.⁴¹⁰ Bununla birlikte bu bilgiyi siyer âlimlerinden Vâkıdî ve İbn Hişâm (İbn İshaktan naklen) aktarmaktadır.⁴¹¹

Elmalılı'nın tefsirinde zikrettiği bu rivayete, siyer kaynaklarında bulunduğu şekliyle tefsir literatüründe de yer verilmiş, yukarıda belirtildiği üzere rivayetler arasında çok az farklılık bulunmuştur. İncelediğimiz üç tefsir eserinde durum böyle olmakla birlikte Ebû Hayyân'ın *Bahrü'l-Muhît*'inde Elmalılı'nın verdiği bilgilerin hepsinin aynı sıralama ile bulunması,⁴¹² bu kısımda Elmalılı'nın kaynak olarak Ebû Hayyân'ın tefsirinden faydalandığını düşündürmektedir.

⁴⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4421; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/92-93; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/183-84.

⁴⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4422.

⁴⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/483; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 6/253; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/161.

⁴⁰⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 6/253; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/161.

⁴⁰⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/252; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/314.

⁴⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/483.

⁴¹⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 6/253; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/161.

⁴¹¹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/253; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/315.

⁴¹² Ebû Hayyân, *Bahrü'l-Muhît*, 19/292.

Elmalılı'nın aktardığına göre biat bir semure⁴¹³ ağacının altında gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber ağacın dibine oturmuş, dallarından biri sırtına değmekteydi. Abdullah b. Mugaffel, Hz. Peygamber'in yanında durduğunu, elinde ağaçtan bir dal bulunduğunu ve Hz. Peygamber'in sırtına gelen dalı kaldırarak onu koruduğunu nakletmektedir.⁴¹⁴ Müslümanlar, Hz. Peygamber'e ölmek ve kaçmamak üzere biat etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber onlara "Siz bugün yeryüzünün en hayırlı kimselerisiniz." demiştir.⁴¹⁵ Bu rivayet bir farklılık olmaksızın Zemahşerî'nin ve Ebû Hayyân'ın tefsirlerinde de yer almaktadır.⁴¹⁶

Elmalılı, Hz. Peygamber'in ölmek ve kaçmamak üzere biat aldığını belirtmekle beraber üç farklı kaynaktan biatın kaçmamak üzere olduğunu destekleyecek üç rivayete yer vermiştir. İlk olarak Müslim ve diğer kaynaklara göre, Câbir b. Abdullah, Hz. Peygamber'e kaçmamak üzere biat ettiklerini, ancak ölüme biat etmediklerini belirtmiştir.⁴¹⁷ İkinci olarak, Buhârî'de Seleme b. Ekvâ ise Hz. Peygamber'e ağacın altında biat ettiğini, kendisine ne üzerine biat ettikleri sorulduğunda ise kaçmamak üzere olduğunu söylemiştir. Üçüncü olarak Beyhakî'nin *Delâ'il*'inde Şa'bî'den rivayet edildiğine göre, Ebû Sinân Hz. Peygamber'e elini uzatarak kendisine biat etmek istediğini söylemiş, Hz. Peygamber de ona ne üzerine biat edeceğini sorduğunda, Ebû Sinân nefsinde olan ne ise onun üzerine biat edeceğini belirtmiştir.⁴¹⁸ Elmalılı, bu kısmı Müslim, Buhârî ve Beyhakî'den naklettiğini açıkça belirtmiştir.

Elmalılı'nın verdiği bilgiye göre Ebû Sinân el-Esedî, ilk biat eden kişidir.⁴¹⁹ Tefsir âlimlerinden Ebû Hayyân'a, siyer âlimlerinden İbn Hişâm'a göre de ilk biat eden kişi Ebû Sinân el-Esedî'dir.⁴²⁰

⁴¹³ Elmalılı, verdiği dipnotta Semüre ağacının bir çöl ağacı olduğunu ve Kamus tercümesinde mugaylan cinsinden bir ağaç olduğunu belirtir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4423.

⁴¹⁴ Elmalılı, ayrıca Müslim'in de Ma'kûl b. Yesar'ın, biat esnasında Hz. Peygamber'in yüzüne gelen ağacın dallarını tuttuğunu rivayet ettiği bildirir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4423.

⁴¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4422; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/93; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/184.

⁴¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/253; Ebû Hayyân, *Bahrü'l Muhît*, 19/293.

⁴¹⁷ Elmalılı'nın Müslim'den aktardığı bu rivayet, İbn Hişâm'ın eserinde yer almaktadır. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/315.

⁴¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4423; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/93-94; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/184.

⁴¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4423.

⁴²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316; Ebû Hayyân, *Bahrü'l Muhît*, 19/293.

Elmalılı, Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Câbir'in, biat sırasında Hz. Peygamber'in mübarek ellerini Hz. Ömer'in tuttuğunu söylediğini aktarmıştır. Ancak bunun biatın sonlarına doğru olduğunu başka bir rivayet üzerinden açıklamıştır. Buhârî'de yer alan rivayete göre, Hz. Ömer, Hudeybiye günü oğlu Abdullah'ı, Ensardan birisinin atını savaş yapmak üzere getirmesi için göndermişti. Bu sırada Hz. Peygamber biat alıyor, ancak Hz. Ömer bunu bilmiyordu. Abdullah, biatını yaptıktan sonra atı getirdi ve Hz. Ömer savaş için zırhını giymekteydi. Durumu öğrendiğinde, hemen Hz. Peygamber'in yanına giderek ona biat etti.⁴²¹ Elmalılı'nın Buhârî'den rivayetle aktardığı bu bilgiler, İbn Hişâm'ın eserinde bulunmamaktadır.

Elmalılı, Hz. Peygamber'in sağ elini sol eline vurup bunun da Hz. Osman'ın biatı olduğunu belirttiğini, müşriklerin bunu duyup korktuklarını ve Hz. Osman'ı serbest bıraktıklarını aktarmıştır.⁴²² İbn Hişâm da eserinde Hz. Peygamber'in Hz. Osman için bir elini diğer eline vurarak biat aldığı aktarmıştır.⁴²³

Elmalılı, Rıdvan Biatı'na katılan kişi sayısı hakkında da bilgi vermiştir. Aktardığı bilgiye göre Rıdvan Biatı'na katılanlar en sahih rivayete göre bin dört yüz kişiden oluşmaktadır. Bin beş yüz veya daha fazla denilen rivayetlerin olduğunu da aktarır. Elmalılı, bu farklılığın küçüklerin ve tabilerin sayılmamasından kaynaklandığını ifade eder. Orada bulunan herkesin biat ettiğini sadece Ced b. Kays⁴²⁴ adında bir münafığın devesinin karnı altında gizlendiği bilgisini verir.⁴²⁵

Rıdvan Biatı'na katılan kişi sayısı Taberî'ye göre bin dört yüz ile bin beş yüz kişi arasındadır.⁴²⁶ Ebüssuûd, bin beş yüz yirmi beş, bin dört yüz ve bin üç yüz sayıları olmak üzere üç ayrı rivayet zikretmiştir.⁴²⁷

Siyer âlimlerinden İbn Hişâm, Câbir b. Abdullah'ın sefere katılanların bin dört yüz kişi olduğunu söylediğini aktarmıştır.⁴²⁸ Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber ile birlikte bin altı yüz kişi yola çıkmış olup, bazılarına göre bin dört yüz, bazılarına göre de

⁴²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4424.

⁴²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4424.

⁴²³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316.

⁴²⁴ İbn Hişâm'ın verdiği bilgilere göre, Selimeoğullarından Ced b. Kays hariç tüm Müslümanlar biat etmiştir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316.

⁴²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4424.

⁴²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/483.

⁴²⁷ Ebüssuûd, *İrşâdû'l-Akli's-Selim*, 5/162.

⁴²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/309.

bin beş yüz kişiydiler.⁴²⁹ Zührî ise Hz. Peygamber'in yüz on küsur kişi ile yola çıktığını bildirmiştir.⁴³⁰

Elmalılı bu kısımda aktarılan bilgilerin büyük çoğunluğunu kendisi de belirttiği üzere çeşitli hadis kaynaklarından aktarmıştır. Ayrıca yukarıda ifade ettiğimiz üzere bir bölümünü de Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü 'l-Muhît* adlı tefsirinden nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Müfessirlerden yaptığı alıntılarda genellikle doğrudan kişi ismi vermemeyi tercih etmiş yalnızca “müfessirler tarafından” gibi genel ifadeler kullanmıştır. Bununla beraber aktardığı rivayetin içerik bakımından Ebû Hayyân'ın tefsirindeki anlatımla birebir örtüştüğü görülmektedir. Öte yandan hadis kaynaklarından yaptığı nakillerde Buhârî, Müslim, Tirmizî gibi muhaddislerin isimlerini doğrudan zikretmiş, rivayetlerin kaynağını açıkça belirtmiştir. Bu durum Elmalılı'nın megâzîyle ilgili rivayetlerde müfessirlerden kaynak ismi zikretmeden aktarmayı tercih ettiğini, buna karşılık hadis kaynaklarına dayalı rivayetlerde daha çok kaynak belirterek aktarım yaptığını göstermektedir.

4.4. Hudeybiye Antlaşması

Elmalılı “İnkâra sapmış olanlar o zaman kalplerini o gurura, câhiliye dönemine ait büyülenme duygusuna kaptırmışlardı, Allah da resulünün ve müminlerin gönüllerine huzur ve güven duygusu verdi.”⁴³¹ âyetinin tefsirinde Hudeybiye Antlaşması'nın yazılış sürecine yer verir. Elmalılı'nın kaynağını zikretmeksizin aktardığı rivayete göre Kureyş, Süheyl b. Amr, Huveytib b. Abdüluzza ve Mikrez b. Hafs b. Ahyef'i⁴³² Hz. Peygamber'e göndermişti.⁴³³ Görevleri, ertesi sene Mekke'nin Kureyş tarafından üç gün boşaltılmak kaydıyla bu gelişlerinde geri dönmeleri gerektiğini bildirmektir. Hz. Peygamber bunu kabul etti ve aralarında antlaşma metni yazdılar. Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye antlaşmayı Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla yazmaya başlamasını emretti. Süheyl b. Amr ve arkadaşları bunu kabul etmediler. Böyle bir şey bilmediklerini ve “Bismikâllahümme” yazmasını söylediler. Sonra Hz. Peygamber “Bu, Resulullah'ın Mekkelilerle yaptığı antlaşma şartlarıdır.” buyurdu. Buna cevaben Kureyşliler “Allah'ın elçisi olduğunu

⁴²⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/226.

⁴³⁰ Zührî, *el-Megâzî*, 50.

⁴³¹ el-Fetih 48/26.

⁴³² Mikrez b. Hafs da Kureyş'in Hz. Peygamber'e gönderdiği kişilerdendir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/312.

⁴³³ İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen Kureyş'in Hz. Peygamber'e Süheyl b. Amr'ı gönderdiğini zikretmiştir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316.

bilseydik seni Kâbe'den uzaklaştırmaz, savaş yapmazdık.” dediler. Muhammed b. Abdullah'ın yaptığı anlaşma olduğunun yazılmasını istediler. Hz. Peygamber Allah'ın elçisi ve Muhammed b. Abdullah olduğunu söyledi ve istediklerinin yazılmasını buyurdu. Müslümanlar bundan üzüntü duydu, teklifi kabul etmeyi istemediler. Allah üzerlerine sakinete indirdi, böylelikle sükunete erdiler.⁴³⁴

Elmalılı'nın aktardığı bu rivayet Zemahşerî'nin ve Ebüssuûd'un tefsirinde benzer şekilde yer almaktadır. Elmalılı'nın zikrettiği, Kureyş'in Hz. Peygamber'e gönderdiği üç kişinin isimleri her iki eserde de aynı şekilde geçmektedir. Bununla birlikte Elmalılı'nın aktardığı diğer bilgilerle de bir farklılık yoktur.⁴³⁵

Bu rivayet siyer kaynaklarından İbn Hişâm'ın eserinde de mevcuttur. İbn Hişâm, yalnızca Süheyl b. Amr'ın ismine yer verir. Huveytib b. Abdüluzza ve Mikrez b. Hafs b. Ahyef'in ismini aynı rivayette zikretmez. Ayrıca İbn Hişâm antlaşma şartlarının hepsine yer vermiştir.⁴³⁶ Elmalılı'nın aktardığı rivayet, ana hatlarıyla İbn Hişâm'daki rivayetle örtüşmekle birlikte, Kureyş'in gönderdiği kişilerin isimleri gibi bilgilerde farklılık arz etmektedir. Bu durum, Elmalılı'nın ilgili bilgileri doğrudan siyer kaynağından değil, Zemahşerî ve Ebüssuûd gibi klasik tefsir eserlerinden aktardığını düşündürmektedir.

Elmalılı, Fetih sûresinin 26. âyetinin tefsirinde Hudeybiye Antlaşması'nın iki maddesine yer verir. Elmalılı, bu bilgileri içeren rivayeti İbn Cerîr et-Taberî'den naklettiğini tefsirinde belirtmiştir. Taberî'den aktardığına göre Hz. Peygamber tavaf için Kâbe'nin Müslümanlara ayrılması şartını teklif etmişti. Süheyl bu şartı gelecek sene için kabul etti. Bu şart yazıldı. Süheyl Kureyşlilerden biri müslüman olsa dahi geri gönderilmesi şartını teklif etti. Müslümanlar bu şarttan hoşlanmadılar. Bu görüşme sırasında Süheyl'in oğlu Ebû Cendel ayaklarında zincirle gelmiş, Müslümanların arasına girmişti. Babası Süheyl, geri verilmesini istedi. Hz. Peygamber babasının Ebû Cendel'i serbest bırakmasını istedi. Süheyl, bunu kabul etmedi. O sırada yanında olan arkadaşı Mikrez b. Hafs buna müsaade edeceklerini söyledi. Ebû Cendel müslüman olarak gelmiş olduğu halde müşriklere iade edilmek istemediğini söyledi. Hz. Ömer bu duruma dayanamayıp Hz. Peygamber'e buna neden izin verdiklerini sordu. Hz. Peygamber Allah'ın Resulu olduğunu ve ona asi olmadığını söyledi. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in Beytullah'a varacaklarını, Kâbe'yi

⁴³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4431; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/102-3; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/190-91.

⁴³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/263; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/165.

⁴³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316-18.

tavaf edeceklerine dair vaatle bulunduğunu hatırlattı. Hz. Peygamber umrenin bu sene olacağını demediğini, fakat bunun gerçekleşeceğini bildirdi. Hz. Ömer aynı soruları Hz. Ebû Bekir'e de sordu. Hz. Ebû Bekir onu yatıştırdı. Elmalılı, bu olayı Hz. Ömer'in kendisinin naklettiğini, yaptığı bu kusurdan dolayı pek çok amelde bulunduğunu ve bunların da hadis ve siyer kitaplarında anlatıldığını bildirir.⁴³⁷

Elmalılı bu rivayeti Taberî'den naklettiğini eserinde belirtmiş ve büyük ölçüde aynı şekilde aktarmıştır. Ancak Taberî'nin Ebû Cendel'in sözlerinin ardından İbn İshak rivayetiyle naklettiği bir bölümü Elmalılı eserine dahil etmemiştir. Söz konusu rivayette Hz. Peygamber'in Ebû Cendel'e sabretmesini, Allah'tan ümidini kesmemesini, Müslümanların mağlup olmayacağını, Allah'ın yakında ona da bir kurtuluş yolu lütfedeceğini ifade ettiği yer almaktadır.⁴³⁸

Elmalılı'nın tefsirinde yer verdiği bu rivayet, siyer kaynaklarından Zührî, Vâkîdî ve İbn Hişâm'ın eserlerinde de benzer şekilde bulunmaktadır.⁴³⁹ Müfessirlerin ve siyer âlimlerinin aktarımları arasında içerik bakımından belirgin bir farklılık bulunmamaktadır. Bu durum söz konusu rivayetin hem tefsir hem de siyer kaynaklarında ortak kabul gören bir rivayet olduğunu göstermektedir.

Rivayetin devamında ise Elmalılı, Muhammed sûresinin 35. âyetine atıfta bulunarak Müslümanların ve Hz. Ömer'in tutumunu “zâhire nazaran bir vazife” olarak değerlendirmiş ve Rıdvan Biati'nin da aynı heyecanla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ona göre Allah, bu sulhu yaptırmakla birçok kişinin kurtuluşunu sağlamış ve bunu “feth-i mübinin başlangıcı” kılmıştır. Elmalılı, bu noktada müşriklerin cahiliye hamiyetiyle İslam'a karşı gösterdikleri inadı, insanların kendi fiilleriyle gerçekleştirdikleri olumsuz bir tutum olarak nitelendirmiş, buna mukabil Allah'ın hem Hz. Peygamber'in hem de mü'minlerin kalplerine indirdiği sekineti, heyecanı dindiren ilahi bir lütuf olarak yorumlamıştır.⁴⁴⁰

Elmalılı, Hudeybiye Antlaşması'nın sona eriş sürecine de değinmiştir. “Müşriklerin Allah'ın yanında, peygamberinin yanında geçerli ahdi nasıl olabilir? Ancak Mescid-i Harâm yanında kendileriyle antlaşma yaptıklarınız müstesnadır. Onlar size verdikleri

⁴³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4432; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/103-4; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/191-92.

⁴³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/473.

⁴³⁹ Zührî, *el-Megâzi*, 55-56; Vâkîdî, *el-Megâzi*, 2/260-62; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/316-17.

⁴⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4433.

söze sadık kaldıkları sürece siz de onlara verdiğiniz sözde durun...”⁴⁴¹ âyetinin tefsirinde Mescid-i Haram yakınında antlaşma yapılanlar ile hangi grupların kastedildiği hususunu ele almıştır. Bu grupların Kureyş veya Huzâa kabilesi olduğu yönündeki görüşü aktarmış, ancak bu iki kabilenin Tevbe sûresinin nüzûlünden bir sene önce Mekke Fethi ile İslâm’a girmeleri sebebiyle bu ihtimali geçersiz saymıştır. İkinci olarak, Benî Kinâne ve Benî Damre denildiğini aktarır ancak Benî Kinâne’nin bir kısmının kastedildiğini belirtir. Elmalılı’ya göre, bu konudaki en açık rivayet Taberî ve başkalarının beyanına göre İbn İshak’ın rivayetidir. Bu rivayete göre kastedilen grup, Hudeybiye’de Hz. Peygamber ile Kureyş arasında yapılan antlaşmada, belli bir süreye kadar Kureyş’in tarafında katılan Benî Bekir⁴⁴² kabileleridir. Kureyş müşrikleriyle beraber Benî Bekir’den yalnızca Benî Dîl bu antlaşmayı bozmuştur. Benî Bekir’den antlaşmayı bozmayanlar ile, âyette müddetin sonuna kadar ahdin devam ettirilmesi emredilmiştir.⁴⁴³

Elmalılı, rivayetin kaynağını açıkça zikretmiş, Taberî’den naklettiğini belirtmiştir. “Taberî ve sairenin beyanına göre” ifadesiyle yalnızca İbn İshak’ın ismini zikretmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁴ Çünkü Taberî bu görüşün Süddî, Muhammed b. Abbâd ve İbn İshak’a göre olduğunu bildirmiştir. Taberî’ye göre de uygun olan görüş budur.⁴⁴⁵

Diğer görüşlere de yer veren Taberî, Abdullah b. Abbâs, İbn Zeyd ve Katâde’ye göre Kureyşliler; Mücahid’e göre Huzâa kabilesi olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶ Benî Kinâne ile Benî Damre ise Zemahşerî’nin eserinde zikredilmiştir.⁴⁴⁷

Elmalılı’ya göre antlaşma ile Hudeybiye Antlaşması kastedilmiş, Mekke civarında gerçekleştiği için “Mescid-i Haram yanında” ifadesiyle zikredilmiş ve bununla antlaşmanın önemiyle onun ihlâlinin ağır bir cürüm olduğu vurgulanmıştır. Buna rağmen müşrikler antlaşmayı ihlâl etmiş, Benî Bekir’den Benî Dîl, Hz. Peygamber’in ahbine dahil olan Huzâa kabilesine saldırmış, Kureyş müşrikleri de silah vererek bu saldırıyı desteklemiştir. Böylece antlaşmanın fiilen sona ermesiyle, saldırıya karşı başlatılan hareket, Mekke’nin Fethi’yle neticelenmiştir. Fetihle birlikte Huzâa kabilesi ile az bir

⁴⁴¹ et-Tevbe 9/7.

⁴⁴² Elmalılı, Taberî’den rivayetle Benî Bekir’in Benî Kinâne’nin bir kolu olduğunu belirtir. Benî Kinâne veya Benî Bekir’in, Hudeybiye Antlaşması’nı ihlâl ettiği söylendiğinde, içlerinden Benî Dîl’i anlamak gerektiğini; Benî Kinâne veya Benî Bekir’in ahitlerini bozmadıkları söylendiğinde ise, bundan Benî Dîl’den başkalarını anlamak gerektiğini ifade eder. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2464.

⁴⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2462-63.

⁴⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2462.

⁴⁴⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/260.

⁴⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 4/260-61.

⁴⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/27.

kısmı dışında Kureyş, İslâm'ı kabul etmiştir. Hudeybiye Antlaşması da süresi dolmadan sona ermiştir. Bununla birlikte Elmalılı, antlaşmayı bozmayan kabilelerle şartlara riayet ettikleri sürece, sürenin sonuna kadar söze sadık kalmanın Müslümanlar için bir vecibe olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁸

4.5. Hudeybiye Antlaşmasının İslam'ın Yayılışındaki Rolü

Elmalılı “Doğrusu biz sana apaçık bir fetih ihsan ettik.”⁴⁴⁹ âyetinin tefsirinde, bazı müfessirlerin bu fethi Mekke'nin fethi olarak yorumladıklarını, ancak İbn Abbâs, Şa'bî, Enes ve Zührî'den rivayetle cumhurun görüşüne göre bunun Hudeybiye Antlaşması'na işaret ettiğini belirtir. İbn Atiyye de bu görüşe sahih demiştir. Elmalılı, bu görüşü desteklemek üzere iki temel gerekçe sunmuştur.⁴⁵⁰ Birincisi, Müslümanların Hudeybiye'ye ulaşip orada bir ordu kurmalarının dahi başlı başına bir zafer niteliği taşımasıdır.⁴⁵¹ Hz. Peygamber savaş maksadıyla değil, umre niyetiyle yola çıkmış ve beraberinde kurbanlıklar getirmişti. Buna karşılık müşrikler, savaş düzeni içinde hazırlık yapmıştı. Her ne kadar şiddetli bir çatışma yaşanmamış olsa da iki taraftan da ok ve mancınık atılmış, nihayetinde Müslümanlar üstün gelmiş ve müşrikler barış yapma isteğinde bulunmuşlardı. İkinci gerekçe olarak Elmalılı, Hudeybiye Antlaşması'nın İslam'ın bir devlet olarak varlığının müşrikler nezdinde resmen tanınması anlamına geldiğini vurgular. Bu durum, sonraki dönemde başlayacak olan bir dizi fetih hareketinin başlangıcı olmuştur. Nitekim önce Hayber, ardından Mekke fethedilmiş ve İslam'ın diğer dinlere galip geleceği vaadi gerçekleşmeye başlamıştır. Elmalılı, bu çerçevede Zührî'nin “Hudeybiye'den daha büyük bir fetih olmamıştır” görüşüne⁴⁵² de yer verir. Zührî'ye göre bu antlaşmayla birlikte müşrikler Müslümanlarla bir araya gelmeye başlamış ve üç yıl içerisinde çok sayıda kişi İslam'a girmiştir.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2463.

⁴⁴⁹ el-Fetih 48/1.

⁴⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4405.

⁴⁵¹ Bu bilgi farklı bir yerde geçmektedir, birinci görüşü desteklediği için burada zikredilmiştir. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4427.

⁴⁵² İbn Hişâm da Zührî'den rivayetle kendisinden önce Hudeybiye'den daha büyük bir fetih olmadığını, Hudeybiye'den sonra çok sayıda kişinin islama girdiğini aktarır. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/322.

⁴⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4405.

Elmalılı ayrıca, Hudeybiye'ye bin beş yüz kişi⁴⁵⁴ ile gelen Müslümanların iki sene sonra on bin kişi ile Mekke'nin fethine gittiklerini aktarmıştır.⁴⁵⁵

Zemahşerî, fethin Mekke Fethi olduğunu belirtmekle beraber, Hudeybiye olabileceği konusundaki görüşe de yer vermiştir.⁴⁵⁶ Elmalılı ise fethin Hudeybiye fethi olduğunu savunur ve Zemahşerî'nin tefsirinde yer almayan Zührî'nin rivayetine yer vererek bu görüşünü destekler. Bununla birlikte Elmalılı, tefsirinde fethin açmak, kapalılığı gidermek olduğunu belirtir ve Keşşaf'ın açıkladığı üzere⁴⁵⁷ bir yeri fethetmenin harpli veya harpsiz, zorla veya sulh üzere kazanmak olduğunu, ele geçirmeden önce kapalı, ele geçirdikten sonra ise açık olduğunu aktarır.⁴⁵⁸ Elmalılı'nın tefsirinde açıkça Keşşâf ismini zikretmesi, bu tefsirden faydalandığını göstermektedir.

Ebû Hayyân ise tefsirinde fethin Hudeybiye fethi olduğu konusunda cumhurun görüşünü Enes, Şa'bî ve Zührî'den rivayetle aktarır ve İbn Atiyye'nin buna sahih dediğini belirtir. Ayrıca Ebû Hayyân, Zührî'nin Hudeybiye'den daha büyük fetih olmadığına dair sözlerine de yer verir.⁴⁵⁹ Elmalılı'nın da bu bilgileri aynı şekilde zikretmesi bu kısımda kaynak olarak Ebû Hayyân'ın tefsirinden faydalandığını düşündürmektedir.

⁴⁵⁴ Elmalılı, başka bir yerde en sahih rivayete göre bu sayının bin dört yüz olduğunu belirtmiştir. Bin beş yüz ve daha fazlası da rivayetler arasındadır. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4424.

⁴⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4405.

⁴⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/235.

⁴⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/235.

⁴⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/4436.

⁴⁵⁹ Ebû Hayyân, *Bahrü'l Muhît*, 19/276.

5. BÖLÜM: MEKKE’NİN FETHİ

Elmalılı, Nasr sûresinin 1. âyetinde zikredilen fetihten maksadın Mekke’nin Fethi olduğunu belirtmiş, sûrenin 2. âyetinin tefsirinde ise bu fetihten sonra İslâm’a giren gruplara dair bilgiler aktarmıştır. Mümteherine sûresinin 1. âyetinin tefsirinde Mekke fethine hazırlık sürecinde Hatıb b. Ebî Beltea’nın gönderdiği mektup hadisesine, Mekke Fethi’nde eman verilmeyenlere yer vermiş, sûrenin 12. âyetinin tefsirinde ise kadınların biatına dair bilgileri nakletmiştir.

5.1. Müslüman Ordunun Durumu

Elmalılı “Allah’ın yardımı ve fetih geldiğinde”⁴⁶⁰ âyetinin tefsirinde, âyetteki yardımın Kureyş ve tüm Araplara karşı kazanılan üstünlük, fethin ise doğrudan Mekke’nin Fethi olduğunu belirtir. Elmalılı’nın verdiği bilgilere göre Mekke Fethi hicretin sekizinci yılı Ramazan ayında gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber’in komutasındaki on bin kişilik orduya, sonradan iki bin kişinin daha katıldığını ve Hz. Peygamber’in Mekke’de on beş gün kaldığını aktarmaktadır.⁴⁶¹ İbn Hişâm ise Mekke Fethi için Ramazan ayının onunda yola çıkıldığını nakletmiştir.⁴⁶² Yine İbn Hişâm, İbn İshak’tan naklen Mekke Fethi’nde bulunanların sayısının on bin olduğunu aktarmıştır. Süleymden yedi yüz veya bin kişi, Gıfaroğullarından dört yüz, Eslem’den dört yüz ve Müzeyne’den bin üç yüz kişi katılmıştır. Diğerlerinin ise Kureyş, Ensar, Temîm, Kays ve Esed gibi gruplardan olduğunu nakletmiştir.⁴⁶³

Elmalılı ayrıca, Hz. Peygamber’in Mekke’ye ilk girdiğinde Kâbe’nin kapısında durarak Allah’tan başka ilah olmadığını, kuluna yardım ettiğini, müşrik toplulukları mağlup ettiğini söylediğini ve ardından Mekkelilere onlara ne yapacağını sorduğunu belirtir. Mekkelilerin de hayır yapacağını, onun kerim bir kardeş ve kardeşin oğlu olduğunu söylemeleri üzerine Hz. Peygamber’in onları serbest bıraktığını ve bu nedenle kendilerine “tulakâ” (özgür bırakılanlar) dendiğini kaydeder.⁴⁶⁴

Elmalılı’nın bu aktarımı, Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinde yer alan bilgilerle büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir. Zemahşerî de ordunun on bin kişiden oluştuğunu, Hz.

⁴⁶⁰ en-Nasr 110/1.

⁴⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6237.

⁴⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/399.

⁴⁶³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/421.

⁴⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6237.

Peygamber'in Mekke'de on beş gün kaldığını, Hz. Peygamber'in Kâbe'nin kapısında söylediği sözleri, Mekkelilerin cevabını ve Hz. Peygamber'in onları affetmesini nakletmektedir.⁴⁶⁵ Bununla birlikte Elmalılı'nın aktarımıyla Zemahşerî'nin rivayeti arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Nitekim Elmalılı, Mekke Fethi'nin hicretin sekizinci yılı Ramazan ayında gerçekleştiğini belirtirken, Zemahşerî bu tarihi ayrıntılandırarak Ramazan'ın onu olarak kaydetmektedir.⁴⁶⁶

Elmalılı, fetihten maksadın Mekke'nin Fethi olduğunu söylemekle beraber; kalplerin Allah'ın dinine, İslam'ın bütün insanlığa açılışı olduğunu, bu anlamıyla fetihlerin fethi olarak nitelendirilebileceğini ifade eder. Maddi ve manevi bütün İslâm fetihleri, Kâbe'nin kapısının açılmasıyla başlamış, oradan tüm Arabistan'a ve ardından bütün dünyaya yayılmıştır.⁴⁶⁷

Elmalılı “Ve insanların akın akın Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde”⁴⁶⁸ âyetinin tefsirinde üç farklı rivayete yer verir. Bunlardan ilki, Ebû Ömer b. Abdülber'e nispet edilen ve Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Araplar arasında kâfir kalmadığını bildiren rivayettir. Bu rivayete göre Mekke'nin Fethi'ni takiben Huneyn ve Taif Seferleri'nden sonra hepsi topluca İslam'a girmiştir. İkinci olarak Elmalılı, İbn Atiyye'den naklen “kâfir kalmadı” ifadesinin puta tapan Arapların kalmadığı anlamında olduğunu belirtir. Zira Benî Tağlib gibi bazı Hristiyan kabileler Hz. Peygamber hayattayken henüz müslüman olmamış, ancak cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Üçüncü olarak Elmalılı, İkrime ve Mukâtil'den naklen, ayetteki “insanlar” ifadesiyle Yemenlilerin kastedildiğini aktarmaktadır. Rivayete göre Yemen'den yedi yüz kişilik bir heyet gelerek topluca İslam'ı kabul etmiştir. Bu rivayetlerin ardından Elmalılı, Mekke'nin Fethi'nden Hz. Peygamber'in vefatına kadar geçen iki yıllık süre içerisinde Arabistan'ın dört bir yanından heyetlerin gelerek İslama girdiğini ifade eder. Necranlılar ve Benî Tağlib gibi İslamı kabul etmemiş gruplar ise cizye vererek İslam zimmetini kabul etmiş ve böylece İslam toplumu içerisinde yer almışlardır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1445.

⁴⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1445.

⁴⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6238.

⁴⁶⁸ en-Nasr 101/2.

⁴⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9/6240; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 6/865; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 10/29-30.

Elmalılı, kaynağını belirtmeden tefsirinde aktardığı bu rivayeti Ebû Hayyân'ın tefsirinden nakletmiş olması mümkündür. Zira aynı rivayet *Bahrü'l-Muhît*'te yer almakta olup, Ebû Hayyân bu rivayette Ebû Ömer b. Abdülber, İbn Atiyye ve İkrime ile Mukâtil'in görüşlerine aynı şekilde yer vermektedir.⁴⁷⁰ Bu durum, Elmalılı'nın söz konusu bilgileri doğrudan Ebû Hayyân'ın tefsirinden aktardığını düşündürmektedir.

5.2. Fetih Öncesi Meydana Gelen Hadiseler

Elmalılı “Ey inananlar! Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin.”⁴⁷¹ âyetinin iniş sebebinin Mekke Fethi'ne hazırlık sürecinde Mekkelilere gönderilen Hâtıb b. Ebû Beltea'nın mektubu olduğunu zikretmiştir. Elmalılı'nın bu konuda tefsir ve hadis kitaplarından özetle verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber, Mekke Fethi için hazırlanırken bu hazırlık, halk arasında Hayber veya Huneyn şeklinde yayılmış, fakat Hz. Peygamber bazı sahâbîlere seferin Mekke'ye olacağını söylemişti. Hâtıb b. Ebû Beltea da bunlardandı. Abdülmuttaliboğullarından birinin⁴⁷² âzâdlısı olan Sâre adında bir kadın Mekke'den Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelmişti. Hz. Peygamber ona Müslüman olarak mı geldin diye sordu. Kadın hayır dedi. Muhacir olarak mı geldin diye sorunca, yine hayır dedi. Hz. Peygamber geliş sebebinin sordu. Kadın ihtiyaç sahibi olduğunu ve yardım istediğini belirtti. Hz. Peygamber'in teşvikiyle bu kadına Abdülmuttalipoğulları yardım ettiler. Giydirip, erzağını verdiler ve onu yola çıkmaya hazır hale getirdiler. Hâtıb b. Ebû Beltea da Sâre'ye on dinar vermiş, Mekkelilere hitaben yazdığı gizli bir mektubu da onunla göndermişti. Kadın yola çıktıktan sonra Cebrâil gelip durumu Hz. Peygamber'e bildirdi. Elmalılı, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin eserlerinde Hz. Ali'den şöyle rivayet edildiğini zikreder: Hz. Peygamber, Hz. Ali, Zübeyr ve Mikdad'ı çağırdı⁴⁷³ ve onlara hemen yola çıkmalarını, Ravza-i Hâh'a⁴⁷⁴ varınca orada hevdec içindeki kadından mektubu alıp getirmelerini söyledi. Kadını bulduklarında mektubu kendilerine teslim etmesini istediler. Kadın ilk başta inkar etti ancak ısrarlar

⁴⁷⁰ Ebû Hayyân, *Bahrü'l-Muhît*, 21/513.

⁴⁷¹ el-Mümtehine 60/1.

⁴⁷² *Keşşâf*'ta Ebû Amr b. Sayfî b. Hâşim'in azadlısı denilmiştir. İbnü'l-Esîr *el-Kamîl*'de Amr b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menâf'ın azadlısı Sare olduğu belirtilmiştir. *Kenzü'l Ummâl*'de İbn Asâkir'den rivayetle Ümmi Sâre diye zikredilmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4890.

⁴⁷³ Bazı rivayetlerde gönderilen sahabilerin Ömer, Ali, Talha, Zübeyr, Ammar, Mikdad ve Ebu Mersed olduğu aktarılmıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4891.

⁴⁷⁴ Ravza-i Hâh, Mekke ile Medine arasında on iki mil uzaklıkta bir yerdir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4891.

üzerine mektubu saç bağı arasından çıkararak teslim etti.⁴⁷⁵ Mektubu alıp Hz. Peygamber'e getirdiler. Mektupta, Hâtıb b. Ebû Beltea'dan Mekkeli müşriklere yazıyordu ve onlara Hz. Peygamber'in işlerinden haber veriyordu. Hz. Peygamber bunu Hâtıb'a sorduğunda kendisi Kureyşlilerden olmadığı için⁴⁷⁶ yakınlarını korumaya vesile olması niyetiyle onlara bir iyilik yaptığını söyledi. Bunun küfür veya irtidat maksadıyla olmadığını belirtince Hz. Peygamber doğru söylediğini onayladı. Hz. Ömer boynunu vurmak için müsaade istediğinde Hz. Peygamber onun Bedir'de bulunduğunu buyurdu.⁴⁷⁷ Elmalılı tefsirinde yer verdiği bu rivayetin birçok hadis ve tefsir kaynaklarında bulunduğunu ifade etmiştir. Hadis kaynakları arasında Buhârî, Müslim ve Tirmizî'yi, müfessirler arasında ise Taberî, Ebû Hayyân ve Âlûsî'yi, tarihçiler arasında da İbnü'l-Esîr ve İbn Asâkir'i zikretmiştir.⁴⁷⁸ Elmalılı'nın genellikle kaynak bilgisi vermediği pek çok rivayetin aksine, bu rivayeti açıklarken çeşitli tefsir, hadis ve tarih kaynaklarına atıfta bulunması dikkat çekicidir.

Bu kısımda zikrettiği kaynak isimlerinin bir kısmını rivayeti açıklarken aktarmış, diğer kısmını ise mektup hadisesinin bütün sûrenin ya da ilk dokuz âyetin nüzûl sebebi olabileceği konusundaki görüşleri aktarırken zikretmiştir. Taberî'ye göre mektup rivayeti ilk dokuz âyetin nüzûl sebebidir. Tirmizî ve Ebû Hayyân'a göre bütün sûrenin nüzûl sebebidir. Müfessirlerin çoğunluğuna göre, Mümtehine sûresinin 1. âyeti, Hâtıb b. Ebû Beltea hakkında nâzil olmuştur. Buradan hareketle Elmalılı bu rivayetin, hem bu âyetin hem de bütün sûrenin nüzûl sebebi olabileceğini belirtmiştir.⁴⁷⁹

Elmalılı'nın Hâtıb b. Ebû Beltea'nın Mekkeli müşriklere gönderdiği mektup ile ilgili bilgiler İbn Hişâm'ın eserinde İbn İshak'tan naklen rivayet edilmiştir. Elmalılı'nın verdiği bilgilerden farklı olarak İbn Hişâm'ın verdiği bilgiler şu şekildedir; Muhammed b. Ca'fer mektubu götüren kadının Müzeyyene'den olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁰ Yola çıkan sahabiler Hz. Ali ve Hz. Zübeyr'dir. Kadını buldukları yer ismi olarak Huleyka zikredilmiştir. Bu

⁴⁷⁵ Bazı rivayetlerde kendisini Hz. Peygamber'e götürmemeleri şartıyla mektubu verdiği söylenmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4891.

⁴⁷⁶ Aslen Kureyş'ten olmayıp, Abdullah b. Hamîd b. Zübeyr b. Esed b. Abduluzza'nın azadlısıydı. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4892.

⁴⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4890-92; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/550-51; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/593-94.

⁴⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4891-94.

⁴⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4893.

⁴⁸⁰ Elmalılı'nın aktardığı gibi Abdulmuttaliboğullarından birinin azadlısı Sare olduğu bilgisi de İbn Hişâm tarafından nakledilmiştir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/398.

bilgiler dışında İbn Hişâm'ın verdiği bilgiler Elmalılı'nın eserinde de aynı şekilde yer almaktadır.⁴⁸¹

Farklı kaynaklarda rivayetin aktarılma biçimlerinin ardından, müellifin konuya dair yorumlarına bakıldığında; Mümtetine sûresinin savaş ve barış durumlarında kâfirlere karşı dikkat edilmesi gereken bazı kuralları içerdiğini belirtmekle birlikte, bu rivayetin, özellikle mü'minlerin vazifelerine dair önemli nasihatler sunduğunu ifade etmiştir. Ona göre dost edinilmemesi gerekenler Mekke müşrikleri olmakla birlikte, mana umumîdir. Gizlenmesi gereken bir savaş sırrının düşman tarafına ulaştırılması ve Hz. Peygamber'in yardımına rağmen kadının casusluk yapması örneklerini, bu konudaki en büyük tehlikeler olarak değerlendirmiştir. Elmalılı'ya göre, sevgide aşırılığa gidilerek müşriklerin hepsine haber göndermek, hepsini dost edinmek anlamına gelmekte ve bu da kişiyi Allah'ın rızasına uygun bir cihad yapmaktan uzaklaştırmaktadır.⁴⁸²

5.3. Mekke Fethi'nde Eman Verilmeyenler

Elmalılı, bazı rivayetlerde Mekke Fethi'nde üç erkek ve iki kadın öldürüldüğü ve öldürülen kadınlardan birisinin Hâtıb b. Ebû Beltea'nın mektubunu götüren kadın olduğu yönünde görüşler bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte kaynağını açıkça belirterek Ebu's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'sinden ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinden Mekke Fethi'nde öldürülenler hakkında bilgi vermiştir.⁴⁸³

Ebu's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame* adlı eserinden aktardığına göre; Mekke Fethi'nde Hz. Peygamber, dört erkek ve iki kadına eman vermemiş, Kâbe'nin örtüsüne sarılı bulunsalar dahi öldürülmelerini emretmiştir. Bu kişiler arasında bulunan İkrime b. Ebû Cehil ve Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh tevbe edip kurtulmuşlardır.⁴⁸⁴

İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinden aktardığına göre; sekiz erkek ve dört kadının öldürülmeleri emredilmiştir. Erkekler; İkrime b. Ebû Cehil, Safvan b. Ümeyye, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Abdullah b. Hatal, Huveyris b. Nakîd b. Vehb b. Abd b. Kusay, Makîs b. Sabâbe, Abdullah b. Ziba'râ, Hübeyre b. Ebû Vehb-i Mahzûmî, Hz. Hamza'nın kâtili Vahşi'dir. Hübeyre Necran'a kaçarak orada müşrik olarak yaşamıştır. Abdullah b. Hatal, Makîs b. Sabâbe ve Huveyris b. Nakîd ise öldürüldüler. Diğerleri de bir müddet

⁴⁸¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/398-99.

⁴⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4886-97.

⁴⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4894.

⁴⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4894.

gizlenip sonrasında İslâm'a girmişlerdir. Öldürülmeleri emredilen dört kadın ise Ebû Süfyân'ın eşi Hind b. Utbe, Sâre, öldürülen Abdullah b. Hatal'ın iki şarkıcı câriyesidir. Bunlardan Hind, kendini bildirmeden biat etmek suretiyle, câriyelerden biri de kaçtıktan sonra gelip müslüman olmak suretiyle kurtulmuş, Sâre ile diğer câriye ise öldürülmüştür.⁴⁸⁵ Elmalılı'nın İbnü'l-Esîr'den naklettiği bu bölüm, *el-Kâmil*'de her bir kişinin müslüman oluşu veya öldürülüş süreci ayrıntılı biçimde anlatılmıştır.⁴⁸⁶ Elmalılı, bu bilgileri özetleyerek eserinin dipnotunda aktarmıştır.⁴⁸⁷

Müellif, konuyla ilgili rivayetleri naklederken aynı zamanda Hz. Peygamber'in yüce ahlâkına vurgu yapmış ve ona olan sevgisini de dile getirmiştir. Yirmi yıl boyunca Hz. Peygamber'e her türlü düşmanlığı yapan Mekkelilerden, fetih günü yalnızca dört beş kişinin öldürüldüğünü belirtmiş, bu büyük hoşgörü ve merhameti yalnızca Hz. Peygamber'de görülebilecek bir özellik olarak değerlendirmiştir.⁴⁸⁸

5.4. Kadınların Biatı

Elmalılı, Mümtehhine sûresi 12. âyetin Mekke'nin fethedildiği gün nâzil olduğunu, Hz. Peygamber'in Safâ tepesinde erkeklerden biat alırken, Hz. Peygamber adına Hz. Ömer'in de aşağı kısımlarda kadınlardan biat aldığını belirtir.⁴⁸⁹ Bu bilgileri İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) Mukâtil'den yaptığı bir rivayetle aktarmaktadır.⁴⁹⁰ "İbn Ebû Hâtim'in Mukâtil'den rivayetle" ifadesinin Âlûsî'nin tefsirinde de yer alması ve içeriğinde aynı bilginin bulunması Elmalılı'nın bu rivayeti Âlûsî'den naklettiğini düşündürmektedir.⁴⁹¹ Elmalılı ayrıca Ahmed b. Hanbel, Nesaî, İbn Mâce (ö. 273/887) ve Tirmizî'nin sahih diyerek naklettiği Ümeyye binti Rukayye'nin sözlerine yer vermiştir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber kadınlardan Mümtehhine sûresi on ikinci âyetinde bahsedildiği üzere biat almıştır. Kadınlar musafaha yapmak istediklerinde ise Hz. Peygamber kadınlarla musafaha yapmadığını, yüz kadına söylediği sözün bir kadına söylediği söz gibi olduğunu buyurmuştur.⁴⁹² Âlûsî'nin tefsirinde de bu bilgilerin Ahmed b. Hanbel, Nesaî, İbn Mâce

⁴⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4894; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/554.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 2/230-34.

⁴⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4894.

⁴⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4894.

⁴⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4915.

⁴⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4915.

⁴⁹¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 27/93.

⁴⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4916.

ve Tirmizî’de sahih diyerek yer aldığı belirtilmiş Ümeyye binti Rukayye’nin sözlerine aynı şekilde yer verilmiştir.⁴⁹³ Bu durum yine Elmalılı’nın bu rivayeti aktarırken kaynak olarak Âlûsî’nin tefsirinden faydalandığını göstermektedir.

Elmalılı, bazı rivayetlerde, Hz. Peygamber’in kadınlarla biat esnasında eline bir örtü koyduğu, başka bir rivayette ise su dolu bardağın içine elini daldırdığı ardından kadınların da aynı suya ellerini daldırdıkları bilgilerine yer vermektedir. Elmalılı, meşhur ve güvenilir görüşün Hz. Peygamber’in kadınlarla musafaha etmediği yönünde olduğunu belirtir. Hz. Peygamber’in kadınlardan biat alması Medine’de, Mekke’nin Fethi’nde olduğu üzere birkaç kez gerçekleşmiştir. Elmalılı, Mekke’de gerçekleşen biate örnek olarak, Yezîd b. Seken’in kızı Esmâ’dan aktarılan rivayetle Utbe’nin kızı Hind’in biatını zikretmiştir. Ayrıca Mekke’nin Fethi’nde Hz. Peygamber’e ilk biat eden kadınlar arasında Ümmü Sa’d b. Muaz ve Kebşe binti Rafi‘ ve yanlarında bulunan kadınlar yer almaktadır.⁴⁹⁴

Bu bağlamda yine dikkat çekici bir husus Elmalılı’nın aktardığı bu rivayetlerin Âlûsî’nin *Rûhu’l-Meânî* adlı tefsirinde yer almasıdır.⁴⁹⁵ Elmalılı bu bilgilere “bazı rivayetlere göre” ifadesiyle atıfta bulunurken, Âlûsî ise aynı rivayetleri ravi isimlerini zikrederek nakletmektedir. Nitekim her iki müfessir de Yezîd b. Seken’in kızı Esmâ’dan aktarılan rivayetle Hind’in biatını aktarmaktadır. Ayrıca Mekke’nin fethinde Hz. Peygamber’e ilk biat eden kadınlar olarak zikredilen Ümmü Sa’d b. Muâz ile Kebşe binti Rafi’nin isimleri de her iki tefsirde aynıdır. Bu benzerlikler, Elmalılı’nın ilgili rivayetleri Âlûsî’den naklettiğini düşündürmektedir.

⁴⁹³ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 27/93.

⁴⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4915.

⁴⁹⁵ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 27/94-95.

6. BÖLÜM: HUNEYN GAZVESİ

Elmalılı, Tevbe sûresinin 25, 26, 27 âyetlerinin tefsirinde Huneyn Savaşı'nı baştan sona detaylı biçimde aktarmış, bu savaşın neticesinde birçok kişilere tevbenin nasip olduğunu, pek çok mağfîret ve rahmet tecellisinin gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ardından Tevbe sûresinin 23. âyetinde bahsedilen, imanın yerine küfrü tercih eden yakınlarla karşı takınılması gereken tutumun da Huneyn Savaşı'nda olduğu gibi pek çok kişiye tevbenin nasip olmasına ve hayırlı sonuçların ortaya çıkmasına vesile olabileceğini belirterek, âyetler arası bir irtibat kurmuş ve Huneyn'i bu tutumun sonuçlarını açıklayan bir örnek kılmıştır.⁴⁹⁶

6.1. Savaşa Katılanların Sayısı

Elmalılı "Allah birçok yerde, Huneyn Savaşı'nda gerçekten size yardım etmiştir."⁴⁹⁷ âyetinin tefsirinde Huneyn Savaşı'na dair bilgiler aktarmaktadır. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre Huneyn, Mekke ile Tâif arasındaki bölgede bulunan bir vadiye verilen isimdir. Müslümanlarla Hevâzin ve Sakîf kabileleri arasında meydana gelen bu savaş konusu bölgede gerçekleşmiştir. Hevâzin ve Sakîf'in asker sayısının dört bin civarında olduğu, hatta bu iki kabile mensuplarının kadın ve çocuklarını beraberlerinde savaşa getirdikleri rivayet edilmiştir. Benî Sa'd, Benî Cüşem ve Benî Bekr gibi diğer kabilelerin de Hevâzin ve Sakîf'e katılmasıyla müşrik ordusu daha da kalabalık hale gelmiştir. Bazı rivayetlerde ise bu ordunun toplam mevcudu yirmi bin kişiden fazla olarak kaydedilmiştir.⁴⁹⁸ Ayrıca Ka'b ve Kilab kabilelerinin bu savaşa katılmadığı belirtilmektedir.⁴⁹⁹

Elmalılı'nın Tevbe sûresinin 25. âyetinin tefsirinde Huneyn Savaşı'na dair aktardığı bu bilgiler Zemahşerî, Râzî ve Ebüssuûd'un tefsirlerindeki bilgilerle kısmen örtüşmektedir. Bu konuda Zemahşerî, Huneyn'in Mekke ile Taif arasında bulunan bir vadi olduğunu ve burada gerçekleşen savaşın dört bin kişilik Hevâzin ve Sakîf ordusuna karşı yapıldığını belirtmiştir.⁵⁰⁰ Benzer şekilde Râzî ve Ebüssuûd müşrik ordusunun mevcudunu dört bin

⁴⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2492-98.

⁴⁹⁷ et-Tevbe 9/25.

⁴⁹⁸ Elmalılı ayrıca, İbn Kayyim'in Zâdü'l Meâd'inde ve Ebû Hayyân tefsirinde otuz bin kişi olduklarının nakledildiğini aktarmıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2493.

⁴⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2492.

⁵⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51.

kişi olarak vermektedir.⁵⁰¹ Bununla beraber burada zikrettiğimiz tefsir kaynaklarında Elmalılı'nın eserinde belirttiği Hevâzin ve Sakîf'e katılan ve katılmayan kabile isimleri yer almamaktadır. Bu bilgiler siyer kaynaklarında yer almaktadır. Bu bağlamda İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen, Benî Sa'd ve Benî Cüşem'in savaşa katıldıklarını,⁵⁰² Ka'b ve Kilâb kabilelerinin ise katılmadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Hişâm, kadınların ve çocukların savaş alanına getirilmesini isteyen kişinin Malik b. Avf en-Nasrî olduğunu belirtmiştir.⁵⁰³ Elmalılı'nın bu kısımda aktardığı bilgilerin farklı kaynaklarda yer alması, onun birkaç kaynaktan yararlandığını düşündürmektedir.

Hz. Peygamber, İslam aleyhinde büyük bir ordunun toplandığını haber alınca savaş hazırlıklarına başlamıştır. Bu süreçte henüz müslüman olmayan Safvân b. Ümeyye'den⁵⁰⁴ silah yardımı istemiş, o da ödünç olarak üç yüz zırh vermiştir. Nevfel b. Hâris b. Abdulmuttalib⁵⁰⁵ de üç yüz mızrak ödünç vermiştir. Hz. Peygamber bu hazırlıklarından on iki bin kişilik, bazı rivayetlere göre ise daha kalabalık bir orduyla Huneyn tarafına hareket etmiştir. Elmalılı, bu orduya dair verdiği bilgide on bin kişinin Mekke Fethi'ne katılan sahâbîlerden, geri kalan kısmın ise yeni müslüman olmuş Mekkelilerden oluştuğunu belirtmektedir. Bu ordunun içinde Safvân b. Ümeyye'nin de dahil olduğu seksen müşriğin bulunduğu, savaş sonunda ise altı bin kişinin esir alındığı bilgisi yer almaktadır.⁵⁰⁶

Taberî, Zemahşerî ve Ebüssuûd müslüman ordusunun sayısını on iki bin olarak vermiştir.⁵⁰⁷ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm'ın verdiği bilgilere göre de iki bini Mekke halkından, on bini Mekke'yi fethettiği ashab olmak üzere savaşa katılan kişi sayısı on iki bindir.⁵⁰⁸ Hz. Peygamber'in ödünç aldığı zırh bilgileri ise burada zikrettiğimiz üç tefsirde bulunmamaktadır. Bu bilgiler siyer kaynaklarında yer almaktadır. Örneğin Vâkıdî ve İbn Hişâm, Safvân b. Ümeyye'nin yüz zırh ödünç verdiğini eserinde zikretmiştir.⁵⁰⁹

⁵⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/461; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537.

⁵⁰² İbn Hişâm Hevâzin ve Sakîf ile birlikte bütün Nasr ve Hilal'den bazı insanların da savaşa katıldığını aktarır. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/437.

⁵⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/437.

⁵⁰⁴ Huneyn zaferinin ardından Hz. Peygamber ile Tâif kuşatmasına katılmış, sefer dönüşü Ci'râne'de müslüman olmuştur. Müellefe-i kulûbtan sayılan bir sahabidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Kapar, "Safvân b. Ümeyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/486.

⁵⁰⁵ Hz. Peygamber'in amcasının oğludur. Silah ticareti yaptığından bu muharebede kullanılmak üzere üç bin dirhem bağışladığı verilen bilgiler arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Şenel, "Nevfel b. Hâris" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/51.

⁵⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2493.

⁵⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/536-7.

⁵⁰⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/440.

⁵⁰⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/125; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/440.

6.2. Savaşla İlgili Bilgiler

Elmalılı, Müslümanların Huneyn Savaşı öncesinde sayı bakımından daha önce benzeri görülmemiş bir çokluğa ulaştıklarını ve bu durumun bazı Müslümanlarda aşırı bir güven duygusuna yol açtığını belirtmiştir. Bu bağlamda Seleme b. Selâme el-Ensârî'nin Müslümanların azlık nedeniyle asla mağlub olmayacaklarını söylediğini aktarır. Hz. Peygamber bu sözden hoşlanmamıştır. Elmalılı, bu sözü Hz. Peygamber'in söylediğine ilişkin rivayetin zayıf olduğunu belirtir. Elmalılı, Müslümanların şimdiye kadar elde ettikleri zaferlerin hiçbirinin sayı çokluğuna dayanmadığını, Huneyn günü bu çokluğu söz konusu yapmalarının ihlas ve samimiyetlerine aykırı olduğunu, bunlar sebebiyle savaşın başlangıcında Allah'ın Müslümanları geçici bir mağlubiyetle yüz yüze bıraktığını, ardından onları muzaffer kıldığını, muzaffer kılanın yalnız kendisi olduğunu bildirmek üzere böyle yaptığını belirtmiştir.⁵¹⁰

Bu rivayetin içeriğinde yer alan bilgiler Taberî, Zemahşerî, Râzî ve Ebüssuûd'un tefsirlerinde farklı şekillerde nakledilmiştir. Ebüssuûd, Müslümanların azlık sebebiyle asla mağlub olmayacaklarına dair sözleri Seleme b. Selâme el-Ensârî'nin söylediğini naklederken,⁵¹¹ Taberî, Zemahşerî ve Râzî bu sözleri ordudan birinin söylediğini nakletmiştir.⁵¹² Zemahşerî ve Râzî bu sözlerin Hz. Peygamber veya Ebû Bekir tarafından söylendiğine dair rivayetlerin de bulunduğunu aktarır. Her iki müfessir de bu sözlerden Hz. Peygamber'in hoşlanmadığını belirtmiştir.⁵¹³ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm ise İbn İshak'tan naklen bu sözün bir rivayette Hz. Peygamber tarafından, başka bir rivayette ise Benî Bekir kabilesinden bir şahıs tarafından söylendiğini nakletmiştir.⁵¹⁴

Elmalılı, Huneyn Savaşı'nın başlarında müslüman orduda yaşanan panik ve bozguna ayrıntılı şekilde yer verir. Verdiği bilgilere göre Hâlid b. Velîd kumandasındaki öncü kuvvetler Benî Süleym kabilesinden ve Mekke'den yeni müslüman olmuş kişilerden oluşmaktaydı. Benî Süleym düşman üzerine hücumla geçtiğinde, yeni müslüman olan bazı kimseler de ganimetlere yöneldiler. Ancak vadide gizlenmiş olan Hevâzin kuvvetleri aniden ortaya çıkarak saldırıya geçince, öncü kuvvetler bozguna uğradı. Bu durum hızla

⁵¹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2493.

⁵¹¹ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537.

⁵¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/461.

⁵¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/461.

⁵¹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/444.

ordunun geneline yayıldı ve büyük bir dağınıklık yaşandı. Elmalılı, bu bozgun haberinin kısa sürede Mekke'ye kadar ulaştığını ifade eder.⁵¹⁵

Elmalılı'nın bu rivayette belirttiği üzere, Huneyn Savaşı'nın başlarında müslüman ordu bozguna uğramış, ancak daha sonrasında zafer elde etmiştir.⁵¹⁶ Bu rivayet Taberî, Zemahşerî ve Ebüssuûd'un tefsirlerinde de yer almaktadır. Örneğin Taberî ve Zemahşerî savaşın ilk safhasında Müslümanların mağlup olduklarını belirtmiştir.⁵¹⁷ Ebüssuûd ise Huneyn Savaşı'nın başlangıcında müşriklerin yenilgiye uğradığını belirtmiştir.⁵¹⁸ Bu farklılıklar, müfessirlerin bu konuda görüş birliği içerisinde olmadığını göstermektedir. Siyer âlimlerinden Vâkıdî ve İbn Hişâm (İbn İshak'tan naklen) müşriklerin başlangıçta galip geldiğini, müslüman ordunun sonrasında zafer elde ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁹ Dolayısıyla Elmalılı'nın tercih ettiği rivayet, hem müfessirler arasında yaygın olarak benimsenen, hem de siyer âlimleri arasında kabul gören görüşle uygunluk arz etmektedir. Elmalılı, yukarıda belirttiğimiz rivayetin devamında, Huneyn Savaşı'nın en kritik anlarında Hz. Peygamber'in güçlü duruşu ve ordunun yeniden toparlanma süreci hakkında bilgi vermektedir. Rivayete göre, on iki bin kişilik İslam ordusu oklar karşısında dağılırken, Hz. Peygamber korkusuzca Düldül adlı bineğini düşmanlarının üzerine sürüyor ve bu esnada "Ben Peygamberim, bunda yalan yok, ben Abdulmuttalib'in oğluyum." diyordu. Hz. Peygamber müşriklerin üzerine gittikçe kaçıyorlar, onlar hamle yapınca da durup bekliyordu. Rivayete göre bu durum on kereden fazla gerçekleşmişti. O sırada Hz. Peygamber'in yanında bulunanlar, amcası Abbâs, Ebû Süfyân b. Abdulmuttalib ve oğlu Ca'fer, Alî b. Ebî Tâlib, Rebi'a b. Hâris, Fadl b. Abbâs, Üsâme b. Zeyd, Eymen b. Ubeyd, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer idi.⁵²⁰

Bu rivayette geçen Hz. Peygamber'in sözleri tefsir kaynaklarından Taberî ve Ebüssuûd tarafından da nakledilmiştir. Fakat her iki müfessir de Hz. Peygamber'in "Ben Peygamberim, bunda yalan yok, ben Abdulmuttalib'in oğluyum." sözlerine Hz. Abbâs'ın orduya seslenmesinden önce yer vermiştir.⁵²¹ Elmalılı ise bu sözlere, ordunun bozguna

⁵¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2494.

⁵¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2494.

⁵¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51.

⁵¹⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537.

⁵¹⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 3/133; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/443.

⁵²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2494-95; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/336; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/332.

⁵²¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537.

uğradığı esnada Hz. Peygamber'in yalnız kaldığında ve Hz. Abbâs'ın sözleri sonrası ordu toparlandığında olmak üzere, iki kez söylendiği şeklinde yer verir.⁵²² Râzî de tefsirinde Hz. Peygamber'in sözlerini iki ayrı yerde söylendiği şekliyle aktarmıştır.⁵²³

Müfessirlerin Hz. Peygamber'in yanında kalan sahabilerin isimleri konusundaki aktarımları ise farklılık arz etmektedir. Örneğin Zemahşerî, Râzî ve Ebüssuûd Hz. Peygamber'in yanında yalnızca Hz. Abbâs ile Ebû Süfyân b. Abdulmuttalib'in kaldığını belirtmektedir.⁵²⁴ Buna karşılık Taberî; Ebû Bekir, Ömer, Ali, Abbâs, Ebû Süfyân, Fadl, Eymen, Üsame b. Zeyd dahil toplamda yüz kadar sahabinin Hz. Peygamber'in etrafında toplandığını ifade etmektedir.⁵²⁵

Elmalılı'nın Huneyn Savaşı sırasında Hz. Peygamber'in yanında kaldığını belirttiği tüm isimler birebir Ebû Hayyân'ın tefsirinde de yer almaktadır.⁵²⁶ Her iki tefsirde de Eymen b. Ubeyd'in Eymen b. Ümmi Eymen olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir. Elmalılı'nın söz konusu rivayeti Ebû Hayyân'dan aktarmış olması kuvvetle muhtemeldir. Siyer âlimlerinden İbn Hişâm da Elmalılı'nın zikrettiği sahabilerin tamamını nakletmekte ve ayrıca Eymen b. Ubeyd'in bu savaşta şehit olduğunu belirtmektedir.⁵²⁷ Netice olarak Elmalılı'nın bu konuda tercih ettiği rivayet hem tefsir kaynaklarında hem de siyer literatüründe karşılık bulmaktadır.

6.3. Meleklerin Yardımı ve Müslümanların Zaferi

Elmalılı "Allah, peygamberinin ve müminlerin üzerine kendi katından bir güven duygusu indirdi, bir de göremediğiniz askerler gönderdi."⁵²⁸ Âyetinde zikredilen askerlerin melekler olduğunu belirtmiştir. Meleklerin sayısı hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunduğunu belirten Elmalılı, beş bin, sekiz bin ve on altı bin olmak üzere üç rivayet zikretmiştir. Tercih edilen görüşe göre meleklerin gönderiliş amacı ise, mü'minlerin kalbine sekinet vermek ve müşriklerin kalbine korku salmak olarak açıklanmıştır. Elmalılı'nın aktardığına göre savaşın en kritik anında Hz. Peygamber Hz. Abbâs'a Müslümanlara seslenmesini söylemiş, bunun üzerine Hz. Abbâs "Ey Akabe'de biat eden

⁵²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2494-95.

⁵²³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/461.

⁵²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/461; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537.

⁵²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273.

⁵²⁶ Ebû Hayyân, *Bahrü'l Muhît*, 11/232.

⁵²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/443.

⁵²⁸ et-Tevbe 9/26.

Ensar! Ey biatürrihvanda söz veren ashab! Ey ashab-ı şecere. Ey ashab-ı Sûre-i Bakara!” diyerek ashabı çağırmıştır. Bu çağrı üzerine ordunun dört bir yanından “Lebbeyk, lebbeyk” sesleri yükselmiş, bu esnada Hz. Peygamber “Ben Peygamberim, bunda yalan yok, ben Abdulmuttalib’in oğluyum.” sözlerini söyleyerek Allah’tan yardım dilemiş ve semadan melekler inip yardım etmişlerdir. Böylece kısa süre içerisinde dağılmış olan birlikler yeniden toparlanarak savaş düzeni almışlar, Hz. Peygamber bu durum karşısında “Fırın kızıştı.” buyurmuş, ardından yerden bir avuç toprak alıp, müşriklerin tarafına savurmuş, onların bozguna uğraması için dua etmiş neticede müşrikler hezimete uğramışlardır.⁵²⁹

Elmalılı, meleklerin sayısı hakkında üç farklı rivayet aktarmış, ancak bu rivayetlerden herhangi birini tercih etmemiştir. Bunun yerine konuyu Enfâl sûresine yönlendirmiştir. Hemen ardından Huneyn Savaşı’nda meleklerin mü’minlerin kalbine sekinet, müşriklerin kalbine ise korku vermek üzere gönderildiklerini belirtmiştir.⁵³⁰ Elmalılı açıkça belirtmese de, meleklerin işlevine ilişkin bu aktarımı, onların Huneyn’de fiilen savaşa katılmadıklarını destekler mahiyettedir. Nitekim Enfâl sûresinin tefsirinde İbn Abbâs’tan naklen yalnızca Bedir’de meleklerin bizzat savaştıkları, diğer savaşlarda ise yalnızca yardım ettikleri yönündeki rivayeti aktarır.⁵³¹ Elmalılı’nın bu rivayeti zikretmesi Huneyn Savaşı’nda meleklerin indirilmesini daha çok manevi destek ve moral bağlamında değerlendirdiğini ve onların fiilen savaşa katılmadıkları görüşüne yakın durduğunu göstermektedir.

Taberî, Zemahşerî ve Ebüssuûd’un tefsirlerinde Huneyn Savaşı’nda meleklerin sayısı ve savaşa katılımı hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ebüssuûd, meleklerin sayısı konusunda beş bin, sekiz bin ve on altı bin olmak üzere üç görüş olduğunu aktarmış, ayrıca meleklerin savaşa katılıp katılmadığı konusunda da ihtilaf olduğunu belirtmiştir. Bazı rivayetlerde meleklerin bilfiil savaştıklarını bazı rivayetlerde yalnızca Bedir’de savaştıklarını, Huneyn Savaşı’nda ise meleklerin inmesinin mü’minlerin kalplerine sekinet, müşriklerin kalplerine korku vermek için olduğunu belirtmiştir.⁵³²

⁵²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2495; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/337; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/332-33.

⁵³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2495.

⁵³¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2/1171.

⁵³² Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 2/538.

Bu konuda Zemahşerî, meleklerin sayısının sekiz bin olduğunu bildirir, bununla birlikte beş bin ve on altı bin şeklinde iki farklı görüşü de nakleder.⁵³³ Taberî ise Saîd b. Cübeyr'den rivayetle beş bin meleğin gönderildiğini belirtmiştir.⁵³⁴

Siyer âlimlerinden İbn Hişâm, Huneyn Savaşı'nda meleklerin yardıma gönderildiğini aktarmış, ancak onların sayısı hakkında bir bilgi vermemiştir. Meleklerin alaca atlar üzerinde beyaz adamlar olduklarını,⁵³⁵ başka bir rivayette vadide dağınık siyah karıncalar gibi göründüklerini zikretmiştir.⁵³⁶ Elmalılı'nın meleklerin sayısı ve işlevine ilişkin aktardığı rivayetlerin, özellikle Ebüssuûd'un tefsirindeki bilgilerle büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

Elmalılı'nın zikrettiği bu rivayet burada zikrettiğimiz klasik tefsir kaynaklarında da farklı biçimlerde yer almaktadır. Râzî, Hz. Abbâs'ın ashabı çağırmasının ardından, Hz. Peygamber'in "Ben Peygamberim, bunda yalan yok, ben Abdulmuttalib'in oğluyum." dediğini ve yerden taş alarak müşriklerin üzerine fırlattığını nakletmiştir.⁵³⁷ Zemahşerî ve Ebüssuûd ise Hz. Abbâs'ın sözlerini zikretmekle birlikte, Hz. Abbâs'ın çağrısından sonra Hz. Peygamber'in bu sözlerine yer vermemektedirler. Rivayetin devamında meleklerin alaca atlar üzerinde beyaz kıyafetlerle indiklerini, sonrasında Hz. Peygamber'in "Fırın kızıştı." dediğini ve yerden bir avuç toprağı müşriklerin üzerine savurduğunu naklederler.⁵³⁸

Taberî de Hz. Abbâs'ın çağrısını aktarmakta, ardından Hz. Peygamber'in yerden aldığı toprağı düşmanın üzerine serptiğini ve bu topraktan isabet etmeyen kimsenin kalmadığını nakletmektedir.⁵³⁹ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm ise İbn İshak'tan naklen Hz. Abbâs'ın çağrısından sonra ordunun toparlandığını ve bu esnada Hz. Peygamber'in "Fırın kızıştı." dediğini aktarmaktadır. Aynı rivayette Hz. Peygamber'in "Ben Peygamberim..." sözleri yer almamaktadır.⁵⁴⁰ Bununla birlikte, İbn Hişâm, başka bir rivayette bu sözlerin Müslümanların bozguna uğrayıp dağıldığı ve Hz. Peygamber'in yalnız kaldığı esnada söylediğini nakletmiştir.⁵⁴¹

⁵³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/53.

⁵³⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/275.

⁵³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/439.

⁵³⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/449.

⁵³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-qayb*, 11/461.

⁵³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/537-8.

⁵³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/273-74.

⁵⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/445.

⁵⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/443.

Tefsir ve siyer kaynaklarında yer alan bu rivayetler, Hz. Peygamber'in, Peygamber olduğunu ve Abdulmuttalibin oğlu olduğunu bildiren sözlerinin iki farklı bağlamda aktarıldığını göstermektedir. Birincisi, Müslümanların dağıldığı ve Hz. Peygamber'in yalnız kaldığı sırada; ikincisi ise Hz. Abbâs'ın çağrısı sonrası ordunun toplandığı esnadadır. Tefsir kaynaklarında genellikle bu rivayetlerden biri tercih edilerek anlatılırken Elmalılı ve Râzî her iki rivayete de yer vermiştir.

6.4. Esirlerin ve Ganimetlerin Durumu

Elmalılı, Hz. Peygamber'in, Huneyn ve Evtas'ta⁵⁴² alınan esirlerin ve ganimetlerin Ci'râne'de muhafaza edilmesini istediğini ve bunların kadın ve erkeklerden oluşan altı bin esir, yirmi dört bin deve, kırk binden fazla keçi ve koyun, dört bin okka altın ve gümüş para olduğunu belirtmiştir.⁵⁴³

Buna karşılık burada zikredeceğimiz tefsir kaynaklarında esirler ve ganimetlere ilişkin bilgiler genellikle daha özet şekilde aktarılmıştır. Taberî, Saîd b. el-Müseyyeb'ten naklen esir sayısının altı bin olduğunu, Hevazinliler müslüman olduktan sonra esirlerin kendilerine geri verildiğini kaydeder.⁵⁴⁴ Zemahşerî ve Ebüssuûd ise altı bin esir ile birlikte çok sayıda deve ve koyun elde edildiğini ifade etmektedir.⁵⁴⁵ Bu konuda siyer âlimlerinden İbn Hişâm da altı bin esirin yanı sıra çok sayıda deve ve koyunun ganimet alındığını, bu ganimetlerin Ci'râne'de toplandığını ve burada muhafaza edildiğini nakletmiştir.⁵⁴⁶

Rivayetin devamında Elmalılı'nın aktardığına göre Hz. Peygamber ganimet ve esirlerin taksimi için on gün beklemiştir. Bu süre zarfında esirleri kurtarmak için kimsenin gelmemesi üzerine esirler ve ganimetler taksim edilmiştir. Ancak daha sonra Hevâzin kabilesinden bir heyet gelerek İslam'a girmiş ve alınan esirlerin ve malların kendilerine geri verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, esirlerin sahiplerine geri verilmesi konusunda ashabına danışmış, esirleri elinde bulunduran kimselere, eğer gönül hoşnutluğu ile verirlerse bunun daha iyi olacağını, fakat rızası olmayanların onu

⁵⁴² Huneyn Gazvesi'nde müşriklerin savaştan önce toplandıkları ve savaşın son merhalesinin cereyan ettiği vadi. Bk Muhammed Hamidullah, "Huneyn Gazvesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 18/366.

⁵⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2496.

⁵⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/277.

⁵⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/53; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/538-9.

⁵⁴⁶ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/488.

satabileceğini ve bedelin kendilerine ödeneceğini belirtmiştir. Neticede, sahabe esirleri gönül rızasıyla iade etmeyi tercih etmiştir.⁵⁴⁷

Elmalılı'nın aktardığı bu rivayet, Taberî'nin tefsirinde yer alan Mervan ve Misver b. Mahreme'nin Urve b. Zübeyr'e anlattığı rivayetle örtüşmektedir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in ganimetleri Ci'râne'de muhafaza ettiği, on küsur gün ganimetleri dağıtmayarak beklettiği ve ganimetler ile esirler konusunda Hz. Peygamber'in ashabıyla konuşmaları yer almaktadır.⁵⁴⁸ Elmalılı'nın aktardığı bilgilerle büyük ölçüde benzerlik gösteren bu rivayet, Zemahşerî ve Ebüssuûd'un tefsirlerinde de benzer şekilde zikredilmiştir.⁵⁴⁹ Bu rivayetlerde öne çıkan ortak nokta, esirlerin sahabe tarafından gönül rızasıyla teslim edildiğidir. Müfessirler bu şekilde aktarırken, siyer kaynaklarında ise daha farklı değerlendirmeler yer almaktadır. Örneğin, İbn Hişâm aynı rivayete yer vermekle birlikte, Akra' b. Hâbis, Abbâs b. Mirdâs, Uyeyne b. Hısn'ın esirleri ancak altı hisse karşılığında verdiklerini nakletmektedir.⁵⁵⁰

Elmalılı "Onlardan sadakaların taksimi hususunda sana dil uzatanlar da var."⁵⁵¹ âyetinin tefsirinde konuyla ilgili iki rivayete yer vermiştir. İlk rivayete göre, Hz. Peygamber Huneyn ganimetlerini bölüştürürken İslam'a yeni girmiş Mekkelilerin kalplerini İslam'a ısıdırmak amacıyla onlara daha fazla pay vermişti. İbn Zülhuveysıra⁵⁵² lakabıyla anılan Hurkûs b. Züheyr et-Temîmî Hz. Peygamber'e adaletli davranmasını söylemiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, kendisi de adil olmazsa kimin adil olacağını söyleyerek bu ithamdan hoşlanmadığını belirtmiştir.⁵⁵³ Elmalılı ganimetlerden alınan payların sadaka kapsamına girmemesi sebebiyle, bu ayetle dolaylı olarak ilişkili sayılabileceğini ifade etmiştir. İkinci rivayette ise Huneyn gününde Ebû'l Cevvâz adlı bir münafık, Hz. Peygamber'in sadakaları koyun çobanlarına dağıtarak adil olduğunu sandığını söylemiştir.⁵⁵⁴ Zemahşerî de aynı iki rivayeti tefsirinde zikretmiştir.⁵⁵⁵ Her iki müfessirin

⁵⁴⁷ Elmalılı, bu bölümde Hz. Peygamber, Hevâzin heyeti ve ashab arasında geçen konuşmaları ayrıntılı bir biçimde aktarmaktadır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2496-97.

⁵⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/277.

⁵⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/53; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 2/539.

⁵⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/489-90.

⁵⁵¹ et-Tevbe 9/58.

⁵⁵² Ganimetleri taksim ederken Hz. Peygamber'e itiraz eden kişinin adı kaynaklarda Abdullah b. Zülhuveysıra, İbn Zülhuveysıra, Zülhuveysıra yahut "bir kişi" şeklinde zikredilmektedir. Mustafa Öz, Hurkûs b. Züheyr, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/390.

⁵⁵³ Zülhuveysıra'nın itirazını içeren rivayet İbn Hişâm'ın eserinde İbn İshak'tan naklen zikredilmiştir. Bk İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/496.

⁵⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2571.

⁵⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/111.

de İbn Zülhuveysıra'nın daha sonraki yıllarda Haricilerin reisi olduğunu belirtmesi,⁵⁵⁶ Elmalılı'nın bu rivayetleri Zemahşerî'nin tefsirinden aktardığını düşündürmektedir.

⁵⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/111, Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2571.

7. BÖLÜM: TEBÜK SEFERİ

Elmalılı, Tevbe sûresinin 38. âyetinin tefsirinde Tebük Seferi'ne çıkılmadan önceki genel duruma, 48. âyetin tefsirinde seferden geri dönen münafıklara, 49. âyetin tefsirinde münafıkların sefere katılmamak için öne sürdükleri bahanelere, 64. ve 74. âyetlerin tefsirinde onların alaycı tutumlarına yer vermiştir. Ayrıca, 117. âyetin tefsirinde seferin zorlu şartlarını, 118. âyetin tefsirinde ise sefere katılmayan üç sahabenin tevbe süreçlerine dair rivayetleri aktarmıştır.

Elmalılı, Tevbe sûresinin 42. âyetinin tefsirinde, münafıkların geride kalıp, sonrasında güçleri olsaydı savaşa katılacaklarına dair yeminlerinin gaybî bir haber olduğunu ifade etmiş ve bu durumu Tebük Seferi'nin zaferle sonuçlanacağına dair bir müjde olarak yorumlamıştır. Tevbe sûresinin 43. âyetinin ise Hudeybiye vakası hakkında nâzil olan Fetih sûresinin 1-2. âyetlerindeki müjdeyi hatırlattığını belirterek, âyetler arasında kurduğu bağlantı ile Hudeybiye ile Tebük Seferi'nin benzerliklerini vurgulamıştır. Elmalılı'ya göre, meşakkatleri bakımından Tebük ve Hudeybiye arasında benzerlikler söz konusudur ve Tebük Seferi, Hudeybiye'nin tamamlayıcısıdır. Hudeybiye Seferi ve Antlaşması'na dış görünüş itibarıyla karşı çıkmış olsa da, neticede bu gelişme Mekke'nin Fethi'ne ve İslam'ın yayılıp yücelmesine bir başlangıç teşkil etmiştir. Tebük Seferi de zâhirde zor ve meşakkatli olmakla birlikte, Elmalılı'ya göre, İslâm'ın âleme yayılmasına vesile olacak yeni bir devir açan “feth-i mübîn”dir.⁵⁵⁷

Elmalılı, Tebük Seferi hakkında yaptığı bu değerlendirmelerin yanında, Bedir'den Tebük'e kadar meydana gelen savaflara kısaca temas etmiş ve ardından savaş emrinin hikmet ve faydalarını açıklamıştır. Tevbe sûresinin 13. âyetinin tefsirinde, Bedir'den itibaren saldırıyı başlatan tarafın hep müşrikler olduğunu belirtmiştir. Bedir'den Hudeybiye'ye kadar barışın sağlanamadığını, Hudeybiye Antlaşması'nın yine ilk müşrikler tarafından bozulduğunu ifade etmiştir. Huneyn'deki saldırıyı yine onlar başlatmış, Tebük Seferi'ni bahane ederek hem içeride hem dışarıda karışıklık çıkarma teşebbüslerinde bulunmuşlardır.⁵⁵⁸ Dolayısıyla buraya kadar yapılan tüm savaşların ilk

⁵⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2552-53.

⁵⁵⁸ Elmalılı, Tevbe sûresinin 4. âyetinin tefsirinde Hz. Peygamber ile müşrikler arasında hem genel hem de Huzâa, Müdlic gibi kabilelerle belirli bir süreye bağlı özel antlaşmalar bulunduğunu, Tebük Seferi sırasında müşriklerin bu ahitleri bozmaya başladıklarını, Hz. Peygamber Tebük'ten döndüğünde ise çoğunun ahidini ihlal ettiğini aktarmıştır. Benî Damre ve Benî Kinâne gibi kabileler sözünde durmuş, bu gibi kabilelere antlaşmada belirtilen sürenin sonuna kadar müddet tanınmıştır. Detaylı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2455-56.

başlatıcısı hep müşrikler olmuştur. Elmalılı'ya göre, bu âyette müşrikler için zikredilen yemini bozmanın, Hz. Peygamber'i yurdundan çıkarmanın, sebep olmaksızın saldırı başlatmanın her biri, savaş için yeterli bir sebepken, bunların hepsi birlikte müşriklerde toplanmıştır. Âyetin devamında Elmalılı, "Onlardan mı korkuyorsunuz?" ifadesini dikkate alarak, müşrik toplulukla savaştan geri durmanın ancak korkaklıkla izah edileceğini vurgulamaktadır.⁵⁵⁹

Tevbe sûresinin 14-15. âyetlerinin tefsirinde, savaş emrinin beş hikmet ve faydasını açıklamıştır. Âyette zikredilen bu beş hikmet ve fayda; saldırganın cezalandırılması, zelif ve mağlup edilmesi, mü'minlerin Allah'ın yardımıyla muzaffer olması, gönüllerinin ferahlık bulması ve kalplerindeki öfkenin giderilmesidir. Elmalılı'ya göre ilk ikisi yalnızca birer sebep ve vasıta, son ikisi ise netice ve fayda olarak değerlendirilmelidir. Bu unsurların tam ortasında yani merkezinde yer alan "nusret ve zafer-i iman" ise harbin ana gayesini teşkil etmektedir.⁵⁶⁰

7.1. Tebük Seferi Öncesi Genel Durum

Elmalılı "Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda seferber olun" denilince yerinize çakılıp kaldınız."⁵⁶¹ âyetinde bahsedilen durumun hicretin dokuzuncu yılında Tebük Seferi'ne çıkmadan önce yaşandığını belirtmiştir. Elmalılı'nın kaynağını zikretmeksizin aktardığına göre bu seferin emredildiği dönem, Huneyn ve Tâif Gazveleri'nden henüz dönmüş, Medine'de hurmaların olgunlaştığı, gölgelik alanların cazip hale geldiği fakat aynı zamanda sıcakların arttığı ve kıtlığın olduğu zorlu bir zamana denk gelmişti. Gidilecek bölge uzak olup, karşılarında güçlü bir düşman olan Rum ordusu bulunmaktaydı. Bu sebeple daha önceki seferlerden farklı olarak, çok daha yoğun bir hazırlık yapılması gerekmiş ve bu nedenle sefere katılan orduya "ceyş-i usre (zorluk ordusu)" adı verilmişti. Elmalılı, Hz. Peygamber'in bu sefer için yirmi bin kişilik⁵⁶² bir kuvvetle Medine'den hareket ettiğini ve Tebük bölgesinde yaklaşık iki ay kaldığını belirtmiştir.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2470.

⁵⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2471-73.

⁵⁶¹ et-Tevbe 9/38.

⁵⁶² Elmalılı, başka bir yerde ordunun otuz bin kişiden oluştuğunu aktarmıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2634.

⁵⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2544.

Elmalılı'nın Tevbe sûresinin 38. âyetinde yer verdiği bu bilgiler Taberî, Zemâhşerî, Râzî'nin tefsirlerinde benzer şekilde yer almaktadır. Müfessirler özellikle Tebük Seferi'nin meşakkatli oluşuna sebep olan şartlar üzerinde durmuşlardır. Örneğin Zemâhşerî bu ayetin tefsirinde Müslümanlar Tâif'ten yeni döndüğünde, kıtlık ve yokluk zamanı sefere çağrıldıklarını, mesafenin zor ve uzun düşmanın da sayıca fazla olduğunu, bu sebeple mü'minlere sefere çıkmanın zor geldiğini belirtmiştir.⁵⁶⁴ Benzer şekilde Taberî, Müslümanlara sefere çıkmanın zor gelmesinin sebepleri olarak, yaz mevsimi ve sıcak olmasını, kıtlık yaşandığını, düşmanın uzakta oluşunu, Medine'de hurmaların yettiğini ve toplama zamanının geldiğini, bütün bu sebeplerden dolayı Müslümanların tamamına olmasa da bir kısmına bu sefere çıkmanın zor geldiğini belirtmiştir.⁵⁶⁵ Râzî ise İbn Abbâs'tan bu ayetin Tebük Seferi ile ilgili olarak nazil olduğunu aktarmış, ashaba seferin zor gelmesini gerekçelendiren beş temel sebep sıralamıştır. Bunlar, yaz mevsimindeki kıtlık, sıcaklık, gidilecek mesafenin uzaklığı, Medine'de meyvelerin olgunlaşmış olması, Bizans ordusunun çok kalabalık olmasıdır.⁵⁶⁶ Bu müfessirlerin değerlendirmeleri, Elmalılı'nın aktardığı bilgilerle büyük ölçüde örtüşmekte, ayetin nüzûl sebebine ve ashabın psikolojik ve sosyal koşullarına dair benzer aktarımlar sunmaktadır. Bu bağlamda müfessirlerin aktardığı bilgiler İbn Hişâm'daki bilgilerle büyük ölçüde örtüşmektedir. Örneğin İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in Tebük Seferi'ni, kıtlığın yaşandığı, sıcaklığın şiddetli olduğu, meyvelerin olgunlaştığı ve insanların bahçelerinde dinlenmeyi istediği bir dönemde emrettiğini nakletmiştir.⁵⁶⁷ Bununla birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Elmalılı, Hz. Peygamber'in Tebük'te yaklaşık iki ay kaldığını belirtirken, İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen bu sürenin on küsur gün olduğunu nakletmiştir.⁵⁶⁸

7.2. Münafıkların Faaliyetleri

Elmalılı, Tevbe sûresi 48. âyetin tefsirinde, âyette bahsedilen kişilerin münafıklar olduğunu ve bu kimselerin daha önce de fitne çıkarmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Elmalılı'nın aktardığına göre, Hz. Peygamber Tebük Seferi için çıktığında ordusunu Seniyyetülvedâ tepesine yerleştirmişti. Bu esnada Abdullah b. Übey beraberindeki bazı kişilerle birlikte tepenin altındaki Zî-Cidde adlı bölgeye yerleşmişti. Ordu yola

⁵⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/83.

⁵⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/296.

⁵⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/520.

⁵⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/516.

⁵⁶⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/527.

koyulduğunda, Abdullah b. Übeyy ve yanındakiler sefere katılmaktan vazgeçerek geri döndüler. Önde gelen münafıklardan olan Abdullah b. Nebtel ve Rifâ'a b. Yezid b. Nâbût⁵⁶⁹ da aynı şekilde sefere katılmayıp geri döndüler.⁵⁷⁰

Elmalılı'nın aktardığı bu bilgiler benzer biçimde Taberî'nin tefsirinde de yer almaktadır. Taberî, Hz. Peygamber'in ordusunu Seniyyetülvedâ tepesinde topladığını, Abdullah b. Übey'in ise daha aşağı bir mevkiye konumlandığını ifade etmektedir. Taberî de Abdullah b. Übey ile birlikte, Abdullah b. Nebtel ve Rifâ'a b. Yezid'in de sefere katılmayarak geri döndüklerini belirtmektedir.⁵⁷¹ Bu durum, Elmalılı'nın söz konusu bölümü büyük ölçüde Taberî'nin tefsirinden naklettiğini düşündürmektedir.

Bu rivayetle ilgili siyer kaynaklarında da bilgiler bulunmaktadır. Bu konuda İbn Hişâm'ın, İbn İshak'tan naklen verdiği bilgiye göre Abdullah b. Übey'in ordunun bulunduğu bölgenin aşağısında Zübab⁵⁷² tarafına yerleştiğini aktarmaktadır. İbn Hişâm'ın eserinde Abdullah b. Übey'in beraberindekilerle birlikte sefere katılmaktan vazgeçtiği bilgisi yer almakta, ancak Abdullah b. Nebtel ve Rifâ'a b. Yezid gibi diğer münafıkların isimleri zikredilmemektedir.⁵⁷³

Elmalılı, Tevbe sûresi 49. âyetin tefsirinde, münafıkların sefere katılmamak için ileri sürdükleri bahanelere dair bir rivayete yer vermektedir. Buna göre, Ced b. Kays adlı bir münafık, kadınlara olan düşkünlüğünü gerekçe göstererek Rum kadınlarıyla karşılaşmak istemediğini, bu sebeple savaşa katılamayacağını belirtmiş, bunun yerine mali destek sunmayı teklif etmiştir.⁵⁷⁴

Elmalılı'nın yer verdiği bu rivayet Taberî ve Zemahşerî'nin eserlerinde de bulunmaktadır. Taberî ve Zemahşerî bu rivayeti âyetin nüzûl sebebi olarak nakletmişlerdir.⁵⁷⁵ Elmalılı, rivayeti büyük ölçüde Zemahşerî ile benzer biçimde aktarmaktadır.⁵⁷⁶ Taberî ise rivayetin temel seyrini korumakla birlikte, mali yardım teklifinden söz etmemektedir. Bunun yerine, Hz. Peygamber'in Ced b. Kays'a izin verdiğini aktarır. Bu yönüyle Taberî'nin aktarımı, rivayetin farklı bir varyantına işaret etmektedir. Taberî, Ced b. Kays ile ilgili

⁵⁶⁹ Elmalılı, Abdullah b. Übey'in Benî Avf b. Hazrec ile, İbn Nebtel'in Benî Amr b. Avf ile, İbn Nâbût'un Benî Kaynukâ ile antlaşmaları olduğunu zikretmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2564.

⁵⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2564.

⁵⁷¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/305.

⁵⁷² Medine'de bir dağdır. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/519.

⁵⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/519.

⁵⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2565.

⁵⁷⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/306; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/99.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/99.

verdiği bilgileri Zührî, Yezîd, Abdullah ve Âsım'ın rivayetlerine göre aktardığını belirtmiştir.⁵⁷⁷ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm da, bu rivayeti Tevbe sûresi 49. âyetin nüzûl sebebi olarak zikretmektedir. Onun eserinde de, Hz. Peygamber'in Ced b. Kays'a izin verdiği belirtilmiştir.⁵⁷⁸

Elmalılı, Tevbe sûresi 64. âyetin tefsirinde, münafıkların Tebük Seferi sırasında sergiledikleri alaycı ve inkarcı tutuma dair bir rivayete yer vermektedir. Elmalılı'nın aktardığına göre, Hz. Peygamber Tebük'e doğru yola çıktığında, ordunun önünden giden münafıklardan oluşan bir süvari bölüğü Hz. Peygamber'le alay etmiş “Şu adama bakın, Şam'ın kalelerini ve köşklerini fethetmek istiyor.” şeklinde küçümseyici ifadeler kullanmışlardı. Bu durumu Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e bildirmiş, Hz. Peygamber de söyledikleri sözleri yüzlerine söylemişti, bunun üzerine münafıklar bu durumu inkar edip, seferi kısaltmak için kendi aralarında eğlendiklerini söylemişlerdi.⁵⁷⁹ Elmalılı'nın eserinde yer verdiği bu rivayeti Taberî ve Zemâhşerî de tefsirlerinde aktarmıştır.⁵⁸⁰

Elmalılı “Söylemediklerine dair Allah adına yemin ediyorlar. Oysa inkârcılık içeren sözü söylemişler, müslüman olduklarını beyan ettikten sonra inkârcılığa sapmışlar ve başaramadıkları o işe yeltenmişlerdir...”⁵⁸¹ âyetinin tefsirinde münafıkların söylemleriyle ilgili bir rivayete yer vermektedir. Rivayete göre, Tebük Seferi'ne katılmayan münafıkları eleştiren âyetler, ordu içerisinde bulunan diğer münafıklar tarafından alaya alınmıştı. Cûlâs b. Süveyd “Medine'de kalanlar hakkında söylenenler doğruysa biz eşeklerden de daha kötüyüz.” diyerek âyetlerdeki eleştirileri hafife almıştı. Bunun üzerine bu sözleri tanıklık eden Âmir b. Kays el-Ensârî, Hz. Peygamber'in söylediklerinin doğru olduğunu ve böyle bir söz sarfeden kişinin gerçekten eşeklerden daha aşağı olduğunu söyledi. Bu tartışma Hz. Peygamber'e ulaştı ancak Cûlâs, bu sözleri söylemediğine dair yemin etti. Âmir, iftiracı konumuna düşünce, Allah'a hakikatin ortaya çıkması için dua etmiş ve bu rivayete göre Tevbe sûresi 74. âyet nâzil olmuştur. Âyetin inmesinin ardından Cûlâs, Allah'ın bu âyetle tevbeyle zikrettiğini söyleyerek, söylediği sözleri kabul edip tevbe etmiştir.⁵⁸²

⁵⁷⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/306.

⁵⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/516.

⁵⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2587.

⁵⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/318; Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 3/125.

⁵⁸¹ et-Tevbe 9/74.

⁵⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2592; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/424-25; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/421.

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği bu rivayet, Zemâhşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsirindeki rivayetle önemli ölçüde örtüşmektedir.⁵⁸³ Rivayette geçen isimlerin birebir uygunluğu, olayın anlatımındaki benzerlik dikkate alındığında, Elmalılı'nın bu rivayeti Zemahşerî'den naklen aktarmış olması mümkündür.

Bununla beraber, söz konusu rivayet Taberî'nin tefsirinde de yer almaktadır. Taberî, Tevbe sûresi 74. âyetin nüzûl sebebi hakkında iki farklı görüş aktarmaktadır. İlk görüş, Elmalılı'nın da eserinde yer verdiği gibi, Cülâs b. Süveyd ile ilgilidir. Bu rivayetin Urve b. Zübeyr, Abdullah b. Abbâs, İbn İshak ve Mücâhid'ten nakledildiğini belirtmektedir. Ancak Taberî'nin aktarımıyla Elmalılı'nın aktardığı rivayet arasında bazı nüanslar dikkat çekmektedir. Cülâs'ın sözlerine karşılık verilen tepkinin Elmalılı'da Âmir b. Kays el-Ensarî tarafından dile getirildiği belirtilirken, Taberî bu sözlerin Cülâs'ın üvey oğlu Mus'ab tarafından söylendiğini aktarmaktadır. Taberî'nin zikrettiği ikinci görüşte ise Katâde'ye göre bu âyetin nüzûl sebebi Abdullah b. Übey'dir.⁵⁸⁴ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm da bu âyetin Cülâs b. Süveyd hakkında indiğini, söylediklerini inkar ettikten sonra hakkında âyet inince tevbe ettiğini zikretmiştir.⁵⁸⁵

Elmalılı'ya göre, Tevbe sûresi 74. âyette geçen “başaramadıkları o iş” ifadesi münafıkların gizli bir suikast girişimine işaret etmektedir. Elmalılı'nın aktardığına göre, Tebük Seferi'nden Medine'ye dönüş yolculuğu sırasında münafıklardan oluşan on beş kişilik bir grup, gece vakti bir tepede Hz. Peygamber'i bineği üzerindeyken vurup, uçuruma itmeyi planlamışlardı. Bu sırada, Hz. Peygamber'in devesinin yularını Ammâr b. Yâsir tutuyor, Huzeyfe b. Yemân da arkasından geliyordu. Develerin ayak seslerini ve silah şakırtısını işiten Huzeyfe, yüzleri örtülü olan bu kişilere dönerek “Allah'ın düşmanları kendinize gelin.” diye bağırdı. Onlar da korkup kaçtılar.⁵⁸⁶ Elmalılı'nın aktardığı bu rivayeti Zemahşerî de tefsirinde aktarmıştır.⁵⁸⁷

Her iki müfessir de âyetin tefsirine Tebük seferinin iki ay sürdüğüne dair bilgilerle başlamış, ardından Cülâs b. Süveyd ile ilgili nüzûl sebebi rivayetini ve devamında Hz. Peygamber'e suikast girişimi aktaran rivayeti aynı sıra ve içerikle ele almışlardır.⁵⁸⁸

⁵⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/137.

⁵⁸⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/327.

⁵⁸⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/551.

⁵⁸⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2592; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 3/425; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 4/421.

⁵⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/138.

⁵⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/138; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2592.

Elmalılı, bu rivayetleri aktarırken kaynak ismi vermemektedir. Ancak içerik ve sıralama açısından Zemâhşerî'nin aktarımıyla benzerlik, Elmalılı'nın bu bilgileri Zemahşerî'den naklen aktardığını düşündürmektedir.

7.3. Sefer Esnasında Yaşananlar

Elmalılı, Tevbe sûresi 117. âyetin tefsirinde Tebük Seferi sırasında Müslüman orduya “ceyş-i usre” (zorluk ordusu) adının verildiğini belirtmiş ve bu seferin zorlu şartlarına dikkat çekmiştir. Elmalılı'nın aktardığına göre Hz. Peygamber bu zorlu seferin hazırlık sürecinde ashabını infaka teşvik etmiş ve “Ceyş-i usreti her kim teçhiz ederse ona cennet vardır.”⁵⁸⁹ buyurmuştur. Hz. Osman bin deve ve bin dinar bağışlamış, bunun üzerine Hz. Peygamber, onun bu cömertliğini takdir ederek “Bundan sonra Hz. Osman ne yapsa bir beis yok” buyurmuştur.”⁵⁹⁰ Elmalılı ayrıca Ensar'dan bir kişinin yedi yüz vesk⁵⁹¹ buğday verdiğini aktarmıştır.⁵⁹² Elmalılı, bu rivayetleri aktarırken kaynak ismi vermemiştir. Ancak, siyer âlimlerinden İbn Hişâm, Tebük Seferi sırasında hiç kimsenin Hz. Osman kadar infakta bulunmadığını, onun bin dinar bağışladığını nakletmiştir.⁵⁹³

Ayrıca Elmalılı, Tevbe sûresi 117. âyetin tefsirinde, Tebük Seferi'nin son derece zor şartlar altında gerçekleştiğini ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Elmalılı'nın verdiği bilgilere göre binit, yiyecek ve su sıkıntısı ciddi boyuttaydı. Öyle ki, on kişiye sadece bir deve düşüyor, bir hurmayı iki kişi paylaşıyordu. Öyle zor zamanlar olmuştu ki, birçok kişi aynı hurma tanesini emdikten sonra tadı bozulmuş bir suyu içebiliyorlardı. Elmalılı'nın Hz. Ömer'den naklettiği bir rivayete göre sahâbîler susuzluktan dolayı develeri boğazlayarak karındaki suyu içiyorlardı. Bu durumdan ötürü Hz. Peygamber yağmur için dua etti ve Allah Teâlâ yağmur ihsan etti.⁵⁹⁴

Zemâhşerî, tefsirinde Tebük Seferi'nin zorluklarına dair, on kişiye bir deve düştüğü, bir hurmanın iki kişi arasında paylaşıldığı, hatta tek hurmanın birçok kişi tarafından emildiği ve susuzluk nedeniyle develerin kesilip karınlarındaki suyun içildiği bilgilerine yer

⁵⁸⁹ Bu hadis Buhari'de yer almaktadır. Bk Buhârî, Vasaya, 34.

⁵⁹⁰ Bu hadis Tirmizi'de yer almaktadır. Bk Tirmizi, Menakıb, 18.

⁵⁹¹ Hz. Peygamber devrinde Medine'de kullanılan katı madde ölçөгüdür. Ayrıntılı bilgi için bk Cengiz Kallek, “Vesk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/70.

⁵⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2633.

⁵⁹³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/518.

⁵⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2634.

vermektedir.⁵⁹⁵ Aynı bilgilerin Elmalılı'nın tefsirinde de bulunması, bu rivayetleri Zemâhşerî'den nakletmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Bununla birlikte Elmalılı'nın Hz. Ömer'den naklettiği rivayet, bazı farklılıklarla birlikte Taberî'nin tefsirinde de yer almaktadır. Taberî, Elmalılı'nın aktardığı bilgilere ek olarak, Allah'ın ihsan ettiği yağmurun müslüman ordusunun bulunduğu bölge dışında başka bir yere yağmadığını zikretmiştir.⁵⁹⁶

Elmalılı, Tebük Seferi sırasında yaşanan açlık sıkıntısına dair bir rivayeti daha aktarmaktadır. Rivayete göre, açlıktan develeri kesmek istediklerinde, Hz. Peygamber herkesin kaplarında kalan erzak kırıntılarını bir araya getirmelerini emretmiştir. Toplanan az miktarda yiyecek bir sergi üzerine serilmiş ve Hz. Peygamber, bereketli olması için dua etmiştir. Duanın ardından herkes kaplarını doldurmuş, ordu tamamen doymuş ve yiyecek artmıştır.⁵⁹⁷ Elmalılı'nın kaynağını belirtmeksizin aktardığı bu rivayet Müslim'de bulunmaktadır.⁵⁹⁸

Elmalılı, bu ordunun otuz bin kişi olduğunu ve Tebük Seferi'nin Hz. Peygamber'in son gazası olduğunu belirtmiştir. Elmalılı ayrıca, Hz. Peygamber'in Medine'de yerine Hz. Ali'yi bıraktığını, bu sefer esnasında büyük bir çarpışma olmayıp, düşmanın sınırına kadar ilerlendiğini, Ezrah ve Eyle halkının cizyeye bağlanıp seferden dönüldüğünü aktarmıştır.⁵⁹⁹ İbn Hişâm, Elmalılı'nın belirttiği cizyeye bağlanan yerlere ek olarak, Cerba halkını da zikretmiştir.⁶⁰⁰

7.4. Sefere Katılmayanlarla İlgili Hususlar

Elmalılı, bazı bedevi kabilelerinin, mü'minlerin bir kısmının ve birçok münafığın sefere katılmadığını belirtmiştir.⁶⁰¹ Tevbe sûresi 118. âyetinde bahsedilen sefere katılmadıklarından dolayı duydukları pişmanlık ve Hz. Peygamber'e doğruyu söylemeleri sebebiyle tevbesi kabul olan kişilerin Kâ'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye ve Mürâre b. Rebî' ve olduğunu aktarır. Elmalılı, Kâ'b b. Mâlik'in, Akabe Biatlarında bulunduğunu, diğer iki sahâbînin ise Bedir ashabından olduğunu belirtir. Üç sahâbînin

⁵⁹⁵ Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 3/203.

⁵⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/374.

⁵⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2634.

⁵⁹⁸ Müslim, *İman*, 45.

⁵⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2634.

⁶⁰⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/525.

⁶⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/2544.

tevbe süreçlerini uzun uzadıya aktarırken, bu bilgileri Buhârî’de geçen rivayet üzerinden naklettiğini de ifade etmektedir.⁶⁰² İbn Hişâm, İbn İshak’tan naklen aynı bilgilere yer vermiştir.⁶⁰³ İki rivayet arasında büyük bir fark yoktur.

⁶⁰² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4/2635-42.

⁶⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/531-37.

8. BÖLÜM: YAHUDİLERE KARŞI DÜZENLENEN GAZVELER

8.1. Benî Kaynukâ Gazvesi

Elmalılı “Kendilerinden az öncekilerin durumu gibi: Onlar yaptıklarının cezasını tatmışlardı ve onları elem veren bir azap beklemektedir.”⁶⁰⁴ âyetinin Benî Nadîr ile ilgili olmasından hareketle kendilerinden öncekilerle⁶⁰⁵ kastedilenin Bedir’deki müşrikler ve Benî Kaynukâ’ Yahudileri olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁶ Bu âyetin tefsirinde Benî Kaynukâ’nın yurtlarından çıkarılma süreci hakkında bilgi vermiş, verdiği bilgileri İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil* adlı eserinden naklettiğini zikretmiştir. Aktardığı bilgilere göre Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiğinde Yahudilerle bir antlaşma yapmıştı. Bedir Savaşı’ndan Müslümanların galip dönmesi üzerine Yahudiler kıskançlık duymuş, ilk olarak Benî Kaynukâ’ Yahudileri antlaşmayı bozmuşlardı. Hz. Peygamber bu durumu öğrendiğinde Benî Kaynukâ’ çarşısında Yahudileri topladı ve onlara Kureyş’in uğradığı akıbete dikkat çekerek bundan sakınmalarını, İslam’a girmelerini söyledi. Ancak onlar, Kureyş’i kastederek Hz. Peygamber’in savaşmayı bilmeyen bir grupla karşılaştığını ve bu nedenle gururlanmaması gerektiğini söylediler. Böylelikle antlaşmayı bozan ilk Yahudi grubu oldular. Rivayete göre, bir gün müslüman bir kadın ziynet eşyası almak üzere Benî Kaynukâ’ çarşısında bir kuyumcuya gitmişti. Yahudilerden biri kadının elbisesini gizlice sırtına kadar kesmiş, kadının mahrem yerleri açılmıştı. Yahudiler bu duruma gülünce Müslümanlardan bir adam bunu yapan yahudiye öldürdü. Bunun üzerine Benî Kaynukâ’ Yahudileri antlaşmayı bozduklarını ilan edip kalelerine sığındılar. Hz. Peygamber onları on beş gün muhasara altında tuttu. Nihayetinde Hz. Peygamber’in emrine teslim oldular ve kalelerinden indiler. Öldürülecekleri için kolları arkadan bağlandı. Benî Kaynukâ’, Hazrec kabilesinin müttefikleriydi. Abdullah b. Übey onların hakkında Hz. Peygamber ile konuştu. Hz. Peygamber cevap vermedi. Abdullah b. Übey elini Hz. Peygamber’in yakasına koydu. Hz. Peygamber bu duruma öfkeleni ve bırakmasını buyurdu. Abdullah b. Übey üç yüzü zırhlı, dört yüzü zırhsız olmak üzere tüm

⁶⁰⁴ el-Haşr 59/15.

⁶⁰⁵ Ayette zikredilen öncekilerden kasıt, İbn Abbas’a göre Benî Kaynukâ’ Yahudileridir. Çünkü bunlar Benî Nadîr’den önce sürgün edilmişti. Mücahid’e göre ise Bedir’de mağlup olan Kureyş müşrikleridir. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 8/242.

⁶⁰⁶ Elmalılı, Bedir’den sonra ve Benî Nadîr’den önce yaptıklarının vebalini tadanların Benî Kaynukâ’ Yahudileri olduğunu belirtmiştir. Bu grubun hicretin yirminci ayında Şevval’de, Benî Nadîr’in ise hicretin dördüncü yılında yurtlarından sürüldüğünü aktarmıştır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4861.

dostları⁶⁰⁷ serbest kalıncaya kadar bırakmayacağını söyledi. Kendisini benî ahmer ve esvede karşı müdafaa ettiklerini ve bir karışıklık çıkmasından korktuğunu söyledi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Abdullah b. Übey'e senin olsunlar dedi. Allah'ın onlara lanet ettiğini söyledi ve sürülmelerini emretti. Malları Müslümanlara ganimet kaldı, kuyumcu olmaları dolayısıyla arazileri yoktu. Ensardan Ubâde b. Sâmit onları çıkarıp Zebbâ'ya⁶⁰⁸ kadar götürdü. Sonra oradan Şam bölgesinden Ezriât'a kadar gittiler. Ancak orada da uzun süre barınamadılar ve zamanla yok olup gittiler.⁶⁰⁹

Elmalılı bu bölümde aktardığı bilgilerin kaynağını açıkça belirtmiştir. Zikredilen bilgiler aynı sıralamayla İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinde yer almaktadır. Ancak ilk olarak sürüldükleri yerin adı *el-Kâmil*'in tercümesinde Zibâb şeklinde geçmektedir.⁶¹⁰ Elmalılı'nın metninde geçen Zebbâ ifadesi muhtemelen yazım sırasında meydana gelen bir hatadan kaynaklanmaktadır.

Elmalılı'nın İbnü'l-Esîr'den naklettiği bu rivayet, genel hatlarıyla İbn Hişâm'ın eserinde de yer almaktadır. Hz. Peygamber'in Benî Kaynuka çarşısındaki konuşması, kuyumcуда müslüman kadına yapılan saldırı, Abdullah b. Übey'in Hz. Peygamber'den talebi, kuşatmanın on beş gün sürmesi ve Benî Kaynuka'nın antlaşmayı ilk bozan Yahudi grubu olması aktarılmaktadır. Ayrıca Elmalılı'nın Mâide sûresinin tefsirinde Ubâde b. Sâmit'in Yahudilerle ittifakı bırakmasına dair aktardığı bilgi de İbn Hişâm'ın eserinde yer almaktadır.⁶¹¹

8.2. Benî Nadîr Gazvesi

Elmalılı, Mâide sûresinin 11. âyetinin tefsirinde Benî Nadîr'in Hz. Peygamber'e yönelik suikast girişimine; Haşr sûresinin 1-6 âyetlerinin tefsirinde ise Benî Nadîr'in yurtlarından çıkarılma sürecine, 5. âyetin tefsirinde hurmalıklarının kesilip yakılmasına dair bilgilere,

⁶⁰⁷ Elmalılı, Mâide sûresinin 52. âyetinin tefsirinde, âyette bahsedildiği üzere kendilerine bir felaket gelmesinden korkan kişinin Abdullah b. Übey olduğunu belirtmiş ancak bu rivayetin kaynağını zikretmemiştir. Rivayete göre Benî Kurayzâ Yahudileri Hz. Peygamber'e karşı savaş durumu aldıklarında Ubâde b. Sâmit kendisinin Yahudilerden pek çok dostu olduğunu fakat onların yakınlığından Allah ve Resûlüne sığındığını, Allah ve Resûlüyle dost olduğunu ifade etmiştir. Abdullah b. Übey ise felaketlerden korktuğunu ve dostlarından vazgeçemeyeceğini söylemiştir. Bu olay üzerine Mâide sûresinin 51 ve 52. âyetlerinin nâzil olduğu nakledilmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1713.

⁶⁰⁸ *Hak Dini Kur'an Dili*'nin dört nüshasında da Zebbâ şeklinde geçmektedir. İlk tenkitli neşirde de Zibâb şeklinde düzeltilmiştir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/524.

⁶⁰⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4860-61; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/523-24; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/568-69.

⁶¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/134.

⁶¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/47-49.

6. âyetin tefsirinde Benî Nadîr'in yurtlarından çıkarılması sonrası elde edilen ganimetlerin tasarrufuna, 9. âyetin tefsirinde ise Ensarın ganimet paylaşımında muhacirleri kendilerine tercih etmelerine ilişkin bilgileri aktarmıştır.

8.2.1. Hz. Peygamber'e Suikast Girişimi

Elmalılı, “Hani bir kavim size el uzatmaya yeltenmişti de Allah onların ellerini sizden çekmişti”⁶¹² âyetinde genel ve özel olmak üzere iki nüzûl sebebi zikretmiştir. Umumî sebep olarak başlangıçta müşriklerin galip, Müslümanların mağlup olduğunu ve sonrasında Müslümanların güçlendiğini aktarır. Âyette de işte bu nimetlerin anıldığından bahseder. Hususi nüzûl sebebi olarak Nadîroğulları'nın Hz. Peygamber'e yaptığı bir suikast girişimini aktarır. Elmalılı'nın İbn Abbâs, Kelbî⁶¹³ ve Mukâtil'den aktardığı bilgilere göre Hz. Peygamber, Benî Âmir'e bir seriyye göndermişti ve bir kaybı arayan üç kişi hariç Bi'rîmaûne'de hepsi şehit olmuşlardı. Bunlardan biri olan Amr b. Ümeyye ed-Damrî ve yanındaki diğer kişi, durumu Hz. Peygamber'e bildirmek için yola çıktılar. Yolda Benî Âmir'den olduklarını söyleyen iki kişiyle karşılaştılar ve onları öldürdüler. Fakat bu iki kişi Hz. Peygamber'den eman almış olan Benî Selim'den idiler. Benî Selim'den bir grup Hz. Peygamber'e gelerek öldürülenlere karşılık diyet istediler. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali ile birlikte Benî Nadîr ile görüşmeye gitti. Bu kabile ile kendileriyle savaşılmayacağına ve diyetlere yardımcı olunacağına dair anlaşma yapılmıştı. Nadîroğulları başlangıçta diyete yardım teklifini kabul etti fakat o sırada bir suikast planladı. Atâ'nın rivayetine göre damın üzerinden büyükçe bir taş yuvarlamaya karar verdiler. Bu sırada Cebrâil durumu Hz. Peygamber'e bildirdi. Hz. Peygamber derhal oradan kalktı ve hareket etti. Yahudiler çömlüklerinin kaynadığını söylediler. Hz. Peygamber bu durumun kendisine vahiy ile haber verildiğini söyledi ve oradan ayrıldı.⁶¹⁴

Elmalılı bu rivayeti aktarırken bir kısmını İbn Abbâs, Kelbî ve Mukâtil'den, bir kısmını da Âta'dan rivayetle aktardığını bildirmiştir. Fahreddin er-Râzî de, herhangi bir farklılık

⁶¹² el-Mâide 5/11.

⁶¹³ 1979, Eser Neşriyat'ın baskısında Kelbî ismi zikredilmemektedir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1596; Diğer nüshaları da esas alan ilk tenkitli neşirde Kelbî ismi zikredilmektedir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/557.

⁶¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1596; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 2/557-58; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 3/196-97.

olmaksızın aynı bilgileri İbn Abbâs, Kelbî, Mukâtîl ve Atâ'dan aktardığını belirtir.⁶¹⁵ Bu durum Elmalılı'nın bu bölümü Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinden aktardığını göstermektedir. Fahreddin er-Râzî, rivayetin sonunda damın üzerinden taşın atıldığını ve Cebrâîl'in tuttuğunu aktarmıştır. Elmalılı ise bu kısmı eserine dahil etmemiştir.

Elmalılı'ya göre bu âyette mü'minlerin, sadece iyiliklerin verilmesini değil, kötülüklerden korunmalarını da bir nimet olarak görmeleri vurgulanmaktadır. Hz. Peygamber'e yönelik suikast girişiminin engellenmesi buna örnek olarak zikredilir. Bu sebeple mü'minler bu nimeti unutmamalı, yalnızca Allah'a tevekkül etmelidirler.⁶¹⁶ Buradan hareketle Elmalılı, rivayetleri yalnızca aktarmakla yetinmemekte, onu mü'minlerin hayatına rehberlik edecek bir ilkeye dönüştürmektedir.

Siyer kaynaklarında Benî Nadîr'in Medine'den çıkarılmasının sebebi olarak iki ayrı rivayet bulunmaktadır. Birine göre, Bi'rîmaûne hadisesi sonrası yanlışlıkla öldürülen iki kişi için diyet talep eden Hz. Peygamber'e yapılan suikast girişimidir. Diğeri ise, Kureyş'in kışkırtmasıyla Hz. Peygamber'i üç hahamla tartışma bahanesiyle tuzağa düşürüp suikast düzenlemek istemeleridir.⁶¹⁷ Elmalılı, bu iki rivayetten ilkinin tercih etmiştir.

Siyer âlimlerinden İbn Hişâm da Benî Nadîr'in Medine'den çıkarılmasına sebep olan olayı, Elmalılı'nın zikrettiği rivayete dayandırmıştır.⁶¹⁸ Her iki eserde de Bi'rîmaûne hadisesi sonrasında iki kişiyi öldürenin Amr b. Ümeyye ed-Damrî olduğu belirtilir. Bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Elmalılı, Hz. Peygamber ile Nadîroğulları arasında bir anlaşma bulunduğunu ifade ederken, İbn Hişâm, Nadîroğulları ile Âmiroğulları arasında bir ittifaktan bahseder. Ayrıca İbn Hişâm, suikast girişimini gerçekleştirecek kişinin isminin Amr b. Cahhaş olduğunu belirtirken, Elmalılı bu konuda herhangi bir isim belirtmemektedir. Öte yandan İbn Hişâm, Hz. Peygamber'in yanında bulunan sahâbîler arasında Hz. Osman'ı zikretmezken, Elmalılı bu ismi zikretmektedir. Buna göre, Elmalılı'nın anlatımı bazı farklılıklarla birlikte İbn Hişâm'ın verdiği bilgilerle genel hatlarıyla uyum göstermektedir.

İbn Hişâm gibi Vâkıdî de, Benî Nadîr ile Benî Âmir arasında ittifak olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Vâkıdî, Elmalılı'nın verdiği isimlere ek olarak Hz. Peygamber'in

⁶¹⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 8/535.

⁶¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/1597.

⁶¹⁷ Nadir Özkuyumcu, "Nadîr (Benî Nadîr)", *DİA* (İstanbul, TDV, 2006), 32/275.

⁶¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/190.

yanında Talha, Sa'd b. Muâz, Sa'd b. Ubâde ve Üseyd b. Hudayr'ın olduğunu aktarır. Hz. Osman'ı ise zikretmemektedir.⁶¹⁹ Zührî ise Hz. Peygamber'e yapılan bu suikast girişimi hakkında bilgi vermez, Benî Nâdir'in Medine'den sürülmesinin sebebi olarak, Hz. Peygamber'in hahamlarla görüşme bahanesiyle hazırlanan suikat girişimini zikreder.⁶²⁰ Siyer kaynaklarının aktarımlarında genellikle Hz. Osman'ın ismi yer almazken, burada zikrettiğimiz tefsir kaynaklarında diğer üç halifenin ismine ek olarak Hz. Osman'ın ismine de yer verilmesi, onun ilk dört halife arasında bulunmasından kaynaklanmış olabilir.

8.2.2. Savaş Esnasında Yaşananlar

Elmalılı, savaş esnasında gerçekleşen bir olayla ilgili bilgi verir. Elmalılı'nın kaynak zikretmeksizin verdiği bilgilere göre Hz. Peygamber, Nadîroğulları'nın Büveyre mevkisindeki hurmalıklarının yakılmasını ve kesilmesini istemişti. Yahudiler bu durum karşısında “Bize fesat çıkarmayı yasaklarken sizin bu yaptığınız ne oluyor?” dediler. Bu durum Müslümanlardan bazılarını da düşündürmüştü. Bazısı iyi hurma ağaçlarını kesiyor, bazısı da iyilerini bırakıp değersiz olanları kesiyordu. Elmalılı “Herhangi bir hurma ağacını kesmeniz de kökleri üzerinde ayakta bırakmanız da Allah'ın izniyledir ve bu, yoldan çıkmışların burunlarını sürmesi içindir.”⁶²¹ âyetinin bu olay hakkında indirildiği belirtir.⁶²²

Elmalılı'nın eserinde yer verdiği bu rivayet Râzî'nin tefsirinde yer almaktadır. Râzî, yalnızca hurmalıkların bulunduğu yerin ismi olan Büveyre'yi zikretmemiştir.⁶²³ Bu isim Taberî'nin tefsirinde, Abdullah b. Ömer'in “Rasulullah Nadîroğullarının Büveyre denilen bölgedeki hurma ağaçlarını kestirip yaktırıncâ Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmeyi indirmiştir.” rivayetinde zikredilmiştir.⁶²⁴

Elmalılı, bazı kişilerin değerli olan hurma ağaçlarını, bazılarının da değersiz olan hurma ağaçlarını kestiklerini belirtmekle yetinmiştir. Râzî ise bu durumu bir rivayetle açıklar. Rivayete göre Hz. Peygamber bunu kendilerine sorduğunda yabani hurmaları kesenlerin geride kalan değerli hurma ağaçlarını Hz. Peygamber'e bıraktıklarını, değerli hurma

⁶¹⁹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/8.

⁶²⁰ Zührî, *el-Megâzî*, 72.

⁶²¹ el-Haşr 59/5.

⁶²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4819.

⁶²³ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/405.

⁶²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/229.

ağaçlarını kesenlerin ise kâfirleri kızdırmak için böyle yaptıklarını bildirdikleri kaydedilmektedir.⁶²⁵

Ayetin nüzûl sebebini belirten bu rivayet hadis kaynaklarından Buhârî ve Tirmizî’de yer almaktadır.⁶²⁶ Siyer âlimlerinden Vâkıdî ve İbn Hişâm ise Hz. Peygamber’in hurmalıkların yakılması ve kesilmesini emrettiği bilgisini ve yahudilerin hurmaların kesilmesi üzerine söyledikleri sözleri aktarmaktadırlar.⁶²⁷

8.2.3. Nadîroğullarının Sürülmesi

Elmalılı, Haşr sûresinde “haşr” kelimesi ile kastedilenin Benî Nadîr⁶²⁸ kabilesinin yurtlarından çıkarılması olduğunu ifade eder. Kaynağını belirtmeksizin Elmalılı’nın bu konuda zikrettiği rivayete göre Hz. Peygamber Medine’ye geldiğinde Müslümanların lehinde ve aleyhinde bulunmamaları üzerine Nadîroğulları ile bir antlaşma yapmıştı. Bedir Savaşı’nda Müslümanlar zafer kazanınca Yahudiler “Bu, kendisine Tevrat’ta zafer vaad edilen peygamberdir.” demişlerdi. Uhud Savaşı’nda mağlubiyet olunca da şüpheyeye düşmüşler ve antlaşmayı bozarak Hz. Peygamber’e suikast girişiminde bulunmuşlardı. Liderleri Kâ’b b. Eşref, kırk kişi ile Mekke’ye giderek Müslümanların aleyhine Ebû Süfyân ile antlaşma yapmıştı. Cebrâil bu durumu Hz. Peygamber’e bildirdi. Hz. Peygamber Kâ’b b. Eşref’in süt kardeşi⁶²⁹ Muhammed b. Mesleme’ye emretti, o da Kâ’b b. Eşref’i gece vakti evinde öldürdü. Bu olay sonrasında da Hz. Peygamber bir grup ile oraya gitti ve Nadîroğullarının yurtlarını kuşattı. Onlara yurtlarından ayrılmasını emretti. O sırada Yahudiler Kâ’b b. Eşref için matem tutuyorlardı ve bu durumdan dolayı on gün süre istediler. Bu süre içerisinde savaş hazırlıkları yapmaya başladılar. Abdullah b. Übey gibi münafıklar Yahudilere gizlice haber göndererek çıkmamalarını, savaşmalarını ve eğer savaşılırsa kendilerinin de yardım edeceğini, yurtlarından çıkarıldıkları durumda ise onlarla birlikte olacaklarını bildirdiler.⁶³⁰ Yahudiler Hz.

⁶²⁵ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 21/405.

⁶²⁶ Buhârî, *Tefsîr*, 59/2; Tirmizî, *Tefsîr*, 59/3303.

⁶²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/191; Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/17-18.

⁶²⁸ Benî Nadîr ve Benî Kurayza olmak üzere iki kabileye Kahinan denilmekteydi. Kâhin b. Harun neslinden oldukları söylenirdi. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4813.

⁶²⁹ Kâ’b b. Eşref’i öldürmek için plan yapanların arasında Muhammed b. Mesleme’nin ismine yer verilmekle beraber, bu planda yer alan Ka’b’ın süt kardeşinin Ebû Naîle b. Selâme olduğu belirtilmiştir. Bk. Mehmet Ali Kapar, “Ka’b b. Eşref”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/3.

⁶³⁰ Elmalılı, Haşr sûresi 11. âyetinin tefsirinde Benî Avf’tan Abdullah b. Übey b. Selûl, Vedî’a b. Mâlik, Süveyd ve Dâis gibi münafıkların Benî Nadîr’e haber gönderdiklerini ve bu âyetin bu sebeple nâzil olduğunu belirtir. Ve bu bilgileri İbn İshak, İbn Münzir ve Ebû Nuaym’ın İbn Abbâs’tan rivayet ettiklerini aktarır. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4855.

Peygamber’le konuşmak istediklerini söyleyerek iki kere suikast düzenlediler. İçlerinden bir kadın, müslüman olan kardeşiyle Hz. Peygamber’e haber yollayıp bu durumu bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber kuşatmayı sıklaştırdı. Nihayetinde Yahudilerin kalplerine korku düştü, münafıkların yardım vaadinden de ümidi kestiler ve antlaşma için talepte bulundular. Hz. Peygamber bulundukları yeri terketmelerini istedi, başka bir şart kabul etmedi. Her üç hane bir deveye silah dışında alabilecekleri eşyaları alıp gitmeyi kabul ettiler. Çoğunluğu Şam’a, Eriha’ya, Ezriat’a, bir bölümü Hire’ye, birkaç hane de Hayber’e sürüldü. Bıraktıkları silahları ve malları Hz. Peygamber aldı. Elmalılı, Abdullah b. Übey’in emrinde bulunan iki bin kişiyle, ayrıca Kurayza ve Gatafan’ın da yardım edeceğine dair haber gönderdiğini ve hiçbirinin yardım etmediğini ve bunun üzerine Haşr sûresinin 1-6 âyetlerinin nâzil olduğunu aktarmıştır.⁶³¹

Elmalılı’nın tefsirinde yer verdiği bu rivayet Zemahşerî, Râzî ve Ebüssuûd’un tefsirlerinde de yer almaktadır. Rivayetin içeriği çoğunlukla aynıdır. Örneğin, Bedir ve Uhud Savaşı sonrası Yahudilerin sözleri ve davranışları, Kâ’b b. Eşref’in kırk kişilik ordu ile Mekke’ye gidip Kureyş’le antlaşma yapması, süt kardeşi Muhammed b. Mesleme’nin Hz. Peygamber’in emriyle Kâ’b b. Eşref’i öldürmesi, yahudilerin on gün izin istemesi, Abdullah b. Übey’in sözleri, her üç evin bir deveye eşyalarını yüklemesi için izin verilmesi, Yahudilerin sürgünde Şam, Eriha, Ezriat, Hayber ve Hire’ye gittiğine dair bilgiler her üç tefsirde de yer almaktadır. Bu ortak noktalarla birlikte bazı farklılıklar da bulunmaktadır.⁶³²

Her üç tefsirde de Hz. Peygamber’in Yahudileri yirmi bir gün muhasara altında tuttuğu ve Ebû Hukayk ve Huyey b. Ahtab sülalelerinden oluşan iki hane halkının Hayber’e yerleştiği bilgisi yer alırken Elmalılı bu bilgileri tefsirine dahil etmemiştir. Ayrıca Elmalılı, Kâ’b b. Eşref’in Mekkelilerle yaptığı antlaşmayı Cebrâil’in Hz. Peygamber’e bildirdiği, Yahudilerin Hz. Peygamber’e iki defa suikast tertip ettiği ve içlerinden bir kadının müslüman olmuş kardeşiyle Hz. Peygamber’e haber gönderdiği ve Abdullah b. Übey’in kendi ordusundan iki bin kişiyle beraber Kurayza ve Gatafan’ın da yardım edeceğine ve bu vaadlerin gerçekleşmediğine dair aktardığı bilgiler her üç tefsirde de bulunmamaktadır. Yine Elmalılı, Yahudilerin Kâ’b b. Eşref’in matemini tutmak için on

⁶³¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4808; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal - Murat Kaya, 5/2470-71; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam - Emin Işık - Nusrettin Bolelli - Abdullah Yücel, 7/523-24.

⁶³² Karşılaştırmalı olarak bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/637; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/397; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 5/298.

gün mühlet istedikleri vurgusuyla beraber bu sürede savaş için hazırlık yaptıklarını belirtirken, diğer üç tefsirde matemle ilgili bir bilgi olmayıp on günlük süreyi yol hazırlığı için istedikleri belirtilmiştir.⁶³³

Elmalılı'nın yer verdiği bilgilerden siyer âlimlerinden İbn Hişâm'ın eserinde Abdullah b. Übey'in sözleri ve vaad ettikleri yardımın gelmemesi, Yahudilerin silah hariç develerin alabileceği kadar yük yükledikleri ve yahudilerin Şam'a ve Hayber'e yerleştikleri bilgileri yer almaktadır.⁶³⁴ Vâkıdî ise farklı rivayetlerle bu olayı daha ayrıntılı bir şekilde aktarır. Onun anlatımında, Hz. Peygamber'in Muhammed b. Mesleme'yi Benî Nadîr'e Medine'yi terketmelerini bildirmesi için gönderdiği, orayı terketmeleri için on gün süre verdiği, münafıkların destek olacaklarına dair vaadi ve Hz. Peygamber'in Benî Nadîr'i on beş gün kuşatma altında tuttuğu bilgileri bulunmaktadır. Yine onun aktardığına göre kuşatmanın sonunda Yahudilerden her aileye bir devenin taşıyabileceği kadar eşyayı alarak ayrılmalara izin verilmiştir. Vâkıdî, yahudilerin Kâ'b b. Eşref için matem tuttıkları gerekçesiyle süre talebinde bulunduklarına dair bir bilgi vermemektedir.⁶³⁵ Zührî'nin verdiği bilgilere göre ise Benî Nadîr bir deve yükünden az eşyayla Şam bölgesine sürülmüştür.⁶³⁶ Bu bilgiler doğrultusunda Elmalılı'nın aktarımı, siyer kaynaklarındaki farklı anlatımları bir araya getirerek olayın genel çerçevesini özetlemekte, özellikle İbn Hişâm'ın anlatımıyla büyük oranda örtüşmektedir. Bu rivayette siyer kaynaklarıyla tefsir kaynakları arasında ciddi bir farklılık olmadığı da düşünüldüğünde, Elmalılı'nın bu bilgileri tefsir eserlerinden derlediğini düşünmek de mümkündür.

8.2.4. Ganimetlerin Durumu

Elmalılı, "Allah'ın onlardan alıp resulüne fey olarak verdikleri için siz at veya deve koşturmuş değilsiniz."⁶³⁷ âyetinin tefsirinde Nadîroğullarının yurtlarından çıkarılması sonrasında elde edilen ganimetler hakkında bilgi verir. Elmalılı, sahâbîlerin Bedir Savaşı'nda olduğu üzere ganimetlerin beşe bölünerek kalanın taksim edileceğini zannettiklerini fakat ganimetlerin sadece Hz. Peygamber'e ait olduğunu bildirir.⁶³⁸

⁶³³ Karşılaştırmalı olarak bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/637; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/397; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/298.

⁶³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/191.

⁶³⁵ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/10-19.

⁶³⁶ Zührî, *el-Megâzî*, 73.

⁶³⁷ el-Haşr 59/6.

⁶³⁸ Vâkıdî, bu durumu Hz. Ömer'in Hz. Peygambere sorduğunu bildirir. Bk. Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/22.

Nadîroğullarının yurtları Medine'ye iki mil uzaklıkta olduğu için oraya yaya olarak gittiklerini, yalnızca Hz. Peygamber'in lif yularlı bir merkebe bindiğini zikreder. Elmalılı, Nadîroğullarının basit bir kuşatma sonucu korkarak bölgeyi terkettiklerini ve öldürmenin de önemsiz sayılacak kadar az olduğunu aktarır.⁶³⁹ Bu âyetin Fedek hakkında nâzil olmadığını, Benî Nadîr hakkında indiğini belirtir.⁶⁴⁰

Râzî ise bu konuda iki görüş aktarır. Birinci görüşe göre bu âyet Fedek hakkındadır. Çünkü Benî Nadîr üzerine at ve deve sürülmüş, onları muhasara etmişlerdir. Fedek ise savaş yapılmadan Hz. Peygamber'in eline geçmiştir. İkinci görüşe göre, bu ayet Benî Nadîr hakkında nazil olmuştur. Müslümanların oraya yürüyerek gittiğini, Hz. Peygamber dışında kimsenin bir bineğe binmediğini, çatışmanın az olduğunu, böylece Allah'ın bu malları Hz. Peygamber'e tahsis ettiğini belirtir.⁶⁴¹ Râzî bu konuda iki görüş beyan ederken, Elmalılı bu görüşlerden ikincisini tercih ettiğini belirtmiştir. Elmalılı'nın tefsirinde yer verdiği Nadîroğullarının yurtlarının Medine'den iki mil mesafede olduğu için oraya yürüyerek gidildiği, Hz. Peygamber dışında hiç süvari olmadığı, ciddi bir savaş durumu olmadığı ve Allah'ın elde edilen malları sadece Hz. Peygamber'e tahsis ettiği bilgileri Ebüssuûd'un tefsirinde de yer almaktadır.⁶⁴² Bu yönüyle Elmalılı'nın tercih ettiği bilgiler, hem Râzî'nin ikinci görüşüyle, hem de Ebüssuûd'un verdiği bilgilerle örtüşmektedir.

Bu konuda siyer kaynaklarında da benzer rivayetler söz konusudur. Örneğin İbn Hişâm, İbn İshak'tan naklen Müslümanların üzerine at ve deve sürüp zorla fethetmedikleri yerlerin Allah ve Resulüne ait olduğunu ve bu ayetin Benî Nadîr hakkında indiğini aktarır.⁶⁴³

Elmalılı, tefsirinde ganimetlerin kullanım alanıyla ilgili bilgileri hadis kaynaklarının isimlerini zikrederek belirtmiştir. Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915)'de rivayet edilen Hz. Ömer'in sözlerine yer vermiştir. Bu rivayette yer alan bilgilere göre Hz. Peygamber bu maldan ailesinin bir yıllık nafakasını ayırdı, kalanını da silah, hayvan ve Allah yolunda harcamak

⁶³⁹ Nadîroğullarının etrafı kuşatılmış ve ölenler olmuştur. Fedek'te ise bu tür hadiseler yaşanmadığından bu âyetin Fedek hakkında nâzil olduğunu ileri sürenler bulunmuştur. Elmalılı, bu görüşün sahih rivayetlere uygun olmadığını belirtmiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4822.

⁶⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4822.

⁶⁴¹ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 21/407.

⁶⁴² Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, 5/301-2.

⁶⁴³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/194.

üzere sarfetti. İkinci olarak Elmalılı, Dahhâk'ın⁶⁴⁴ (ö. 105/723) sözlerine yer vermiştir. Buna göre Hz. Peygamber mallar kendisine tahsis edildiği halde bunları muhacirlere bölüştürmüştü. Ensara ise bunlardan bir şey vermemişti. Sadece ihtiyaçları olması nedeniyle Ebû Dücâne b. Simâk b. Hareşe, Sehl b. Huneyf ve Hâris b. Sımne isimli kişilere vermişti. Sa'd b. Muâz'a da İbn Ebî'l-Hakîk'in kılıcını vermişti.⁶⁴⁵

Muhacirlerden malların bölüştürüldüğü isimler tefsir kaynaklarında da yer almaktadır. Örneğin Zemahşerî ve Râzî malların muhacirlere bölüştürüldüğünü, Ensardan yalnızca muhtaç durumda olan Ebû Dücâne b. Simâk b. Hareşe, Sehl b. Huneyf ve Hâris b. Sımne'ye verildiğini aktarır.⁶⁴⁶ Siyer âlimlerinden İbn Hişâm ise ganimetlerin muhacirlere bölüştürüldüğünü, Ensardan sadece Sehl b. Huneyf ve Ebû Dücâne'nin ihtiyaçlarını bildirmeleri üzerine onlara verildiğini zikreder. Hâris b. Sımne'nin ismi yer almaz.⁶⁴⁷ Vâkıdî'nin eserinde de yalnızca Sehl b. Huneyf ve Ebû Dücâne'nin isimleri yer almaktadır.⁶⁴⁸ Zührî ise Hz. Peygamber'in hurmalıkları muhacirlere verdiği, Ensardan sadece ihtiyaç sahibi olan iki kişiye pay verdiği bilgisini verir, ancak bu iki kişinin isimlerini zikretmez.⁶⁴⁹ Elmalılı'nın tefsirinde belirttiği üzere Hz. Peygamber'in Sa'd b. Muâz'a İbn Ebî'l-Hakîk'in kılıcını vermesi, Vâkıdî'nin eserinde de aktarılmaktadır.⁶⁵⁰ Tefsir kaynaklarında üç kişinin ismi yer alırken, siyer kaynaklarında iki kişinin ismine yer verilmesi, yine Elmalılı'nın bu bilgileri tefsir kaynaklarından naklettiğini doğrular niteliktedir.

Elmalılı, Haşr sûresinin 9. âyetinin tefsirinde, Ensarın kendi ihtiyacı olsa dahi Muhacirleri kendilerine tercih etmelerini, Benî Nadîr'deki ganimetlerin bölüştürülmesi ile ilgili bir rivayet üzerinden açıklar. Bu rivayete göre Hz. Peygamber Benî Nadîr'in mallarını muhacirlere taksim etmiş, Ensardan ihtiyacı olan üç kişi dışında kimseye bir şey vermemiş ve Ensara iki seçenek sunmuştur. Mallarından ve evlerinden Muhacirlere pay verirlerse bu ganimetlere ortak olacaklarını; evlerinin ve mallarının kendilerine ait olmasını isterlerse ganimetten pay alamayacaklarını buyurmuştur. Bunun üzerine Ensar,

⁶⁴⁴ İsmi Ebû'l Kâsım Dahhâk b. Müzâhimdir. Dahhâk vaaz ve nasihatleri, özellikle de tefsir ilmindeki üstünlüğüyle bilinmektedir. Süfyan es-Sevrî, tefsirin Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Dahhâk'tan öğrenilmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/410.

⁶⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4823-24.

⁶⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/652; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/407.

⁶⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/192.

⁶⁴⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/24.

⁶⁴⁹ Zührî, *el-Megâzî*, 62.

⁶⁵⁰ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/24.

mallarından ve evlerinden hisse vereceklerini, ganimeti de onlara bırakıp bundan pay almayacaklarını belirtmiştir. Bazı müfessirlere göre bu âyetin nüzûl sebebi bu hadisedir.⁶⁵¹ Bu rivayet Zemahşerî'nin tefsirinde bulunmaktadır.⁶⁵² Aynı rivayet siyer âlimlerinden Vâkıdî'nin eserinde de aktarılmıştır.⁶⁵³

8.3. Benî Kurayza Gazvesi

Elmalılı “Allah, Ehl-i kitap’tan onlara destek verenleri kalelerinden indirdi, kalplerine korku saldı...”⁶⁵⁴ âyetinin tefsirinde Benî Kurayza ile yapılan savaş hakkında bilgi vermektedir. Ona göre âyette bahsedilen Yahudiler Benî Kurayza’dır. Elmalılı’nın kaynağını zikretmeksizin aktardığına göre Benî Kurayza Yahudilerinin Hz. Peygamber ile antlaşmaları varken Benî Nadîr’in ısrarıyla Ahzâb’a yardım ettiler. Ahzâb’ın yenildiği gecenin sabahında Müslümanlar Medine’ye dönüp silahlarını bıraktılar. O sırada Cebrâil gelip Hz. Peygamber’e meleklerin henüz silahı bırakmadığını, Allah’ın Benî Kurayza üzerine yürümesini emrettiğini ve kendisinin de onların üzerine gittiğini söyledi. Bu durum üzerine Müslümanlara ikinci namazını Benî Kurayza’da kılmaları emredildi. Oraya vardılar, yirmi, yirmi beş gece muhasara ettiler. Hz. Peygamber’in hükmüne kalelerinden inmeleri teklif edildi fakat inmediler. Savaşçıların öldürülmelerini, kadınların ve çocukların esir edilmelerini söyleyen Sa’d b. Muâz’ın hükmünü kabul ettiler. Elmalılı bu olayın meşhur olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁵

Ahzâb sûresinin 26. ve 27. âyetlerinin Benî Kurayza Savaşı’na işaret ettiği kabul edilmektedir.⁶⁵⁶ Söz konusu âyetlerin tefsirinde Taberî, Zemahşerî, Beydâvî’nin eserlerinde Benî Kurayza Savaşı’na dair bilgilere yer verilmekte, Elmalılı’nın aktardığı rivayete benzer bir anlatım ise Ebüssuûd’un tefsirinde bulunmaktadır.⁶⁵⁷ Bununla birlikte Elmalılı’nın eserinde yer almayan bazı bilgiler de Ebüssuûd’un tefsirinde aktarılmıştır. Bu bağlamda Sa’d b. Muâz’ın hükmünün kabul edilmesi sonrasında Hz. Peygamber’in tekbir getirerek kendisine Allah’ın hükmüyle hükmettiğini söylemesi, altı yüz diğer bir

⁶⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4843.

⁶⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/653.

⁶⁵³ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 2/24.

⁶⁵⁴ el-Ahzâb 33/26.

⁶⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/3886.

⁶⁵⁶ Casim Avcı, “Kurayza (Benî Kurayza)”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/432.

⁶⁵⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/488; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/375; Beydâvî, *Envârü’t Tenzîl*, 4/278; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selim*, 4/413.

görüŖe göre, sekiz yüz ile dokuz yüz arası kiŖinin öldürüldüğü, yedi yüz kiŖinin de esir alındığı bu bilgiler arasındadır.⁶⁵⁸

8.4. Hayberin Fethi

Elmalılı “...Pek yakın bir fetihle ve elde edecekleri birçok ganimetle de kendilerini ödüllendirmiŖtir...”⁶⁵⁹ âyetinin tefsirinde bu fetih vaadinin Hayber’in fethine⁶⁶⁰ iŖaret ettiğini belirtmiŖtir.⁶⁶¹ Ayrıca Hasan-ı Basrî’ye göre, âyette geöen yakın fetihten maksadın savaŖsız bir Ŗekilde ele geöirilen Hecr arazisi olduğunu, genel görüŖün ise Hayberin fethi olduğunu aktarır. Elmalılı’ya göre âyette zikredilen ganimetler, Hayber ganimetleridir ve bunlar, atlılara iki hisse yayalara ise bir hisse olmak üzere taksim edilmiŖtir. Elmalılı, Fetih sûresinin 20. âyetinde geöen “insanların ellerini de üzerinizden çekmiŖtir ki” ifadesini tefsir ederken Hayberlilerin müttefiki olan Esed ve Gatafan kabilelerinin onlara yardım etmek istediklerini ancak korkuya kapılarak geri çekildiklerini ifade etmiŖtir.⁶⁶²

Elmalılı, HaŖr sûresinin 10. âyetinin tefsirinde Hayber’in taksimi konusunu, kaynaklarını belirterek hadis rivayetleri çeröevesinde açıklamıŖtır. Elmalılı, Buharî’de yer alan bir hadiste Hz. Ömer’in, sonraki Müslümanlar olmasaydı fethedilen her bölgeyi Hz. Peygamber’in Hayber’i taksim ettiğı Ŗekilde, fethedilen bölgenin halkı arasında paylaŖtıracaėını söylediğini aktarmıŖtır. İmam Mâlik ise *Muvatta’da* bu bilgileri daha ayrıntılı bir biçimde aktarmıŖtır. Bu hadiste Hz. Ömer, sonraki insanlara bir Ŗey kalmayacağı endiŖesi olmasaydı Müslümanların fethettikleri her bölgeyi Hz. Peygamber’in Hayber’i hisse hisse taksim ettiğı gibi kendisinin de hisse hisse taksim edeceğini söylemiŖtir. Elmalılı, İbn Hümâm’ın *Fethü’l-Kadîr*’de bu hadise yer verdiğini ve bu rivayetin, Hz. Peygamber’in Hayber’in tamamını taksim ettiğini gösterdiği yorumunu yaptığını bildirmiŖtir.⁶⁶³

⁶⁵⁸ Ebüssuûd, *İrŖâdü’l-Akli’s-Selim*, 4/413.

⁶⁵⁹ el-Fetih 48/18.

⁶⁶⁰ Elmalılı, Nasr sûresinin tefsirinde, sûrenin indirildiğı zamanı ve bölgeyi açıklarken *Bahrü’l-Muhîr*’ten bu sûrenin Hayber gazasından dönüŖte nâzil olduğı ve bundan sonra Hz. Peygamber’in iki sene yaŖadığını aktarmıŖ, Hayber gazasının yedinci senede yapılmıŖ olmasından hareketle, Hz. Peygamber’in iki seneden daha fazla yaŖadığını belirtmiŖtir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 9/6234.

⁶⁶¹ Elmalılı, Fetih sûresinin 27. âyetinin tefsirinde, Hayber fethini, Hz. Peygamber’in Hudeybiye öncesi gördüğü rüyanın doğruluğuna bir delil olarak göstermiŖtir. Bk Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/4439.

⁶⁶² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/4425.

⁶⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 7/4848.

Bununla beraber Elmalılı, Hz. Peygamber'in ve Hayber'i fetheden Müslümanların hisselerinin Hayber'in yarısı olduğunu belirtmiş, buna delil olacak nitelikteki hadisleri zikretmiştir. Ebû Dâvûd'ta sahih olarak zikredilen bir rivayete göre Hz. Peygamber, Hayber'i iki kısma bölmüş, bir kısmını ansızın ortaya çıkabilecek sıkıntılı hadiseler için ayırmış bir kısmını da Müslümanlar arasında bölüştürmek üzere⁶⁶⁴ on sekiz hisseye taksim etmiştir. Yine Ebû Dâvûd'ta yer alan bir hadise göre Hz. Peygamber Hayber'i her hissenin yüz paydan oluştuğu otuz altı hisse üzerine taksim etmiştir. Yani her yüz kişiye bir hisse vermişti. Elmalılı, Beyhakî'nin rivayetinde de böyle zikredildiğini belirtmiştir.⁶⁶⁵

Elmalılı, Müslümanların hissesi konusunda detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Her bir hissenin yüz paydan oluştuğu dikkate alındığında, on sekiz hisseden toplamda bin sekiz yüz pay ortaya çıkmaktadır. Piyadelere bir, süvarilere iki pay verilmiş olduğuna göre on iki hisse altı yüz süvariye, altı hisse de altı yüz piyadeye verilmiştir. Hz. Peygamber de süvari olduğu için, bin sekiz yüz hisseden iki pay almıştır.⁶⁶⁶

Elmalılı, Hayber'in diğer yarısının ortaya çıkabilecek sıkıntılı hadiseler için ayrıldığını belirtmekle birlikte diğer rivayetle aktarıldığına göre⁶⁶⁷ bu kısmın Vatîh, Ketîbe, Sülâlim ve bunlara bağlı bölgeler olduğunu belirtmiştir. Hz. Peygamber, söz konusu malları işleyecek yeterli sayıda kişi bulunmadığından bu toprakları çıkan mahsulün yarısını vermek üzere bölgenin yerli halkı olan Yahudilere kiraya vermişti. Bu uygulama, Hz. Ebû Bekir zamanında da devam etti. Hz. Ömer zamanında ise bu toprakları işleyebilecek Müslümanların sayısı arttığı için Yahudiler Şam'a sürülüp, bu topraklar Müslümanlar arasında taksim edildi.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Elmalılı, Haşr sûresinin 7. âyetinin tefsirinde Ebû Dâvûd'ta zikredilen bir rivayete göre Hz. Peygamber, Hayber günü, kendi akrabalarına ait hisseyi Benî Hâşim ve Benî Muttalib arasında bölüştürmüş, Benî Nevfel ve Benî Abd-i Şems'e bir şey vermemiştir. Elmalılı bu rivayet üzerinden, bu grupların Hz. Peygamber'e yakınlıklarıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4826.

⁶⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4848-49.

⁶⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4849.

⁶⁶⁷ Bu rivayetin kaynağını belirtmemiştir. Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4849.

⁶⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7/4849.

SONUÇ

Bu çalışmada Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinde gazvelerle ilgili rivayetleri nasıl kullandığı, hangi kaynaklardan yararlandığı, siyer-megâzî kaynaklarıyla ne ölçüde uyumlu olduğu incelenmiştir. Söz konusu eserdeki rivayetlerin en özgün yönlerinden biri, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın kendine has üslûbu ve dönemin Türkçesiyle kaleme alınmış olmasıdır.

Elmalılı, gazvelerle ilgili rivayetleri yalnızca aktarmamış, bu rivayetler üzerinden ibret ve hikmet bağlamında dersler çıkarmıştır. O'na göre Bedir Savaşı, mü'minlerin güçsüz olmalarına rağmen görevlerini bihakkın yerine getirmeleri sayesinde Allah'ın yardımının tecelli ettiğini gösteren bir misaldir. Ayrıca Elmalılı, Müslümanların başlangıçta kervanı ele geçirmek gibi küçük hedefler peşindeyken, Allah'ın onlar hakkında hak dinin yücelmesi gibi daha yüce gayeler takdir ettiğini vurgulamış ve bunu, Müslümanların iradeleriyle Allah'ın iradesi arasında onların lehine ne büyük bir fark bulunduğuna örnek olarak sunmuştur. Uhud Savaşı'nda yapılan hata üzerinden nefsin ıslahı konusunda mesajlar vermekle birlikte bunu ahlakın ve toplumun ıslahına bir vesile olarak değerlendirmiştir. Benî Nadîr Savaşı öncesi Hz. Peygamber'e yapılan suikast girişimini de Elmalılı, Allah'ın mü'minlere yalnızca iyilikler lütfederek değil aynı zamanda onları kötülüklerden korumak suretiyle de nice nimetler verdiğini gösteren bir delil olarak sunmuştur.

Bununla birlikte Elmalılı, tarihi olaylar arasında bağ kurmak suretiyle de onları yorumlamıştır. Bedir Savaşı'nı “mebnâ-yı İslâm” olarak görmüş ve tüm İslâm zaferlerinin üzerine kurulduğu ana temel olduğunu tefsirinin farklı bölümlerinde dile getirmiştir. Bedir'den başlamak suretiyle, Hz. Ömer, Fatih, Yavuz ve Kanuni Süleyman dönemlerindeki fetihleri, bu temele dayanan zaferler olarak değerlendirmiştir. Çanakkale, Sakarya, İnönü zaferleri ile İzmir'in kurtuluşunu da Allah'ın, yaşadığı dönemde gösterdiği alâmetler olarak değerlendirmiştir. Âyet ve hadisler üzerinden yaptığı yorumlarla İslâm'ın ilk başladığı şartlarda yeniden başlayıp yükselişe geçeceğini haber vermekte, adeta ikinci bir Bedir ashabından bahsetmektedir. Ona göre İslâm'ın yeniden yükseliş sürecini başlatan bu topluluk “sâbikun-ı evvelûn” gibidir.

Elmalılı, bu yorumlarıyla Bedir'le gelecekteki bir durumun benzerliklerini belirttiği gibi, Hudeybiye Antlaşması ile Tebük Seferi'ni de ortak noktaları üzerinden değerlendirmiştir. Ona göre bu iki sefer arasında meşakkatleri açısından benzerlikler söz konusudur ve

Tebük Seferi, Hudeybiye'nin tamamlayıcısıdır. Hudeybiye Antlaşması, Mekke'nin Fethi'yle sonuçlanan sürecin dönüm noktası olmuş, Tebük Seferi ise İslâm'ın cihana yayılmasının başlangıcını teşkil etmiştir. Böylece Elmalılı, her ikisini de dönemlerinin “feth-i mübîn”i olarak değerlendirmiştir.

Kaynaklar açısından bakıldığında ise *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinde gazvelerle ilgili rivayetlerin nadiren kaynağı belirtilmiş, çoğunlukla “rivayet olunuyor ki” ifadesi kullanılmıştır. Müellif, mukaddimede eserinin tek bir tefsirin tercümesi olmadığını, birçok tefsirden yararlandığını, meşhur olan rivayetlerde kaynak göstermeye gerek duymadığını ifade etmiştir. Çoğunlukla kaynakların belirtilmediği gazvelerle ilgili rivayetler üzerinden yaptığımız incelemede de müellifin, doğrudan siyer-megâzî kaynaklarına değil, ağırlıklı olarak tefsir eserlerine dayandığı tespit edilmiştir. Bu tespitimiz özellikle şu dört maddeye dayanmaktadır:

1. Elmalılı kaynağını zikretmeksizin Bedir Savaşı'nı anlattığı bölümde Amr b. Hişam'ın kervanda olduğunu belirtir. Amr b. Hişam, Ebû Cehil'in ismidir. Ebû Cehil ise kervanda değil müşrik ordusunun başındadır. Ayrıca Elmalılı, savaş öncesi istişare sürecinde Sa'd b. Ubâde'nin konuşmalarına yer verir. Sa'd b. Ubâde ise Bedir savaşına katılmamıştır. Aynı bilgilerin Zemahşerî'nin eserinde de bulunması, Elmalılı'nın Bedir savaşının bu bölümünü Zemahşerî'nin tefsirinden naklettiğini göstermektedir.
2. Elmalılı'nın aktardığı gazvelerle ilgili rivayetleri incelediğimizde ilk dönem siyer âlimlerinden İbn İshak'ın ismi geçmektedir. Uhud Savaşı'nı anlattığı bölümde bilgiyi İbn İshak'tan naklettiğini belirtmiştir. Metnin devamında ise rivayeti Tefsir-i Kaffâl'den nakletmektedir. Bu ifadeler Râzî'nin tefsirinde de yer almaktadır. Her iki kaynağın ismi ve bir farklılık olmaksızın Elmalılı'nın verdiği bilgilerin Râzî'nin tefsirinde de yer alması, Elmalılı'nın bu kısımdaki bilgileri İbn İshak'tan ve Tefsir-i Kaffâl'den değil, Râzî'den naklettiğini göstermektedir.
3. Elmalılı, Benî Nadîr Savaşı'nı anlatırken “İbn Abbâs, Kelbî, Mukâtil'in beyanlarına göre” ve “Atâ'nın rivayetine göre” ifadelerini kullanmıştır. Râzî de eserinde İbn Abbâs, Kelbî Mukâtil ve Atâ'nın rivayetine göre ifadelerini kullanmış ve Elmalılı'nın verdiği bilgileri bir farklılık olmaksızın eserinde zikretmiştir. Bu bilgi de yine bize Elmalılı'nın söz konusu rivayetleri doğrudan Râzî'den naklettiğini göstermektedir.
4. Elmalılı, Mekke'nin fethi sırasında kadınların biatı konusunu aktarırken, “İbn Ebû Hâtim'in Mukâtil'den rivayetle”, “Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Mâce ve Tirmizî'den

naklen” ve “Yezîd b. Seken’in kızı Esmâ’dan rivayetle” ifadelerine yer vermektedir. Bahsi geçen kaynak ve ravî isimlerinin Âlûsî’nin tefsirinde de birebir aynı şekilde geçmesi ve bilgilerin içerik ve sıralama bakımından örtüşmesi, Elmalılı’nın söz konusu rivayetleri doğrudan Âlûsî’nin tefsirinden naklettiğini göstermektedir.

Tefsirinde rivayet ve dirayet yöntemlerini birlikte kullanan Elmalılı’nın, gazvelerle ilgili rivayetleri aktarırken, ağırlıklı olarak Taberî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Âlûsî ve Ebüssuûd’un tefsirlerinden istifade ettiği tespit edilmiştir. Bu yöntemle gazvelerle ilgili rivayetleri daha zengin ve çeşitli bir malzemeye sunmuştur. Bununla birlikte müellifin, Bedir Savaşı’nın tarihi, Bedir ve Tebük’teki müslüman ordunun mevcudu ve Uhud Savaşı’nda Hz. Peygamber’in yaşadığını bildiren kişi hakkında farklı yerlerde birbirinden farklı bilgiler nakletmesi, her bir âyetin tefsirinde başvurduğu kaynakların değişiklik göstermesinden kaynaklanıyor görünmektedir.

Ayrıca müellif, tefsirinin genelinde gazvelere dair rivayetleri aktarırken tek bir kaynağa bağlı kalmadığı gibi, aynı konuyu ele aldığı yerlerde de farklı tefsirlerden istifade etmiştir. Nitekim yukarıda ikinci maddede zikrettiğimiz Râzî’den yaptığı naklin arasında, kaynağını belirterek Ebû Hayyân’dan da ilgili âyetin nüzûl sebebini açıklayan bir rivayet aktarmıştır. Bu tercih, Elmalılı’nın nüzûl sebebi rivayetlerini özellikle dikkate aldığını göstermektedir.

Hak Dini Kur’an Dili tefsirinde yer alan gazvelerle ilgili rivayetlerin siyer-megâzî eserleriyle karşılaştırılarak tahlil edilmesi neticesinde ise her iki literatürdeki bilgilerin çoğu zaman örtüştüğü, yalnızca sınırlı sayıdaki rivayette ve detay sayılacak bilgilerde farklılıkların bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, rivayetlerin aktarımında kaynak türlerinin farklılaşmasına rağmen içerikte büyük ölçüde benzerliğin bulunduğu işaret etmekte ve tefsir literatürünün siyerle olan yakın irtibatını göstermektedir.

Siyer-megâzî kaynaklarıyla arasındaki farklılığa örnek olarak, Elmalılı’nın verdiği bilgilere göre Bedir Savaşı’nda müşrikler ilk önce gelip su bulunan bölgeye yerleşmiş ve Müslümanları susuz bırakmıştır. Buna karşılık siyer kaynaklarında ise Müslümanların Bedir kuyularına daha önce geldiği ve oraya yerleştiği belirtilmektedir.

Elmalılı ayrıca, savaş sırasında istişareye dair bir örnek olarak Hz. Peygamber’in sahabenin görüşünü uyguladığını ve Müslümanları su bulunan bölgeye yerleştirdiğini aktarmıştır. Aynı olayı iki farklı şekilde nakleden müellif için asıl önemli olan hususun, âyetin ya da onunla bağlantılı konunun mesajını pekiştirmek olduğu söylenebilir. Nitekim

ilkinde Müslümanların zorlu şartlarını öne çıkararak Allah'ın yardımını açıklaması, ikinci aktarımını ise istişarenin önemine bir örnek olarak sunması Elmalılı'nın bu rivayetleri âyetlerin bağlamına göre değerlendirdiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Algül, Hüseyin. “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde İslâm Tarihi Dökümanlarının Değerlendirilişi”. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 221-230. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu ’l-me ’ânî fî tefsîri ’l-Kur’ânî ’l-azîm ve ’s-seb’i ’l-mesânî*. thk. Züheyr Kâsım. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.
- Avcı, Casim. “Uhud Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/54-57. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Avcı, Casim. “Kurayza (Benî Kurayza)”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 26/431-32. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Aydın, Osman. “Erken Dönem İslâm Toplumunda Zenginlik ve Ekonomik Varlıkların Değerleri”. *İslam Medeniyeti Dergisi* 7/47 (Ocak-Haziran 2021), 22-49.
- Azimli, Mehmet. “Uhut Savaşı Etrafında Bazı Mülâhazalar”. *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2010), 11-13.
- Azimli, Mehmet. “Sa’d b. Ubâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*. çev: Doç. Dr. Abdülvehhap Öztürk. 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.
- Bilgin, Mustafa. “Hak Dini Kur’an Dili”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/153-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Buhârî, Ebu Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu’s-Sahîh*. thk. Merkezü’l Bühûs ve Takniyyetü’l-Ma’lûmât. 10 Cilt. Kahire: Dârü’t-Te’sîl, 2012.
- Ebû Hayyân el-Endülüsî, Muhammed b. Yusuf. *Bahrü’l-Muhît*. nşr. Mâhir Habbûş. 22 Cilt. Beyrut: Dârü’r-Risaletü’l-Alemiyye, 2015.
- Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî. 8 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî. 2015.
- Ebüssuûd, *İrşâdü’l-’akli’s-selîm ilâ Mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*. thk. Abdulkadîr Ahmed Atâ. 5 Cilt. Kahire: Saade Matbaası, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sâbikûn”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 35/344-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Eroğlu, Muhammed. “Dahhâk b. Müzâhim”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 8/410-11. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l Gayb*. çev: Lütfullah Cebeci vd. 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. “Bedir Gazvesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/325-327. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslam'ın Doğuşu*. çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Beyan, 1997.
- Hamîdullah, Muhammed. “Hendek Gazvesi”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 17/194-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamîdullah, Muhammed. “Huneyn Gazvesi”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 18/366-67. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hocaoğlu, Öznur. “İman ve Küfür Arasında Bir Şahıs: Muattib b. Kuşeyr”. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 1143-1164.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 10 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemalüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sakka, İbrahim el-Ebyâr, Abdulhafîz Şelebî. 2 Cilt. Kâhire: 2. Basım, 1375/1955.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sîretü İbn İshak*. thk. Muhammed Hamidullah. çev. Selahattin Yıldırım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Kallek, Cengiz. “Vesk”. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/70. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kallek, Cengiz. “Ukiyye”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 42/67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kallek, Cengiz. “Kaffâl, Muhammed b. Ali”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 24/146-148. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kapar, Mehmet Ali. “Ka'b b. Eşref”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 24/3-4. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kapar, Mehmet Ali. “Ebû Cehil”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 10/117-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kapar, Mehmet Ali. “Safvân b. Ümeyye”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 35/486-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kapar, Mehmet Ali. “Ehâbîş”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 10/496-97. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Köse, Feyza Betül. “Hak Dini Kur’an Dili Özelinde Tefsir Siyer İlişkisi”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 28 (2016) 35-60.
- Kur’an Yolu. Erişim 15 Eylül 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Küçük, Raşit. “Abbâd b. Bişr”. *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/12. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Mahmudov, Elşad. “Zâtürrikâ‘ Gazvesi”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 44/152. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîr-i Kebîr*. thk. Dr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy. 4 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.
- Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Ali Beydûn. Beyrut: Daru’l Kitabi’l-İlmiyye, 2011.
- Okumuş, Mesut. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri”. *Bir Kur’an Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Özgel, İshak. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 327-362.
- Özkuyumcu, Nadir. “Nâdir”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 32/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. “Hurkûs b. Züheyr”. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 18/390-91. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Paksüt, Fatma. “Merhum Dayım Hamdi Yazır”. *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. 1-24. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Soycan, Mustafa. *Mukâtil b. Süleyman’ın Tefsir Adlı Eserindeki Megâzî Bilgilerinin Tespit ve Değerlendirmesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Şenel, Abdulkadir. “Nevfel b. Hâris”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Câmi’u’l-beyân*. çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya. 9 Cilt. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Tarih-i Taberî*. çev. M. Faruk Görtünca. 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.

- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiu'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 1996.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. çev. Musa K. Yılmaz. 3 Cilt. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/57-62. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam - Emin Işık – Nusrettin Bolelli – Abdullah Yücel. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım, 2017.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydillâh İbn Şihâb. *el-Megâzî*. çev. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2020.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Merve DOĞRUYOL	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Uludağ Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Makale ve Bildiriler	
1. Doğruiol, Merve. “ <i>Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Siyer Rivayetlerinin Yeri: Uhud Örneği</i> ” 12. Uluslararası Değişen Dünyada Sosyal, Beşeri, İdari ve Eğitim Bilimleri Kongresi (11-13 Nisan 2024).	